

50285

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE
Sectio PHILOLOGICA TOM. XI.

SZEGEDI FÜZETEK

NYELV-, IRODALOM- ÉS NÉPTUDOMÁNYI KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

MEGJELENIK ÉVENKÉNT TIZENKÉT FÜZETBEN

SZERKESZTI

MÉSZÖLY GEDEON

III. ÉVF., 1—4. FÜZ.

1936 JAN.-ÁPR.



A M. TUD. AKADÉMIA,
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA:

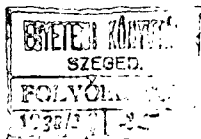
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE



S Z E G E D

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.

1936



SZEGEDI FÜZETEK

SZERKESZTI

MÉSZÖLY GEDEON

A III. ÉVFOLYAM 1—4. FÜZETÉNEK TARTALMA.

	Lap
<i>Mészöly Gedeon</i> : A hit szó eredete és rokonsága — — — — —	1
<i>Zolnai Béla</i> : Szóhangulat és kifejező hangváltozás (Nyelvesztétikai tanulmány). Negyedik közlemény — — — — —	18
<i>Eckert Irma</i> : A kalocsai hímzés eredete és fejlődése. (Második közlemény)	47
<i>Horger Antal</i> : Ebman-kóró, barlang-kóró — — — — —	59
<i>Kelemen József</i> : Űz-fűz — — — — —	61
<i>Mészöly Gedeon</i> : Középkori magyar barát-csúfolódás — — — — —	71
<i>Bálint Sándor</i> : Szegedi tájszavak. (Második közlemény) — — — — —	73
<i>H. Csizmazia Olga</i> : Közmondások, szólások — — — — —	78
Kisebb közlemények, apró megjegyzések. <i>Mészöly Gedeon</i> : Lehr Albertnek egy adat-hamisítása, <i>M. G.</i> : Csüry Bálint: Szamosháti Szótár, első kötet, A-K, <i>M. G.</i> : Dr. Fazekas Jenő: Észtl. nyelv-művelő és nyelvújító törekvések, <i>M. G.</i> : I. Györke: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre Bildungssuffixe — — — — —	80
Deutsche Auszüge — — — — —	83

Tudnivalók.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Baross Gábor-u. 2. sz. (Tanárvizsgáló.) **Előfizetés** egy évre 5 pengő. Az előfizetési díjakat a kiadóhivatalba kell küldeni postautalványon vagy a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnak 603. számú csekkzámlán.

Schriftleitung und Geschäftsstelle: Szeged (Ungarn), Baross Gábor-Strasse 2. Abonnement jährlich 5 Pengő.

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE

Sectio PHILOLOGICA TOM. XI.

SZEGEDI FÜZETEK

NYELV-, IRODALOM- ÉS NÉPTUDOMÁNYI KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

MEGJELENIK ÉVENKÉNT TIZENKÉT FÜZETBEN

SZERKESZTI

MÉSZÖLY GEDEON

III. ÉVFOLYAM

1936

A M. TUD. AKADÉMIA,
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA
AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE

S Z E G E D
SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.

1937

50285



AZ 1936. ÉVF. TARTALMA.

	Oldal
Bálint Sándor: Szegedi tájszavak II., III.	73, 240
Deutsche Auszüge	24, 83, 246
Eckert Irma: A kalocsai hímzés eredete és fejlődése II.	47
Erdődi József: Huj, huj, hajrá!	228
" Y. Wichmann: Wörterbuch des ungarischen Csángó dialektes	— — — — — 244
H. Csizmazia Olga: Közmondások, szólások	— — — — — 78
Horger Antal: Ebman-kóró, barlang-kóró	— — — — — 59
" Pereputty	— — — — — 181
Iványi Béla: Pótlék az Oklevéltárhoz	— — — — — 233
Kelemen József: Üz-füz	— — — — — 61
Marót Károly „Refrigerium“-a	— — — — — 187
Mészöly Gedeon: A hit szó eredete és rokonsága	— — — — — 1
" A lap szó eredete és rokonsága	— — — — — 87
" Középkori magyar barát-csúfolódás	— — — — — 71
" Lehr Albertnek egy adat-hamisítása	— — — — — 80
" Megjegyzései „A hit szó eredete és rokonsága“ c. cikkéhez	— — — — — 218
" Thallóczy Lajos mint nyelvművész	— — — — — 220
M. G.: Csűrű Bálint: Szamosháti szótár, első kötet, A—K.	— — — — — 82
" Dr. Fazekas Jenő: Észl nyelveművelő és nyelvújító törekvések	— — — — — 83
" I. Györke: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre, Bildungssuffixe	— — — — — 83
Moór Elemér: Gróf Zichy István: Az euráziai lovas-nomád művelt- ség kérdéséhez	— — — — — 242
Szerkesztői üzenet	— — — — — 245
Zoltai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás (Nyelvésztétikai tanulmány.) IV., V.	— — — — — 18, 143



SZEGEDI FÜZETEK

III. ÉVF.

1936 JANUÁR—ÁPRILIS

1—4 FÜZET

A **hit** szó eredete és rokonsága.

A lángoló *hit* — a *hideg*, *híves*, *híves*, *hűvös*, *hül* stb. szavak családjába tartozik. Az eredeti jelentés ez utóbbi csoportban lelhető meg.

Mikor ezt előszóval előadnom alkalmam volt, némely nyelvész hallgatóm az előadást bizony nem éppen az első szónak, hanem inkább az utóbbi csoportnak hangulatával fogadta. Nem panasz ez tőlem, hanem dicsekvés. Az apostol módjára dicsekedem az én bolondságomban, de azáltal Istennek a nyelvet folytonosan és csodálatosan teremtő bölcsességében is.

Hiszen azt, hogy a *hit* és *hideg* egy tö sarjadéka, még az én sokat megbotránkoztató phantasiám sem tudná kitalálni. Nem is én állítom ezt, hanem azok az írott régi adatok hirdetik nekem és neked, jámbor olvasó, amely adatokat én csak elsorolok előtted, mint emlékeit annak a folyamatnak, melyben atyáink lelkét és szóbeli megnyilvánulásait alkotgatta az, aki nek bizony sok olyan műve van, mely „minden eddigi tudásunkkal ellenkezik.”

De kezdjük eddigi tudásunkkal.

A mai *hit* és *hiedelēm* mind a nyelvérzék, mind a nyelvtudomány szerint a *hisz* ige származéka. A *hi*-sz mellett a *hi-ttem* (nem: *hisz-tem!*) mutatja, hogy az -sz csak a jelenidő képzője, az eredeti ige pedig *hi*-. Ebből lett a -t képzővel *hit*, a -delēm képzővel *hiedelēm*. Valakinek a *hite* és *hiedelme* származásuk szerint olyan egy test-vér atyafiak, mint valakinek a *veszte* és *veszēdelme*, *bízta* és *bizodalma*, *jőte* ~ *jötte* és *jövedelme*. Ha tehát a mai *hiedelēm* szóról bizonyos lesz, hogy a *hideg*, *híves*, *hül* szócsaládjába tartozik, akkor ezáltal már az is bizonyos, hogy a *hiedelēm*-mel egy eredetű *hit* is odavaló. Gondoljunk erre vissza e cikk végén!

Lássuk tehát mármost a régi *hiedelēm*-adatokat.

A pokolba jutott gazdagról van szó. Luc. XVI, 24: Et ipse clamans dixit: Pater Abraham, miserere mei, et mitte Lazarum, ut intingat extremum digiti sui in aquam, ut refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma. / A bibliának ezt a részét Arndt modern német fordításában így találjuk: und er rief und sprach: Vater Abraham! erbarme dich meiner, und sende den Lazarus, dass er die Spitze seines Fingers in's Wasser tauche, und meine Zunge abkühle, denn ich leide grosse Pein in dieser Flamme. / Pesti Gábor 1536-ban így fordítja: És ő felivöltvén monda: Attyám, Ábrahám, könyeril én-rajtam és bocsásd Lázárt, had illesse csak az úja hegyét ez vízbe, hogy meghivesítse (írva: hywesliche) az én nyelvemet, mert gyötretem ez tűzbe. / Amit pedig a XVI. századi pap *hivesít*-nek fordít, azt a XV. századi pap *hiedelmez*-nek fordítja: és ivöltvén monda: Atyám, Ábrahám, irgalmaz ennekem és ereszjed Lázárt, hogy márcsa ő újának utólyját a vízbe és *hiedelmezje* (írva: hyèdèlmèziè) meg en nyelvemet, mert gyetretem e lángban (MünchC. 149).

A *hiedelmez* tehát annyi, mint *hivesít*. A *hives* ~ *hives* a *hideg* szóval egy töről sarjadt, mint az *avas* az *avatag*, *avadag* szóval. Viszont a *hie-delmez* is épúgy egy töről való a *hive-sít*-tel, mint a *ria-dalom* a *riva-l*-lal. Hiszen az, hogy a 'hivesít' jelentésű *hiedelmez* gyökere ugyanaz, mint a *hideg*-é, nem is új dolog a nyelvtudósok előtt — ez a fölfogás általánosságnak mondható.

A *hiedelmez*-nek 'refrigo', 'abkühlen' jelentéséből kifejlődött a régi nyelvben 'refocillo', 'laben' jelentése is.

Judith VII, 7: Erant tamen non longe a muris fontes, ex quibus videbantur haurire aquam ad refocillandum potius, quam ad potandum. / Arndt fordításában: Es waren indes nicht weit von den Mauern Quellen, aus denen sie heimlich Wasser schöpften, mehr, wie es schien, um sich zu laben, als um zu trinken. / XVI. századi magyar: Az kútfejek kedég nem messze valának az városnak kerítésitől, melyekből láttatnak vala, hogy vizet urozva merítenének, jonkább önönmagoknak *hivesítések*re, hogynem mint csak italokra. Székelyudv. C. 37—8. / XV. századi magyar: De valának a kőfaloktól nem messze források, kikből urozwán láttatnak vala vizet meréj-

teniek, inkább *h i e d e l m e z e t r e* (írva: *hièdèlmèzètrè*), hogyan italra. Bécsi C. 23—4.

Hiedelēm tehát a XV. században azt jelentette, hogy: 'hüvösség', *hiedelmez*: 'hűsít' > 'hűsítéssel üdít', *hiedelmezet*: 'hűsítés' > 'hűsítéssel való üdítés'. A *hiedelmez* 'hűsítéssel üdít' jelentéséből pedig kifejlődött a 'beárnyékol' jelentés, mint a következő példa mutatja.

Lucas I, 35: *Angelus dixit ei: Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi.* / Arndt: *Der Engel antwortet und sprach zu ihr: Der heilige Geist wird auf dich ü b e r s c h a t t e n.* / XVI. század: Felele az angyal, monda neki: Szent Lélek száll tebeléd, és az magasságosnak jószága árnyékoz meg téged. Pesti: Új Testam. 113. / XV. század: És felelvén az angyal monda neki: Szent Szellet jó tebeléd és felségesnek jószága m e g h i e d e l m e z (írva: mēg hièdèlmèz) teneked. MünchC. 108.

A Bécsi C. és a MünchC. szövegei a magyar husszita bibliafordítótól valók. Akik legrégebb bibliafordításunk kérdését a tudomány lapos, de biztos mezejéről nem röpítették föl a tudományos tárgyilagosságot veszélyeztető ellentétek magasságaiba, azok Szily Kálmántól Jakubovich Emilig bölcsen tudták és vallják, hogy husszita bibliafordítóink műveinek nyomai vannak meg a Döbrentei Codex szövegigazításaiban és betoldásaiban. A *hiedelmez* 'hivesít' jelentését és a *hives*-sel, *hideg*-gel egy eredetét bizonyítja tehát az is, hogy mikor a Döbrentei Codex szerzője a biblia iménti „obumbrabit“ szavát úgy fordítja, hogy „árnyékoz“, nyomban utána teszi a MünchC. Codexben reánk maradt fordítás hatására: „azaz meghívéjt“. Ime: Angyal üneki vig orcával felele: Szent Lélek felől jó tebeléd, és felségnek ereje árnyékoz neked... Mostan kedég Szent Lélek jó beléd, és felségnek ereje árnyékoz neked, azaz m e g h i v é j t (írva: hyveit) téged Szent Léleknek árnyékában, hogy foganásnak kívánatos buzjában (= hevében — e szó nem török jövevény, hanem a *buzog* alapszava!) ne rettenj. (Szent Jeromos beszéde, DöbrC. 508.)

A *hivéjt* szón az *-éjt* < *-ëjt*: a mai *-ít* képző régi alakja. A *tanit* régen *tanét* < *tanéjt* < *tanëjt* volt. Ha tehát a *hivéjt* szó ma is élne, így hangzanék: *hivít*, úgy mint *pirít*. A *pirít* mellett van *pirosít*, így van a 'hívít' értelmű *hivéjt* mellett *hivesít*. Ma

hivít helyett azt mondjuk, hogy: *hűt*. Olyan ez, mint hogy mi úgy mondjuk: *hűl*, bár a palóc azt mondja: *hivel*, a baranyai meg: *hivül* (MTSz.). A *hűt* ~ *hivéjt*, *hűl* ~ *hivel*, *hivül* párhuzam érthetővé teszi azt, hogy *hűtöz(ik)* helyett a régi nyelvben *hívöntöz(ik)* is van.

„Kilencedszer hasonlattatik (Mária) az nyárfához, kik az utcákon felneveködtenek, kiknek árnyékozások hívöntözésre nagy kedvet tesznek embereknek, jelösöl hév időn. Azonképpen mikoron emberek megepednek, fáradnak kilemb-kilemb lelki és testi késértetőknek hévségében, az Szíz Mária anyánkhoz és szent asszonyunkhoz kell ottan folyamni, kinek malasztosságában kinnyebbségöt talál ember.“ ÉrdyC. 476.

Tehát a víz hűvösségétől való enyhülést és az árnyék hűvösségétől való enyhülést azonos töből sarjadt szavakkal fejezi ki a régi nyelv.

Enyhülést mondtam az árnyékkal kapcsolatban, nem ok nélkül. Mert enyhely az árnyék. A Magyar Tájszótár szerint:

enyhely: 'védett hely (ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot)',

árnyék: 'széltől, fagytól védett hely'.

Az *árnyék* szónak ez utóbbi jelentése mutatja, hogy a 'nap hevétől védett hely' jelentéséből kifejlődött az 'idő veszedelmétől védett hely' jelentése. A Székely-földön, mikor a jószág éjtszakán a félszer alá húzódik, azt mondják: 'Béfekütt a tehen az éccakára az árnyék alá, megváltozik az üdő' (MTSz.). Mikor éjtszakára keresnek árnyékot a félszer alatt, bizonyára nem a nap heve ellen keresnek, hogy hűtözzenek, vagy hogy — régi nyelven szólván — meghiedelmezzék magukat. Annyi esze a tehennek is van, de nem tehet szegény róla, hogy gazdájának már nincsen annyi, hogy el ne nevezze a hűvöset tartó árnyék nevével olyan 'védett hely'-et is, amilyennek nem éppen a hűvöset tartás a rendeltetése. Bizony úgy beszélünk, hogy a part árnyékában nehezebben fagy be a víz, pedig az árnyékban — a téli éjtszakán! — éppen nem keresünk hús árnyat.

Mivel hát a hiedelmezésre való árnyék hozzájutott a 'védett hely' jelentéshez, ne csodálkozzunk, hogy megvan a

hivesítés régi testvérének, a *hiedelēm*-nek is, 'védett hely' jelentése:

Psalm. CIII, 18: Montes excelsi cervis: petra r e f u g i u m herinaciis / Arndt: Die hohen Berge sind der Hirsche, die Felsen der Igel Zuflucht. / Szarvasoknak magas hegyek, gímoknak h i e d e l m e k. (írva: hyedelmek) köszirt. DöbrC. 183. / És szarvasoknak magas hegyök, és gímeknek küszirt h i e d e l m e k. KeszthC. 275. / És szarvasoknak magas hegyök, és gímeknek küszirt h i e d e l m e k. KulcsC. 252.

Volt alkalmam régebben kimutatni, hogy a husszításáguk miatt előzőtt XV. századbeli két magyar plébános névtelen műveit szorgalmasan másolgatták, dolgozgatták át codexirodalmunk végéig a magyar papságnak azok az író tagjai, akik honfitársaik nemzeti nyelvű szertartáskönyvekkel való ellátásán buzgólkodtak, de Rómához engedelmesek maradtak. A két husszita műveinek hatása látszik nemcsak a Döbrentei Codexen, hanem a Keszthelyi és Kulcsár Codexen is. Ennek egyik jele az is, hogy — mint látjuk — mind a három codexben találkozunk a 'refugium' ilyen fordításával: *hiedelēm*.

Mint árnyékot tartó, enyhelyet adó védett hely — *hiedelēm* a köszirt. Itt egy védelmet adó concret tárgy a *hiedelēm*. De személy is lehet a *hiedelēm*, mint másnak védelmet, oltalmat adó. A szegényeket védelmező, oltalmazó Isten a szegények r e f u g i u m a = h i e d e l m e:

Psalm. IX, 10: Et factus Dominus r e f u g i u m pauperi: adjutor in opportunitatibus, in tribulatione. / Arndt: So ist der Herr des Armen Zuflucht, ein Helfer zur rechten Zeit in der Drangsal. / És Úr szegénnek h i e d e l m e lőn szükségben, és nyomorúságban segedelēm. DöbrC. 24. / És Úr lén szegénnek h i e d e l m e és segedelme szükségbe és navalyába. KeszthC. 13. / És Úr lén szegénnek h i e d e l m e és segedelm szükségbe és navalyába. KulcsC. 14.

Hogy ez a 'refugium', 'Zuflucht' jelentésű *hiedelēm* azonos a *hives*, *hüvös*, *hideg* szócsaládba tartozó *hiedelēm*-mel, ezt az eddigiek után az is bizonyítja, hogy a *hiedelēm* szó a codexekben egyfelől a *hives árnyék*, másfelől az *oltalom* szó rokonjelentésű párja: Ó édes és kíváncsú árnyék Jézusnak szárnyai alatt! Ott vagy az oda futóknak bátor oltalm és az nyomorútnak édes h i e d e l m. HorvC. 269.

Az Apor Codex is a husszita bibliafordítók műveit tartalmazza, de már nem annyira változatlanul, mint a Bécsi és Müncheni Codex. Az Apor Codex *bizodalom*-nak fordítja annak a zsoltárnak *refugium* szavát, melyét a Döbrentei, Keszthelyi és Kulcsár Codex *hiedelēm*-nek: Magas hegyek szarvasoknak, szirtok *bizodalom* (*refugium*) szőlőknek (értsd: sülőknek = sündisznóknak). AporC. 67. / A 'refugium', a *hiedelēm*, olyan 'védett hely', melynek védelmében, oltalmában *bizni* lehet: ezért lett a *hiedelēm*-nek 'bizodalom' jelentése is, ezért helyettesíthette a husszita fordítók eredeti *hiedelēm* szavát valamelyik másoló az AporC. *bizodalom* szavával.

A *hiedelēm* és *bizodalom* szavaknak némely kifejezésben való azonjelentését s egyszersmind e kettőnek a középkori vallási életbeli tartalmát világosan megfigyelhetjük egy Ráskai Lea másolta prédikációban. Ő szorgalmasan gyakorolta azt a magyar codexmásolói szokást, hogy a másolt szöveg régies, neki szokatlan kifejezését meghagyja ugyan, de mellé vet egy neki jobban tetsző azonjelentésűt is. (Ráskai Lea, apácáink középkori műveltségének fényes bizonyossága, így a magyar codexirodalom öntudatos stylusújítójává lett!) Mondom, a következő prédikációban *hiedelēm* és *bizodalom* egymás jelentését magyarázza.

„Másodszer szolgál az Szűz Mária az hőneseknek ezben, hogy gyakorta szerez önekik bemenetet és járulatot az ő szent fiához, mi urunk Jézus Krisztushoz. Bizonyában nagy *bizodalom* vagy *hiedelm* (írva: *hyedelm*) volna ez valamely embernek, hogyha ez embernek volna valami nagy igye vagy peri valamely nagy fejedeleemnél, és ez embernek volna esmereti ez fejedelemnnek valamely rokonságával vagy udvarabeli jeles szolgájával, ki vinnéji őtet ez úrnak vagy fejedelemnnek eleibe, hogy ez úrnak megmondhatnáji az ő dolgát. Annál es nagyobb *bizodalom* volna, ha ez embernek esmereti volna ez úrnak rokonságával, de még ennél es nagyobb volna, ha ez embernek esmereti volna ez úrnak atyjafiával. De itt az Szűz Máriánál, nem valamely földi királnak barátjánál vagy szolgájánál vagy rokonságánál vagy atyjafiánál és fiánál vagyon nagy *bizodalma*d, hanem vagyon neked nagy *hiedelmed* vagy nagy *bizodalma*d az te szerelmes nénédnél, az mennyei örök királnak anyjánál, az Szűz Máriánál, ki szerez

neked bemenetet az ő áldott fiának, Jézus Krisztusnak színe eleiben. Ezenképpen ő te bínes ember, bátron bemehetsz Úr Istennek eleibe és megjelenhetöd az te szívednek kívánságát ájtatos imádságnak miatta... Úgy mond szent Bernáld: Nagy bizodalmat ád ez minekünk, hol vagy az anya az fiúnak előtte, és az fiú atyának előtte, esedezvén miértünk. Mert az anya mutatja ő fiának az ő áldott emleit, kikből vött eledelt ő embersége szerént, és hogy az fiú az szűz anyának enné jótételéről, szolgálatjáról megemlékezzék és ezért elváltoztassa Atya Istennek keménséges sentenciáját“ stb. (Cornides Codex 315—7.)

Ez a prédikáció világossá teszi, miért emlegetik a mi középkori vallásos íróink Máriát a 'halottak hiedelmé'-nek. Azt jelenti ez, hogy ő a halottaknak az ő üdvözlésük felől való bizodalruk, reménységük. Jézus is a hívőnek ilyen értelemben 'vigasságos hiedelme'. Im co-dexeink példái:

Asszonyom Mária... bűnös népnek nagy reménysége, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, nyerjed nekünk bűnünknek bocsánatját. PeerC. 284—5. / Nemes asszonyom, szíz Mária... földön való bűnös népnek reménsége, purgatóriumbeli halottaknak hiedelme. PeerC. 241. / Irgalmasságnak anyja, Mária... purgatóriumbeli halottaknak hiedelme, felden való bínes Ádámfiának nagy reménsége. GyöngyC. 27. / Irgalmasságnak anyja, Szűz Mária... bűnös népnek nagy örömek és reménség, purgatóriumbeli szegény lelkeknek hiedelmek. GömC. 212. / Ó azért bódog szíz Mária, Istennek anyja, menyországának királné asszonya, angyaloknak asszonya, bínösöknek reménsége, purgatóriumba való szegén halottaknak hiedelme, ördögöknek töredelme. KazC. 24./

Asszonyoknak szépséges tikere,
Fírfiaknak tisztos gyézedelme,
Halottaknak ő nagy hiedelme,
Ördögöknek ő nagy teredelme.

Énekli Vásárhelyi András (ThewrC. 81., Horváth Cyr. KMV. I, 240.) / Szent Mária...vigasságnak szép kerálné asszonya, bínösöknek szép fénössége és halottaknak szép hiedelme.

NádC. 682. / Idvez légyen asszonyom, reménségnek kútfeje, bínöknek bocsánatja, lelköknek h i e d e l m e. LázC. 225. / Kérlek, kegyes Jézus... légy énnekem vigasságos h i e d e l m e m. ThewrC.15. / Kérlek, kegyes Jézus... légy énnekem vigasságos h i e d e l m e m. GyöngyC. 15. / Kérlek téged, édes Jézus, hogy... légy énneköm vigasságos h i e d e l m e m. LázC. 169.

Aminf e felsorolt esetekben, úgy a következő helyen is 'bizodalom' a *hiedelēm*: Azért igön jelös h i e d e l m e m háborúságot szenvedő embörnek ez Krisztus kénnyának szent emléközeti. NádC. 46.

A köszirt a vadnak h i e d e l m e, 'refugium'-a, földi veszedelmekben b i z o d a l m a, Mária és Jézus a bűnös ember h i e d e l m e, lelke veszedelmében üdvözülést remélő b i z o d a l m a. Az a *hiedelēm* szó, mellyel az imádság Máriát és Jézust illeti, azonos azzal a *hiedelēm* szóval, mellyel a vadaknak oltalmat adó köszirtet nevezi a zsolttár, ez a h i v e s árnyékú *hiedelēm* pedig a *hideg*-féle szócsalád tagjának bizonyúlt.

A *hiedelēm* szót még az 1762-i Páriz Pápai szótár is úgy értelmezi, hogy 'fiducia', ezt a szót pedig a latin-magyar részben úgy magyarázza: 'bizodalom'. Tehát még nem egészen két évszázada a *hiedelēm* nemcsak azt jelentette, hogy 'elhívés', hanem: 'bizodalom'.

De hát a *hit* is — hogyan van magyarázva Páriz Pápai-ban? „Fides: h i t, b i z o d a l o m”.

Tehát Páriz Pápai szerint 'bizodalom' a *hit* is, *hiedelēm* is, az a *hiedelēm*, melynek — ismétlem — 'hivesség' volt az első jelentése.

De nem csupán a régl szótár szerint, hanem minden mai jó keresztyén szerint is, az Istenben való b i z o d a l o m a h i t. Amint Szenczi Molnár Albert írja Scultetus-fordításában (674. l.): Az h i t b i z o n y o s h i e d e l ē m az Isten ígéretiben. Jézus annak a Kanáneabeli asszonynak mondta: „Nagy a te hited“, aki nagyon bízott az ő segedelmében. A *hit*-et a *hiedelēm*-mel a közös 'bizodalom' jelentés köti össze.

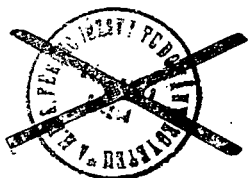
Azt mondtam az imént, hogy a *hiedelēm* nemcsak azt jelentette, hogy 'elhívés', hanem: 'bizodalom'. Most meg az *elhívés-re* mondom, hogy annak is volt 'bizodalom' jelentése, hiszen még ma is értjük az 'elhiszi magát' szólásnak ezt

a jelentését: 'elbízza magát'. 'Hiszek benned' azt jelenti, hogy 'bízom benned'. 'Meghiszek benned' = 'megbízom benned'. Régen: 'meghiszik egymást' = 'bízna egymásban': „Hogy ember feleségével megesküdjék, nem tudja, mit téssen, mert ők hit nélkül meghiszik egymást.” (Pázmány: Lutheristák Vez. V, 222.) „Meghiszik egymást és bízna egymáshoz.” (Molnár A: Scult. 649.) A meghitt embert régen bízott embernek is nevezték. A reábízni helyett azt is mondták hogy reáhinni. (NySz.)

Ha bízom valakinek ígéretében, akkor elhiszem, hogy ígért cselekedete meg fog történni. Így fejlődött ki a *hiedelēm*-nek és *hit*-nek a remélő 'bizodalom' után 'elhívés', 'valónak tartás' jelentése. A *hiedelēm* szónak tehát, mely alaktanilag kétségtelenül a *hideg*-féle szócsaládhoz tartozik, jelentésváltozásait nyelvemlékeinkben nyomon követhetjük a 'hüvösség', 'hüvösséget adó' jelentéstől az 'oltalmazó tárgy'-on át egészen a 'bizodalom', 'fiducia' jelentésig, és láttuk azt is, hogy a *hit* szó, amely alaktanilag megegyezik a *hi*-től más képzővel lett *hiedelēm*-mel, már a maga eredetibb 'bizodalom' jelentésénél jelentésánál is szorosan a *hiedelēm* szóhoz kapcsolódik. E szerint a *hiedelēm* jelentésfejlődése a *hit* jelentésfejlődése is, és a *hit* eredete az, ami a *hiedelēm* eredete. A keresztyénség latin nyelvében is a *fides* = 'hit' ugyanazon gyökérből származik, mint a *fiducia* = 'hiedelēm' = 'bizodalom'.

A *hit* is tehát, mint a *hiedelēm*, egykor naptól, széltől, vadtól, ellenségtől oltalmazó, természeti vagy ember alkotta tárgynak (például karámnak, kerítésnek) volt az elnevezése. Mezőjáró népnek ilyen volt az ő *hiedelme*, *hite*, melynek oltalmában bízott, amint bízott az emberfölötti jó szellemnek oltalmában is. Az isteni lények is ilyen értelemben voltak *hiedelem*, *hit* a mi költözgető pogány eleink számára, kiknek a csupán árnyékot tartó, szélfogó, födeletlen szállás is elég oltalom volt.

A *hiedelēm* és *hit* jelentésfejlődésének egyik ága (mert ez csak egyik ág!), utoljára összefoglalva így vázolható: hűsítés és hűsölés → védett helyen való hűsölés → hűsölésre való védett hely → idő, vad és ellenség ellen oltalmazó hely → a veszedelmektől oltalmazó helyben, alkötmányban való biza-



kodás → emberfölötti lény oltalmában való bizakodás → valaminek elhívése.

A keresztyén fölfogás szerint való *hit* nem a 'valaminek elhívése' jelentés után, hanem az 'Isten hatalmában és jó-ságában való bizodalom' jelentésből kapta mai tartalmát.

Természetes ezek után, hogy a *hisz*, mely a *hi-* tö gyakorító képzős származéka, eredetileg ugyanazt jelentette, mint azon *hi-* gyökérnek szintén gyakorító képzős *hiedelme-z* és *hivöntö-z* származéka, tudniillik: hűsít és hűsöl, majd: hűsöl a védett helyen, később pedig: megvonja magát a védett hely árnyékában → bízik a védett helyben → bízik az oltalomban és oltalmazóban → bízik abban és elhiszi, hogy ez s ez meg fog történni.

Ez a *hiedelēm* és *hit* szó története a magyar nyelv adatai szerint, melyekhez semmi köze az emberi phantasiának, leg-följebb a nyitott szemnek.

Azt is behunynám már — a jó békesség kedvéért. De ezek a régi időkből való, tehát régi világnézetű adatok csak-csak elötolakodnak! Úgy gondolják az ártatlanok, hogy kötelességük az igazságért tanuskodniok.

A még hátralevő adatok is azt az igazságot erősítik, hogy a 'bizodalom' jelentésű *hiedelēm* és *hit* származása valóban nem választható el a *hideg*-étől, *hives*-étől.

Az egyik adat: Igen bolond, kába, balgadat az, ki egyebekre igyekszik, honnem mint azokra, melyek az ő idvességének szolgálnak. Az sok ígék, sok szólások nem elégítik meg az lelköt, de az tiszta lelkiesmeret nagy bizodalmat ád az Istenhez és az jó élet hívösitti meg az elmét. LázC. 291—2.

Ime, az Istenhez való bizodalom nagyobbításával párhuzamos kifejezés az elme meghűvösítése! Aki járatos a magyar codexek stylusában, bizonyára elhiszi azt, hogy ez utóbbi idézetben nem véletlenül, hanem a rokon értelem miatt van egymás mellett az Istenhez való bizodalom és az elme meghűvösítése.

Akinek pedig még ez sem elég, figyeljen a következő codexsorok tanuságára: Olvastuk azért gyakorta szenteknek temetésekre angyaloknak jövéseket és ű szolgálatokra szolgálato-
latokat tettek . . . Hogyha ó szeretőim, reménységnek

híven-tésére és hitnek erősséjítésére niha Krisztos, mi idvözéjtőnk, környől állóknak — ünekik érdemek bizonyására — ennyet, illyeket méltól mutatni ű mennyei szolgálai miá holtaknál: mitől jonkább hinni való ez-napi napon mennyeknek seregit, ű seregivel díszest, istennek anyja eleibe jöttek. DöbrC. 503. (Ez-napi napon értsd: „Nagy-bódog-asszony“ napját, mikor „dicsőséges testétől elváltozott“.)

Mi ez a *híven-t* ige? Azonos azzal a *hívönt-* igével, melyből az 'árnyékban való hívöntözés' (tehát nyilván a *hívös- ~ hívös-sel* egy eredetű szó) származott — emitt pedig a *híven-tés* a Jézusban való reménység, bizodalom, hit megerősítése! Tehát a 'hideg', 'hívös' jelentésű gyökérből származó igék — a már vázolt jelentésváltozások után — nem-műveltető értelmükben azt jelentik, hogy: 'Jézusban, Istenben bizakodik, hisz', ebbeli 'bizodalma, hite erős', műveltetőleg pedig: 'bizakod-tat vkit', 'Istenben, Jézusban való bizodalmaiban, hitében megerősít'.

Mit neveznek reformátusaink ma is konfirmációnak azaz hitben való megerősítésnek? Azt az ünnepi vizsgát, melyen a hit ágazatira már megtanított, a katekizmust megtanult nevendékek a gyülekezet teljes jogú tagjaivá avattatnak. És a magyar középkorban hogyan nevezték a hit ágazatira való megtanítást, a hitben való megerősítést és ezáltal a gyülekezetbe való föl-vételt? Így: 'meghűlni valakit'. Tehát a *hideg, hívös* szócsaládhoz tartozó igével, a *hül*-lel. (A gyakorító -l képző tárgy mellett kifejezhet műveltetést is.) Ime:

S megtanítván ottan Szent Szilveszter a császárt hitőnknek ágazatira, azonnal meghűlé és megnyittatá a tömlöcöket vele s a foglyokat mind elszabadíttatá. (Debreceni Cod. 92.)

Itt egy kis hangtörténeti közbevetést! A *bűn, bín* szónak teljesebb régi alakja *biün* volt. A *lén, lön, lün* a Halotti Beszédben még *lëün* (nem kettőshangzó!). *Hini* (rufen) a XV. században *hiuni, hioni*. *Vitt* akkor még *viutt*, s ebből lett más irányú fejlődéssel a mai *vívott*. Így *hiutt*-ból *hitt* és *hivutt, hívott*. *Kiül*-ből (Ó-magyar Mária-siralom) *kül* és *kivül, kívül* — nos, így van a *hül*-nek eredetibb *hiül ~ hëül* alakja, melyből szabályosan lett egyfelől a *hül*, másfelől a *hível*.

A DebrC. szerint hát — mint láttuk — meghülé Szilveszter a császárt, az Érdy Codex szerint pedig meghiülé:

Szent Szilveszter azért meghiülé (írva: meg hywlee) az császárt és egy hétig való bejtet hagyta öneki és hogy minden tömlöcöket megnyitatta. (ÉrdyC. 186.)

A 'hül, hiül, hëül vkit' 'catechizare aliquem' jelentése világosan kitűnik a következő bibliai hely fordításából (vö. Mátyás Flórián: Nyelvtud. Közl. IV, 201—2.):

Galat. VI, 6: Communicet autem is, qui catechizatur verbo, ei, qui se catechizat, in omnibus bonis. / Mai fordításban: Aki pedig az ígére taníttatik, közölje minden javát tanítójával. / Codexbeli fordítás: Közösöllyön kedég az, ki hëültetik (írva: heültetik) szóval, azzal, kit hëül (heül), minden jószágban. (DöbrC. 372.)

Az Érdy Codex írja még Szent Mártonról: Még tíz esztendő korában ő szüleinek akarattyok ellen az szentegyházhoz futván meghiülette (meg hywlette) vala magát (értsd: megkatekizáltatta magát) és oly igen megszállotta vala az ő szívét Úr Istennek malasztja és szerelme, hogy ha gyenge ideje meg nem vonta volna, ez világiakat megútálván, kész lett volna pusztába futni. (ÉrdyC. 624.) Imé kedég azon éjjel álmában Krisztus Jézus urán látá az fél palástot, dicseködvén benne az szent angyalok előtt, mondván, hogy az meghiülött (értsd: megkatekizált) Márton vitéz (vö. Martinus Catechumenos) adta volna azt öneki. (ÉrdyC. 625.)

Szent Márton megkatekizálását az Érsekújvári Codex a *mëghivël* igealakokkal fejezi ki: Mikort vóna tizenkét esztendő, ő szüleinek akarattyok nélkül elfuta az szentegyházhoz, és kéré, hogy meghívelnéjék (megh hywelneyek). És legottan kietlenben ment volna, ha az ő testének ő betegsége ellene nem állott volna. (ÉrsC. 343.)

Ezzel végeztem a *hit* szó eredetével. A *hiedelëm* és *hül* jelentésváltozásairól azonban még lesz mondani valóm. Azaz hogy mondanivalójuk a régi írásoknak.

Mert a divatos nyelvtörténeti módszerek helyett én már csak ennél a réginél maradok: Tudakozzátok az írásokat.

A *buzgó* jelentése régen az volt, ami a *forró*-é. *Forra* víz, *buzog* a víz. *Forró*, *buzgó* vizet' emleget a népbal-

lada. Így lett a *forró*-nak is, *buzgó*-nak is ez a jelentése: 'nagyon meleg', 'heves'. A *forró* szó ilyen értelemben megmaradt mind anyagi, mind elvont dolog jelzőjének: forró lehet a levegő, az arc, forró lehet az indulat is. A *buzgó* szóval nem jelöljük ma már a levegőnek meleg, hévséges voltát, de az indulat lehet buzgó. Még pedig a jó indulat: az áhitat, a lelkesedés. Régen a gonosz indulat is lehetett buzgó: ilyen értelemben a *buzgóság* a gonosz bűnök tüzének hevességét, forróságát festette, azt a tüzet, azt a forróságot, azt a buzgóságot, melyet minden jámbornak hűteni, oltani kell önmagában.

A középkor erkölcsi fölfogása szerint legnagyobb bűn a világ gyönyörűségeinek szeretete volt, legnagyobb erény ez érzés hevének hűtése, tüzének oltása. Ezért olvasuk a GömC.-ben (112): Ez világi szeretetnek buzgóságát mibennek meghűtséd és megoltsad. / A Winkler Codexben pedig (254): Ez világi szeretetnek buzgóságát mindönöstül meghívőhed. (a *hivőjt* régi parancsoló módja; ma így lenne: meghívítsed) és megoltsad.

Most már megértjük, mit jelent a *hiedelēm* a következőkben: „Te szent oldaladon nagy mélséges sebet nyita, honnat ez világnak gerjedetes bínének hiedelmére nagy bülséggel (= bőséggel) mind te szent szived- és derekadbeli dicső véredet, vízzel elegy... adád.“ (PozsC. 14.). Fának, szalmának gyúladását nevezték először a gerjed igével, később a szenvedélyes indulatok lángolását. Tehát ama codexben a 'világnak gerjedetes bűne' = a világnak lángoló bűne, ennek a hiedelmére adta Jézus az ő szive vérét.

Mi hát itt a *hiedelēm* jelentése? Mint az előző két codexidézet mutatja: hűtés, hívőjtés, oltás. Megint a *hiedelēm* és *hideg*, *hül* kapcsolata!

De nemcsak a bűn lángját, hanem a fájdalom hevét is lehetett hívőjteni, hiedelmezni azaz hűteni, csillapítani. A *hivőjtēz* és *hiedelmez* nemcsak víztől való felüdülést jelentett, hanem minden rossz érzésből való fölüdülést is:

Psalm. XXXVIII, 14: Remitte mihi, ut refrigerer prius quam abeam et amplius non ero. / Arndt: Lass ab von mir, dass ich noch Erquickung finde, ehe ich hingehe und nicht mehr bin. / DöbrC. 92: Bocsáss meg nekem, hívőjtēzjem, mielőtt elmegyek és nem leszek.

Judith XIII, 30: Postea vero resumpto spiritu recreatus est, procidit ad pedes eius, et adoravit eam, et dixit. / Bécsi Codex 40: Miután kedég szelletet vött volna, mëghiedelmeztetéék (mëghièdèlmèztètéc), esék ő lábaihoz és imádá őtet, monda.

A *hiedelëm* ilyen értelmű alkalmazása volt az út a 'gyógyulás' jelentéshez. Ez a jelentése a *hiedelem*nek ebben a középkori csudálatos történetben:

Luca Szirakúzánom nevű városbeli nömössek közzül való szűz vala, mely Sziciliának tartományába vagyon. Mikoron mind ez országban elhírhödött volna a szent Ágota asszonnak szentségének és csodatételének híre és sokan e szent Luca asszon városából mennének az ő koporsójához szarándokképpen a Kathánom nevű városban, hol e szent Ágotának teste fekszik vala, ki negyvenöt mérföld vala a Szirakúzánom nevű városhoz, monda szent Luca az ő anyjának: „Szerelmes anyám, igen sok hiedelëm lészön a szent Ágota asszony koporsójánál. Ládd-ék immár, négy esztendője múlt, hogy simmi urvossággal a vért rajta meg nem állathatjok. Menjünk el mü es a többi szarándokokkal s könyörögjünk neki, s megsegélhet az Úr Isten előtt“. Monda az ő anyja neki, ki-nek Euficia vala neve: „Menjünk el bátor, szerelmes leányom.“ S mikoron odajutottanak volna, egynehány nap után misekorra a misére menének, és történék, hogy a misében az évangéliumot olvassák tehát, kiben jelöntetik, hogy tizenkét esztendőig való vérkórságból az asszonyállatot Urunk e földön jártában megszabadítá, s monda szent Luca: „Higgyed ezöket én édös anyám, s alázatossággal járj a szent szűz Ágota asszonnak koporsójához, kit ha megteendesz, csak imádkozjonk, megszabadúlsz.“ S mikor a misének utána mind kitakarodtanak volna az egyházból a népek, ők ketten a koporsóhoz menvén, sokáig imádkozának, s ezön közben álom jöve szent Lucának szömébe, kinek a bódog szűz szent Ágota gyöngyös ruhákban és ékösségökben megjelönék angyaloknak közepöttök, és monda: „Szerelmes öcsém, Luca, im a te hitöd meggyógyítá a te anyádat ezön órában.“ (DebrC. 26—7.)

'Gyógyulás', 'gyógyítás' jelentése van a *hiedelëm*-nek a következő helyen is.

„A pogányok az kápolnát eltörék, és az szentöt helyéről

elhányák, és minden csodatétel megszönék. De annakutánna Istennek jelenetiből megleletteték és Tersóna nevő várasban vivék, onnan Rómában, hol az ő szent nevében az hív keresztényének szentegyházat rakván, tisztösséges herre helyhöték, kinek szent érdeméért nagy sok számtalan h i e d e l m e k e t, irgalmakat és csodákat tött és téssen naponkéd Úr Isten.“ (ÉrdyC. 656.)

A *hiedelēm*-szónak 'gyógyítás', 'gyógyulás' jelentése tehát a 'fájdalom enyhítése, enyhülése' jelentésből fejlődött ki. Ez utóbbi jelentésben szolgál a *hiedelēm* Mária nem enyhülő anyai fájdalomának festésével kapcsolatban:

Mert miképpen nem tudja az szülő asszonyállat, mit tegyen a nagy keserűségért, kezét idestova hányja, veti, keresvén magának h i e d e l m e t: ezenképpen téssen vala ez bódog Szíz Anyya, mert níha veti vala magát az keresztfához, níha a halálhoz. (WinklC. 80.) / Mert miképpen nem tudja a szülő asszonyállat, mit tégyen a nagy keserűségért, kezét edestova hányja, veti, keresvén magának h i e d e l m e t, ezönképpen téssen vala a bódog Szíz Anya Mária, mert níha veti vala magát az Atya Istenhöz, níha az ő szent fiához, níha a keresztfához, níha a halálhoz. (NádC. 347—8.)

Hogy a szenvedő Mária, a Jézus keresztje tövében kesergő Szűz Anya, h i e d e l m e t keres, azt jelenti tehát, hogy fájdalmára e n y h ü l é s t keres.

De az ő fájdalma h i e d e l e m nélkül való mind halálíg:

Semmi édösb énnéköm, hogy tégödet az keresztfán ölel-vén, meghaljak. Semmi neköm keserűbb, mint halálod után való életöm. Ó énnéköm szerető Jézusom, im meghalok h i e d e l [m]-n e k ü l, és Símeonnak töre én szívemet átalveri. (WinklC. 216—7.) Im meghalok h i e d e l [m] n e k í l, és Símeon-nak töre én szívemet átalveri. (NádC. 276.)

Eddigi fejtegetéseink eredményét, nosza, alkalmazzuk most az Ó-magyar Mária-siralomra is, melyet irodalomtörté-netíró méltatói, nekünk nyelvészeknek mulasztásunk miatt, kénytelenek hibás magyarázatú, félig értett szöveg alapján méltatni. (V. ö. *Mészöly*: Szeg. Fü. II, 177.) Mert régi, különösen ó-magyar szöveg megértésénél nem elég a szűk értelmű nyelv-történeti — majd azt mondám: nyelvtani — módszer, hanem

segítségül kell hívni a stylustörténeti módszert is; ezt már többször el is kurjantottam a pusztába, még pedig nem anélkül, hogy alkalmazása eredményét és az elhanyagolásából folyó tévedéseket is be ne mutattam volna.

Észrevehetjük, hogy a középkori magyar Mária-siralom stylusfordulatához tartozik az a kifejezés, hogy a Jézus keresztje tövénél kesergő Mária, eszébe jutván Símeon jövőndölése, arra fakad, hogy az ő fájdalmának nincsen hiedelme.

Láttuk már a fájdalmas érzés hevedességét enyhítő *hiedelēm*-nek 'hűtés', 'hivőjtés' jelentését, s a *mēghiedelmeztetik*, *hivőjtēzik* 'hűl' jelentését. Ha tehát már Mária-siralomban olvastuk, hogy Símeon jövőndölése szerint az ő fájdalmának nincsen hiedelme, nem csodálkozhatunk, ha az ó-magyar irodalomban azt is olvassuk, hogy a fiát sirató Mária fájdalma nem *hűl*.

Az Ó-magyar Mária-siralom a 'dolor'-t nem fájdalomnak fordítja, hanem *bú*-nak. A mai *bűn* az ÓMS. nyelvén *biün*, a *kül* (= *kivül*) az ÓMS-ban *kiül*; várható tehát, hogy e nyelvelméinkben a mai *hűl* még: *hiül*. Érthető tehát, hogy középkori irodalmunknak ama legrégibb Mária-siralmában a Símeon jövőndölésére emlékező Máriának 'búja nem hiül' azaz az agg Símeon jövőndölte fájdalma 'nem enyhül'.

Most már világos lehet az ÓMS-nak ez a része:

„en iumhumnok bel bua
qui fumha nym hyul

Egykorú kiejtésben, mai írásmóddal:

„En junhumnok bel búa,
Ki sumha nim hiül.“

Értelme:

„Én szivemnek belső fájdalma,
Mely soha nem enyhül.“

Az Ó-magyar Mária-siralom *hyul* szava tehát a mai *hűl* ige eredetibb *hiül* alakja, mint az eddigi legtöbb magyarázó értelmezte is, jelentése azonban ott nem a mai, hanem ez: 'enyhül'.

Négyesy csak a régi magyar keresztyén irodalom nyelvénél hiányos ismeretével állíthatta ÓMS-magyarázataiban (MNy. XXIII, 374.) azt, hogy „a hűlést lelki jelentéssel mindég olyan érzelmre mondja nyelvünk, amely melegen jó, nem a melynek éppen a hűlése kívánatos”. Aláptalan okoskodás! Hiszen láttuk, hogy a középkori magyar irodalom nyelvén igenis olyan testi és lelki érzelmekre alkalmazta a *hiedelmez*, *hivöjtöz*, *hivöjt*, *hüt*, *hül* stb. igéket, melyeknek „éppen a hűlése kívánatos”. Ugyancsak én, a szárnyaló phantasiájú, nem érem föl azt a stylustörténeti tényektől független kitalálását Négyesynek, hogy az ÓMS. *hyul* szava ez lehetne: „*hiul*” azaz 'híja lesz'. A kesergő Mária bújának híulása a nyelvtani lehetőség, de stylustörténeti képtelenség.

Különbén, hogy középkori vallásos irodalmunk a fájdalom, a bú enyhülését hűlésnek, hiedelemnek mondotta, ezt az is bizonyítja, hogy a pokolbeli kínszenvedést hiedelem nélkül valónak festette, a mennyországot pedig, mely a purgatorium kínjainak megszűntét jelenti, úgy emlegette, mint hiedelemnek helyét, hiedelemséget.

Az Érsekújvári Codex szerint (558.) a holtak „purgatoriumban és hiedelmnek helén” vannak. A Lobkovitz Codex szerint (57.) „szükség teneköd átalmennöd tüzön és vízön, minekelötte akarnál jutnia az hiedelemnek helére azaz mennyei dicsőségre.” Ezért imádkozik így a Czech Codex (102.): „Vigy engömet hiedelmnek helére és vigasságos béköségnek nyugalmára.” Ezért van ilyen reménységgel a Teleki Codex (464.): „Beviszöd urám, a te népedet nagy örömmel, és a te választottidat nagy vigassággal mennyországba: ... felmenvén magasságba, széles utat tevén műnekönk, hozván kiességre, hiedelmömségre.”

Hogy a kínok hiedelme, híülése és a mennyországbeli hiedelem a *hideg*, *hül* stb. szócsaládhoz tartozik, ezt az is bizonyítja, hogy a hiedelemnek helyére való jutást vagyis a lélek üdvözülését is jelentette ez a szó: *hüvösülés*.

Igy kell értenünk a Szigeti Veszedelemben (I, 27.):

Ostorum szolgálma, nem tiltom, hogy szálljon,
Melynek nem kell törödni semmit halálon,
Akarom, neki könnyebbségére szálljon,
És lelkének hüvösülésére álljon.

Ez a *hiedelēm* és avval együtt a *hit* szó eredete, története, jelentés-ágazásai, széles rokonsága. Azon alaktanilag kétségtelenül egyeztethető szavak, melyeket e cikkben tárgyaltam, jelentéstani szempontból is mind egymás rokonának bizonyúlnak — minden különösebb phantasia nélkül. Ahhoz már inkább kellene képzelő-erő, hogy elhiggyem a mordvin *keēmems* és a magyar *hisz* közös eredetét. (*Budenz*: MUSz. és *Wichmann*: FUF. XI, 207, *Mark*: MNy. XXIV, 89.). De ebben a hitetlenségben nem is maradok magamra (vö. *Lewy*: FUF. XXI, 164. és *Toivonen*: FUF. XXII, 141.). Ama mordvin szó alapszavának eredeti jelentése az, hogy: 'kemény'!

Mészöly Gedeon.

Szóhangulat és kifejező hangváltozás.

— Nyelvezztétikai tanulmány. —

Negyedik közlemény.*)

e) Rítmus és numerus.

Hiába minden csinált dísz, hiába cseng a nyelv polifóniája, ha a remekül felszerelt költeményből hiányzik az érzés ereje.

(Ábrányi Emilnek Ady verseihez írt előszavából, 1899.)

A par excellence szabályos ismétlődésnek, a rítmusnak kérdése sokkal jobban ki van dolgozva a stilisztikában, semhogy itt hosszasan kellene időznünk. De a hang és hangulat viszonyának szempontjából érdemes lesz revízió alá venni az ismert tényeket.

Mi az az akusztikai sajátosság, ami a ritmusban tetszetős és mit lehet a ritmus segítségével kifejezni?

*

A ritmus mindenek előtt a beszéd természetes folyásától eltérő akusztikai elemeket visz bele a nyelvbe. (Ez áll a görög-latin ritmikára is; a természetes beszédritmushoz legközelebb áll a modern francia vers.) Az arsisok és thesis-ek szabályszerű — még a numerikus prózában is belső szükségszerűséggel előtörő — ismétlődése zenei lüktetéssé emeli a zeneiség kü-

* V. ö. Szegedi Füzetek II: 18, 82, 180.

szöbén szunnyadó nyelvet. Dinamikus, hangerősségi hatások jelentkeznek, a beszéd erőbben tagolódik, a mondatmelódia hozzáalkalmazkodik az új hangsúlyhoz. Ebben a mozzanatban van a ritmus legművészbib hatása: a szóhangsúly, mondathangsúly, vershangsúly hármias divergenciája és konvergenciája.⁸⁸ A háromféle dinamika interferenciája hol erősíti, hol gyöngíti egymást és ehhez a hullámozó játékhoz negyediknek még hozzávehetjük a jelentéstartalmat, amely összhangban vagy szándékos diszharmonióban van a lüktetés variációival. Ötödik tényező volna a hangok megfelelő kombinációja, amiről a „nyelvek szépsége“ c. fejezetben megemlékeztünk.

Példának vehetjük az ismert sort KISFALUDY Károlytól, amelyben a szóhangsúly így oszlik meg:

Hős vértől pirosult gyásztér sóhajtvá köszöntlek.

A mondathangsúly — figyelmen kívül hagyva a kisebb mellékhangsúlyokat — nagyobb egységeket fog össze egy hangsúly alá:

Hős vértől pirosult gyásztér sóhajtvá köszöntlek.

A hexameter ritmusa pedig a következő iktusokat mutatja:

Hős vértől pirosult gyásztér sóhajtvá köszöntlek.

Ha ezt a háromféle ritmust megfigyeljük, mindenekelőtt találunk olyan szótagokat, amiken semmiféle hangsúly nem nyugszik. Számokkal jelzem, hogy hány hangsúly ill. nyomaték esik egy-egy szótagra:

3 1 1 1 0 1 2 1 2 1 0 2 1 0

Hős vértől pirosult gyásztér sóhajtvá köszöntlek.

A sornak ez az erős hangsúly-hullámozása a vers következő sorában nem ismétlődik pontosan, csupán a hexameter keretei állandóak: állandóságon belül a variáció gyönyörködött. . . A hangsúly hullámozása szinte kimeríthetetlen variációt nyújt. Példánkban a *hős*, a *gyász* és a *sóhaj* szótagok alkotják a vers

⁸⁸ W. Christ szerint (Metrik der Griechen und Römer, 1879:58) az alkaioszi versben leginkább esik össze a vershangsúly a természetessé: „Odi profanum vulgus et arceo“. A természetes hangsúly és a metrum ellenkezéséről v. ö. még: Franz Saran, Deutsche Verslehre, München 1907: 204.

kiemelkedő csúcsait: ugyanaz a három rész, amely a mondat-hangsúllyal vagyis az értelmi kiemeléssel is egybevág. A ritmus itt konvergál a jelentéssel. De csak nagyvonalúságában, mert a részleteknél egymás ellen torlódik kétféle nyomaték. A „só-hajtva“ és „köszöntlek“ szavakban a metrum a szó közepét emeli ki, ami homlokegyenest ellenkezik a magyar ereszkedő szóejtéssel. Itt a természetes szóhangsúly igyekszik is gátat emelni a mesterséges lüktetésnek, elnyomni kissé a scansio dinamikáját és épen ez a küzdelem az, ami megmenti a hexamétert a monotonitástól. Az ellentét még kirívóbb a „vértől“ és a „pirosult gyásztér“ eseteiben, ahol az iktus a szó végére esik, magyar fülnek szokatlan módon. Az értelmes olvasás le is tompítja ezeken a helyeken a hangsúlyt és így jön létre a hexaméter három fonálból szőtt hullámváz. A hangulat, amely ezekhez az akusztikai mesterkedésekhez fűződik, merőben formaöröm, de épen ez teszi a verset verssé. A hexaméternek egész karaktere — ereszkedő, majd a cezura után ismét emelkedő, közben lebegő, gyors arsisokkal — ellentétben látszik lenni az elégia hangjával. Ez maga is külön forrása a hangulatoknak, amikbe ezuttal már tárgyi elemek is vegyülnek. A hexaméter ritmusa egyébként könnyen illik nemcsak a páthoszhoz, hanem a humor álpáthoszához is. Az *Elveszett alkotmány* a hősi eposzra emlékeztető ritmust modern politikai témára alkalmazza. A *Reinecke Fuchs* kedélyes fabuláit, naiv-csalafinta kalandjait épúgy tudja illusztrálni a hexaméter, mint a *Hermann und Dorothea* nyárs-polgári-idillikus milieujét.

*

A ritmus és költői tárgy viszonya külön tanulmányt igényelne, de ezt a kérdést valamennyi stilisztika és költő-monográfia behatóan vizsgálja. Csak néhány találatomra kiragadott példát említünk.

Minden versforma és sor-hosszúság bír valamilyen zenei jelleggel, de ez a jelleg nem tisztán akusztikai elemekből áll, hanem beléjeshőződik azoknak a közismert költemény-tartalmaknak asszociatív emléke is, amiket az irodalmi hagyomány az illető versformákkal szinte azonosít. A magyar és a francia alexandrin nem százszázalékig azonos, de a nyers akusztikai különbség nem olyan nagy a kettő között, mint amekkora stílushangulati különbség van a Zrínyi-vers lejtése és egy RACINE-

sor ritmusa között. A magyar fül nehezen tűrné el tragédiában az alexandrint, mert ehhez a formához a népies epika stílus-hagyománya fűződik. Viszont számunkra a rímtelen ötös-ötödfelés jambus jelenti a történelmi és romantikus tragédiát: ez a forma — egyéb verstani okok miatt is — semmi hagyománnyal nem bír a francia irodalomban és alkalmazása nem is képzelhető el. Lehet, hogy a magyar alexandrin epikus, népies jellege is egyik oka annak, hogy a francia klasszikus tragédia nem tudott meggyökerezni a magyar talajon, ahol pedig SHAKESPEARE nemzeti klasszikussá lett.

Érdemes szembeállítani egymással két drámai szöveget. Egy izgatottabb menetű alexandrinust BESSENYEIBŐL és egy jambikus részletet a *Bánk bán* Petur-jelenetéből. Az eredmény előre megmondható: KATONA dikcióját mozgalmasítja a jambus, Agis tragédiája pedig bölcselő tankölteménnyé szélesedik a tizenkétszótagos keretekben:

(Ámfares.)

.....
A fő-rendek közt is sok Király hatalmat
Nem nézhet;' s mutatja a' morgó unalmat,
A' népet ingerli ez-fel szabadságra,
Melly nem tudja, hol jut kínosabb rabságra.
Köztök nagy rendeink a' fő méltóságot
El-osztani, úgy szűlnék kínos Királyságot.
Alattok a köznép, meg-nyomatva szennyved,
S nyögő rabságába, alatta el-sennyved.

(Leónidás, megilletődéssel.)

Ámfarés! lehet-é Spárta illy el-fajult?
Hiheted-é, hogy már Királyságom el-mult?
Ah kínos hivatal!... gyötrelmes méltóság!
Embertelen község!... veszélyes uraság!

(Tiborc.)

.....
Törvénytudó felírja a panaszt: ki írja-fel keserves könnyeinket? hogy jó Királyunk megláthassa azt. —

(Bánk.)

Te Isten!

(Tiborc.) Elkellene pirulniok, miodön ezüst-arannyal vartt övek verődnek a' Lábszáraikra; mert véres verejtékünk' gyümölcse az. Lelkemre mondom: egyj halotti fátyolt kötnének inkább a' hasokra — legalább csak úgy külsőkép is mutatnák a gyászt azon szegény Nyomorultatékért kiket kiálhatatlan sajtólásokkal a sírba döntenek. —

(Bánk.) Tűrj békeséggel —

Amfares hallgass-meg; keservembe (Tiborc.) Türi békeséggel, ezt pa-
mondok polta az
Néked olyan dolgot, mit régen Apát-Urunk is sokszor; boldogok...
tanulok.
Kevéssé érdemlik, hidd el az em- (III. föl.)
berek,
Hogy legyenek Köztük Kegyes Fe-
jedelmek.

(I. 2.)

KATONA szövege minden darabossága és döcögős ritmusa ellenére is — sőt talán éppen ezért — drámaibb hatású, mint a BESSENYEI szabatos, higgadt verselése. Az alexandrinus kettős tagolódása meglassítja a lüktetést és bőbeszédűsége csábít. A jambus könnyebben széttöredezhet, egy sor három beszélőt is felölel. A francia alexandrinusban ritkák az ilyen sorok:

(Oenone.)

...
Cet Hippolite...

(Phèdre.)

Ah, Dieux!

(Oenone.)

Ce reproche vous touche?

(Phèdre, I, 3.)

*

Versforma és tartalom viszonyát nemcsak a ritmusfajta önmagában vett akusztikai jellege befolyásolja, hanem az a körülmény is, hogy a formakényszer eltéríti a beszéd egymásutánját a „természetes” szórendtől. Nem az emfázis mondatszerkezetére és szó-mozgatására kell itt gondolnunk, mert hiszen minden érzelem-kifejeződés „természetes” a nyelvben és csak praktikus okokból tartjuk normának a logikus, higgadt beszédformákat; — hanem arra a mesterkéltségre, amely a ritmushoz való igazodás folytán előáll. Az úgynevezett magyaros versalakok kevésbé bolygatják meg a szórendet, mert hiszen ez a típus a nyelv természetes ritmikájából fakad. De a klasszikus formák a ritmus erősebb zeneiségének palástja alatt könnyű inverziókra, szóátcsoportosításokra csábítanak. Már a latinban így volt ez, ahol — prózában lehetetlen volna — csak a ritmusra-fűzöttség és a betűkkel való leírás teszi lehetővé, hogy az összetartozó szavakat sokszor egész sorok válasszák el:

Eheu! fugaces, Postume, Postume,
Labuntur anni...

A magyar hexameter, de különösen a görögös lírai formák átvették ezt a hagyományos licentiát és néha vissza is éltek vele. Legklasszikusabb klasszikus verselőnk, BERZSENYI, még az ilyen szétválasztásokat is elfogadtatja a ritmus mindent-legyőző erejével:

Más az Átridák ragyogó dagályát
Tarka pórázon mosolyogva nyögje,
S Tantalus-szájjal magas asztaloknál
Üljön epedve.

(A Jámborság s középszer.)

A szórendnek ez a köznapiságtól eltérő formája a ritmus hatásával egyesül és szinte tartozékává válik magának a versformának is. A hangulatnak forrása tehát kettős: maga a ritmus és a ritmus következményeként előállott szórend.⁸⁹

*

A ritmus dinamikus ereje szempontjából nagy különbség van az egyes versidomok között. A latin és magyar időmértékes verselés inkább melodikus hatású. A német vers-hangsúlyozás erősen kiemeli a szavak természetes nyomatékát, ami gyakran pattogóvá teszi a költeményt: a forma túltengése árt a tartalomnak. Leghalkabb melódiájú a francia vers, amely teljesen negligálja az időmértéket, sőt majdnem a hangsúlyt is. A franciában a vers iktusa egybeesik a természetes accent-nal, amely azonban kevésbé dinamikus, mint a magyar vagy német. A verselés ilyenformán alig áll egyébből, mint szótagszámlálásból, de annál nagyobb kárpótlást nyer a természetes melódiában és a legkülömbözőbb mesterséges modulációkban...

A magyar verselésnek is volt egy dinamikus korszaka — körülbelül a tizenhetedik század óta, a múlt század közepén kulminálva — de ADY Endrével új korszak kezdődött, az elhaladó ritmus, a merev időmérték megszűnése, a természetes hangsúly előnyomulása, az iktusok számának állandósága mellett a hangsúlytalan részek szabadabb csoportosulása, mértéket és nyomatékot összekomplikáló labilis ritmika.⁹⁰ Keverte a ritmust a régi zeneiség legnagyobb virtuóza, ARANY János is. De ő

⁸⁹ V. ö. a ritmus és szórend viszonyáról még: R. Lehmann, *Deutsche Poetik*, München 1908: 95.

⁹⁰ Ez az „új zeneiség“ többszörös vizsgálat tárgya volt. Itt csak Sík Sándor összefoglaló tanulmányára utalok: Gárdonyi; Ady, Prohászka, 267. l.

a tökéletes magyar versidomot cifrázta hibátlan lebegésű cho-riambusokkal... Ennek a túltengő zeneiségnek ideálja az ilyen-fajta sor volt:

Honnan kicsi szellő, ég vándora, jöttél...

ADY ritmusa „mélyebbről jön és gyökösebben“, — hogy saját szavaival jellemezzük őt — de széthullóbb is ez a ritmus, dekadens disszonanciákat, fáradt melódiákat hozó. HORVÁTH János írta ADY dallamosságáról: „Vannak. fülbemászó sorai, melyek egy meg-megújuló hallucináció makacsságával üldöznek, fülünkbe csengenek, mint valami új, meglepő dallam jellemző részletei“.⁹¹

*

Az ütemes-hangsúlyos ritmus bizonyos fokig illusztrálni tudja a gondolati tartalom „lassú“ vagy „eleven“ jellegét. Az emelkedő tendenciát mutató francia verselésben rövid metrum úgy jön létre, hogy a hangsúlyos szótag vagy a sor elején, vagy a cezúra után áll és ilyenformán egymaga alkot ütemet: a szótag megnyúlik és — hangsúly-előző hiányában — a sor ereszkedővé válik, miáltal a ritmus lassúdó karaktert ölt:

Et le pâ/le désert // rou/le sur son enfant...

(Musset.)

Rou/le, déjâ poussé // par la main / des hivers.

(Lamartine.)

A magyarban fordítva áll a dolog. Az egytagú ütem, a magyar ritmusérzék természete szerint csak a vers végén állhat, amikor már nincs utánna semmi. Így emelkedő és gyors-mene-tüvé lesz a ritmus, mert a sor vége kapja a legnagyobb nyomatékot:

Uccu bizony / megérett a / meggy...

A hosszú ütemek, minthogy a hangsúly nem esik okvet-lenül egybe az ütemkezdéssel, a magyarban nem bírnak különő-sebb jelentőséggel, legfőljebb kivételes konvergencia esetében. Egy ilyen PETŐFI-sorban:

Hová lett a / tarka // szivárvány az / égről? —

⁹¹ Ady s a legújabb magyar lyra, 1910: 53. — A Horváth János-
említette „dallamosság“, „zeneiség“, amely a hangzók akusztikai hatásá-
ból és a ritmusból adódik, nem azonos a beszéd-melódiával, amely az
expresszivitásnak egy jelentősebb eszköze. V. ö. erről alább, III, 4. fej.

a ritmust inkább lassúnak, mint gyorsnak érezzük. A francia hosszú ütemek azonban, minthogy hangsúlytól hangsúlyig terjednek és több hangsúlytalan szótagot ölelnek föl: könnyen konvergenciában lehetnek a „gyors cselekvés” jelentésképzeteivel. Ilyen példák GRAMMONT-nál (i. m. 20):

A travers les rochers // la peur / les précipite...
J'en/tre: le peuple fuit, // le sacrifice cesse...

*

Bármennyire eltér is a ritmusos beszéd a mindennapi prózától, nem lehet azt mondani, hogy a nyelvnek mesterséges, erőszakolt dísz a hangsúlyos és hangsúlytalan részek hullámozása. Maga a próza is ösztönszerűen fölvesz bizonyos ritmust, *numerust*. Ennek az ismert kérdésnek tárgyalására itt nem terjeszkedünk ki. Az akusztikai érzékkel bíró prózaíró mindent elkövet, hogy a mondatok, szólamok és szavak kellemes ütemekbe sorakozzanak. Különösen fontos ez a hosszabb mondatok végén, ahol az előkészítő, sokszor döcögős menet után akusztikai érzékünk megkívánja a ritmikus lezáródást.⁹²

Hogy ez a ritmikai ösztön benne él a nyelvben, azt talán fölösleges is bizonyítani. A-priori igaznak látszik ez a tétel, hiszen ha nem így volna, a ritmus nem alkothatná a beszéd ünnepléses formáját. Lehet, hogy ez a ritmikai ösztön beleszól a hangváltozásokba is: ezt még meg kellene vizsgálni. Egy ilyen jelenségre F. de SAUSSURE utalt,⁹³ azt állítva, hogy a görög nyelvérzék nem tűr meg három rövid magánhangzót egy szóban és ilyenkor pótlónyújtással segít magán: *ὀπηρέτης* > *ὀπηρέτης*. Ha ezt a „ritmustörvényt” ebben a konkrét esetben ma talán nem fogadja is el a görög nyelvészet, az elv helyes és semmi módszertani akadálya nincs annak a föltevésnek, hogy a nyelvfejlődést bizonyos ritmustörvények befolyásolhatják.

A próza-ritmus⁹⁴ — amit nem kötnek fönnálló verssza-

⁹² V. ö. Körmondat és tiráda c. tanulmányomat, Pécs, 1929.

⁹³ Idézi Jak. Wackernagel, Das Dehnungsgesetz der griechischen Composita, Basel 1889: 1.

⁹⁴ V. ö. a kérdés bibliográfiáját: R. M. Meyer, Deutsche Stilistik. 1913: 65. — Néhány adata álljon itt: Burdach, Über den Satzrhythmus der deutschen Prosa, Sitzungsber. d. Berliner Akademie, 1905. — Wundt, Völkerpsych. II, 2: 375. — Vischer, Ästhetik, 5: 1235. — Marbe, Über den Rhythmus der Prosa, 1904. — J. Minor, Metrik, 103. — Sievers, Rhythmisch-melodische Studien, 1912. — A kérdés francia irodalmára von. v. ö. André

bályok, hagyományos sorok és a ritmus állandósága — ösztönös stílusalakító tulajdonsága az író mondanivalójának. Ez mintegy belső formája a nyelvnek. Eduard ENGEL írja: „Strömt im Wohllaut der Sprache das Empfinden aus, so gibt der Satzschrift (Rhythmus) die innere Bewegung wieder... Der echte Herzschlag des Satzes lässt sich so wenig künstlich erzeugen wie das echte Gefühl... Es gibt einen prosaischen Rhythmus, aber für jedes Buch und jeden Autor einen andern und ungesuchten (Jean Paul)... Nur ein Gesetz gibt es, für den Schritt des Satzes wie für den Stil überhaupt: sie sind der Ausdruck des Empfindens und Denkens des Menschen“.⁹⁵

Paul PIERSON, aki könyvet írt a nyelv „természetes“ ritmusáról,⁹⁶ annyira fontosnak tartja ezt a jelenséget, hogy még a hangváltozásokat is erre vezeti vissza. Utal arra az egyébként ismert tényre, hogy a szó akusztikailag absztrakció, mert a beszéd nem szavakra, hanem más egységekre tagolódik. Henri BRÉMOND⁹⁷ hivatkozik Antoine LEMAÎTRE-nek, a Port Royal egyik mesterének prózatörvényére, amely szerint a legszebb ritmus-egysége a mondatnak az 5 vagy 7 szótagú: az a szólam, amely szótagszámban megközelíti a legnagyobb verssor felét; de nem azonos vele. Egy másik szabálya LEMAÎTRE-nek, hogy a mondat végén nőnemű szó előzze meg a hímneműt, hogy változatosság legyen a mondatlejtésben: „sur la *montagne* de *Sinai*“. Ezek a jótanácsok és precíz megfigyelések annál meglepőbbek egy janzenista részéről, mert éppen a Port-Royal harcolt a stílusnak világi ékességei ellen... A kérdésnek a francia nyelvkultúrában nagyobb fontossága van, mint bárhol másutt, mert a francia verset csak árnyalatok választják el a prózától. BRÉMOND abbé arra a konklúzióra jut, hogy a prózában — főleg a mondatok elején és végén — kerülendő olyan szólamozás, amely emlékeztet a versritmusra. Valóban: vers és próza itt tér el egymástól. A próza numerusában nem szabad kiérződnie a szándékosságnak. Különösen az alexandrin csábítása veszedel-

Monglond cikkét a „prose poétique“-ről: *Revue de Littérature Comparée* 1923: 264. — Gárdonyi próza-ritmusáról: Sík Sándor, *Gárdonyi-Ady-Prohászka*, 122. l.

⁹⁵ Ed. Engel, *Deutsche Stilkunst*, 1922: 466.

⁹⁶ *La métrique naturelle du langage*, Paris 1884: 137 és 238.

⁹⁷ *Les vers dans la prose*, Correspondant 1919, 241: 860-887.

mes (a magyarban is): ennek a formának a keretei olyan kényelmesek, hogy a prózai beszéd minden erőszak nélkül bele tud helyezkedni. Bárki megpróbálhatja a tréfát: alexandrinusban, hatos félsorokban fog beszélni. . . Ez magyarázza a próza könnyű versbe-szökését:

Quidquid tentabam dicere versus erat.

(Ovidius.)

*

A próza ritmúsát nemcsak a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok, kisebb-nagyobb szólamok váltakozása alkotja, hanem fontos tényezőként szerepel benne a mondatok közötti szünetek száma is. Sok hosszú mondat kevés, jelentésszerű szünetekkel: a tudományos próza expresszivitás nélküli stílusára jellemző. Rövid mondatok egymásutánja sok és jelentésszerű szünettel — *style coupé* — valamiféle kedélyállapotot illusztrálhat. Például az izgatottságot:

Ezzel eltávozott. Apafi nem maradhatott szobájában. Ki kellett jőnie a friss levegőre. Valami agyon akarta fojtani oda benn, oly nyomasztó volt a lég, vagy tán a lélek? Kijött a tornácra.

(Jókai, Erdély aranykora, XIX.)

A rövid mondatnak általában nincs specifikus hangulata, de lehet hangulata, mert a rövidség utal valami különleges belső tartalomra. „Kifejezhet” például — a jelentéssel konvergenciában — szentimentális szituációkat is:

Időnként zörögtek az ablaküvegek. Sívító, messze füttyülés repült a tetők fölött. Mögötte a várakozás agysorvasztó csendje. Az emberek számoltak. A csend megüvegesedett és törékenyen rezgett a levegőben.

(Tormay Cécil, Régi ház, 1920: 55.)

*

Van még egy akusztikai sajátága a ritmusnak, ami aztán hangulati következményekkel is jár: a szövegrögzítő erő. Mint-hogy a ritmus bizonyos alvázat ad a nyelvnek és ez az alváz szilárd és bizonyos fokig — legalább is a költemény egy-egy egységén belül — állandó: a versritmus alkalmas lesz epigrafikus szövegek támogatására. A ritmus megnehezíti a szövegvariációt, megköti a másoló és recitátor szabadságát, sőt ezen túlmenőleg, azt a benyomást kelti, mintha az írótól elszakadva végérvényes formába lenne öntve, amin maga az író sem változ-

tathat. Ha egy téglát megbolygatunk a ritmus falában, talán egy egész pillért újra kell építeni az egy téglá kedvéért. Mint az alliteráció esetében láttuk, a ritmus is népies szövegek, közmondások megrögzítésére szolgál: Ki mint veti / Ágyát // Úgy alussza / Álmát. A primitív jogformulák szívesen öltöznek ritmikus ruhába⁹⁸ sőt a memóriának pedagógiai eszközéül is felhasználják a ritmust...

*

A mondottakból már nyilvánvaló, hogy milyen hangulatok kifejezésére alkalmas a ritmus. Mindenekelőtt: jelentést semmiképpen nem lehet módosítani szabályos ismétlődések segítségével. A ritmus járuléka a nyelv akusztikai alkotottságának és minden bizonnyal módosítja a nyelv akusztikai testét. Ez a módosítás aztán visszahat a szóhangulatra is, amelyet már maga az a tény is alterál, hogy a ritmikus beszéd eltér a mindennapi, vagy a tisztán explikatív nyelvtől. Ez a különбözés bennünk azt a benyomást kelti, hogy a beszéd affektív jellegű, érzelm-kifejező célzattal bír. Nincs olyan ritmus, amely közömbös hatású volna. A ritmus különlegességei mögött emóciót érzünk és ezt az emocionális hatást fokozhatják a vele konvergenciában — vagy szándékosan divergens viszonyban — levő egyéb elemek, mint: szituáció, jelentéstartalom, nyelvszépesség, rím, alliteráció stb. Ilyenformán a ritmus fölkeltheti bennünk az erősebb megindultság hangulatát (*September végén*) vagy a beszéd kényelmes, terjengős, epikai menetének lehet hangulati kísérője (*Toldi*); lehet melléksenéje, dinamikus hullámozgatója az energikus drámai dikciónak (*Bánk bán*); állhat gyökeres ellentétben a nyelv természetes hangsúlyozásával és ily módon fölidézhet klasszikus reminiscenciákat (*A magyarokhoz*); „irodalmi” örömket, másodlagos könyvélményeket okozhat (pl. egy modern Balassi-ritmus); az ünnepélyesség érzetének méltó keretét szolgálhat (*Széchenyi emlékezete*); végleges megformulázási váza lehet egy-egy gondolatnak és a prózát is kiemelheti egyhangúságából. A ritmus: zeneiség a nyelvben és a zeneiség mindig egyúttal valami homályos hangulatot is éreztet. Ez a hangulat nehezen definiálható és végtelen variációval bír. Azt lehet mondani: minden versnek megvan a maga ritmus-hangulata. Egy

⁹⁸ V. ö. Thienemann Tivadar, Irodalomtörténeti alapfogalmak, Bp. 1930: 47.

költeményen belül a ritmus megváltozása; belső, tartalmi szükségyszerűség is (v. ö. pl. az *Egy gondolat bánt engemet* meggyorsuló és ismét jambusra visszahulló ritmusát).⁹⁹

Ez a ritmushangulat pedig, — amint láttuk — részben formai, részben tárgyi elemekből szövődik; mindakét elem lehet elsődleges, az élet közvetlen hangulatait fölidéző és lehet másodlagos, amikor nem az életre utal vissza, hanem irodalmi reminiscenciákat, vers- emlékeket idéz föl.

f) Cezura, enjambement, strófa.

Que toujours, dans vos vers, le sens coupant les mots,
Suspende l'hémistiche, en marque le repos.

Boileau, l'Art poét. I: 105.

A ritmusnak speciális — külön is megvizsgálható — tényezője az a szünet, amely megakasztja az ismétlődések folyamatát és maga is újabb ismétlődési egységeket teremt: félsor, sor, strófa, strófa-szerkezet. Ennek a ritmus-végződésnek is megvan a maga hangulata és művészi hatása.

*

Anélkül, hogy a verstan speciális formai kérdéseit teljes egészükben itt újra fölvetni akarnók, tisztán akusztikai szempontból nézve a c e z ú r á t; annyit konstatálhatunk, hogy ennek a rövid szünetnek pusztán akusztikai-formai jelentősége van a versben. A cezúra pillanatnyi nyugalmat jelent, a ritmus rohanásának fölfüggesztését, de ez a szünet nem jelentős szünet. Nem azért állunk meg, hogy — mintegy magunkba szállva — elmélkedjünk a hallottakon, mint a mondatok között a pont után. Ez a szünet csak a ritmus számára zökkenő, de nem jelent időzést: a mondat folyik tovább:

En itt, az elzárt / béke homályain,

Itt e romános / Tempé vidámjain,

Öntöm ki szívem / gerjedését

Szocrat ölébe / Anacreonnal.

(Berzsenyi, Melisszához.)

Összeeshetik természetesen a cezúra az értelmi szünettel — az alexandrinusban ezt követelte az ész-költészet BOILEAU-

⁹⁹ Grammont (i. m. 141.) Lafontaine-nál mutatja be a versforma szükségyszerű változásait.

ja¹⁰⁰ — de ilyenkor már maga az értelmi szünet veszi át a hatószeretet és a cezúra fölöslegessé válik: cezúra és jelentéspihenő konvergenciáinak és divergenciáinak változásából újabb ritmus áll elő... Mennél élesebben belevág a cezúra a mondat szerkezetbe (pl. jelző és jelzett szó közé), annál erősebb hatása.

A cezúra alterálja magát a ritmust is. Ismeretes, hogy a hexameter cezúrája megfordítja a ritmust: ereszkedő sorból emelkedő lüktetés lesz és ez a variáció egyike a hexameter kellemes akusztikai benyomásainak. Ez az önmagában is hatásos áthangolódás konvergenciában lehet a jelentéssel, ami bizonyára — észrevétlenül is — erősíti a hatást; a sor eleje jelentésben is lassúbb cselekvést ábrázol, mint az emelkedő sorvég:

Párduca messze repült / suhogó szélszárnnyon utána,
S fenn a bús levegőt / rezgő lobogója hasítja.
(Zalán futása, X.)

A pentameter cezúrája sokkal szélesebb szakadék, mint a hexameteré. Szinte két önálló sorra szakítja szét a verset és a két fél mintha felelne egymásnak, mintha ügyelne a paritás, az egyenrangúság megtartására:

Ter centum Fabii // ter cecidere duo. (Ovidius.)
Kit hagyja, hogy hallgass, / kit hagyja, hogy Te kövess.
(Sylvester János.)

Nézd az eget, még él, / él az egeknek ura.
(Baróti Szabó Dávid.)

A cezúra tulajdonképpen a klasszikus stílus és nyelvideál szimboluma. A formakényszer eleven tilalomfája, amely előtt szívesen és lojálisan megállapodik a klasszikus mérséklet és a szabályozottság ritmikus lejtése... Fritz STRICH-nek pregnáns és találó szavainál nem lehetne jobban jellemezni ezt az akusztikai játékot: „Die klassische Zäsur ist nichts anderes als der Augenblick, in welchem sich der unendlichen Bewegung des Rhythmus die gegenwirkende Kraft entgegengestellt, um durch solche Begrenzung den strömenden Vers zum ruhenden Gebilde zu verwandeln und ihm in sich selber Gleichgewicht und Selig-

¹⁰⁰ Ez a költemény persze a gyakorlatban nem valósult meg. Kimutatták például, hogy a Britannicus verseinek 20 %-ában a hangsúly függetlenül a cezúrától. Thieme, i. m. 102.

keit zu geben“.¹⁰¹ Mihelyt romantikus törekvések mutatkoznak az irodalomban, a cezúra kényszere alól szabadulást keres a ritmus. A hexameter persze nem ad módot erre, legföljebb, ha a ritmus teljesen leráz magáról minden igát és a ditirambikus prózába torkollik, ahol korlátlanul élhet szabadságának: a *Sturm und Drang*-nak ez volt az ideálja. Az alexandrin cezúrája már engedékenyebb és az óvatosabb francia romantika meg is elégedett azzal, hogy kevésbé előre vagy hátra tologassa a versfelezőt.

*

Az enjambement maga is romantikus szabadosságnak tekinthető: az értelem nem elégszik meg a verssor-adta szűk keretekkel, hanem tovább nyújtózik, mint ameddig a takarója ér. Akusztikai szempontból ez a jelenség nem más, mint egy divergencia a jelentés-egység és a ritmus-egység között; divergencia, amely lehet kellemetlen, ha az akusztikai szünet erőszakosan belevág a mondat, szólam, vagy pláne a szó testébe, de lehet kellemes is, noha sok sebet ejt a szabályosságon, mert éppen ezáltal változatosságot visz a monotóniába. Ez a változatosság néha olyan meglepő, hogy komikus hatást kelthet. (Ismét egy alkalom, amikor akusztikai játékkal formai érzelmeket ébreszthetünk.) A francia romantika hőskorában forradalmi cselekvést jelentett a *Hernani* (1830) merész enjambement-ja, az a hírhedt sor, amely valósággal közüggé vált, pro és contra heves demonstrációkra adott alkalmat:

C'est bien à l'escalier
Dérobé...

A romantikusok, Victor HUGO, nyilván új kifejezési lehetőséget, kiemelési eszközt láttak ebben az új sorba dobott jelzőben, amely a „klasszikus“ ízlésűeket hahotára fakasztotta. PETŐFI szelid humorával konvergenciában van a mesterkelt szónyesdelést létrehozó enjambement:

Nyugodjék kegyelmed csendes békességgel!
Appetitusomat ha korcsmagyarok el-
Rontják...

(A régi jó Gvadányi.)

A klasszikus versformák több enjambement-t tűrnek el,

¹⁰¹ Deutsche Klassik und Romantik, 1922: 156.

mint a magyar ütemű sorok. Már a klasszikus versláb átmetszi a szót (a magyar ütem csak ritkán végződik szóközépen): a klasszikus sor sem kívánja meg a mondat befejeződését, sőt annál artisztikusabb a vers hatása, minél komplikáltabb a mondatok és a köztük kanyargó egyenlőtlen sorok viszonya. A primitív népdal nem tűr enjambement-t, mert ez az egyszerűség rovására menne. BERZSENYI azonban a Parnasszus magaslatain nem is fejezhette ki magát enjambement nélkül a görög sorok szűk kothurnusaiban. Még a strófák végződéseit is feldönti a tekervényes mondatokban terjeszkedő értelem:

Nem gondom. Így volt, így marad a világ,
 Forr, mint az ádáz tengerek, a midőn
 A szélvésznek bércodvaiknak
 Vas kapujit s reteszeit leszórván

A bús haboknak zúgva rohannak és
 A képtelen harc itt hegyeket temet,
 Ott új világot hoz fel; — egymást
 Váltja örök romolás s teremtés.

Nyolc sorban öt enjambement és épen ez teszi kellemes folyásúvá a verset, mert így letöredeznek a sorvégek korlátai és a sorvégek úgy hatnak mintha belső cezúrák volnának... Mennél intellektuálisabb a vers szövege, annál jobban harmonizál vele az enjambement, amely hol a mesterkéeltség benyomását kelti, és akkor ezért illik a szöveghez, hol meg a természetes prózához közelíti a dikciót, amely amúgy is kerüli a fölösleges páthoszt. A humoros eposz, ARANY *Bolond-Istókja* szinte otthonosan érzi magát a sok egymásbanyuló verssor légkörében:

Kedvem van énekelni (ritka kedv
 Egy idő óta!) s ami több, vigat,
 Vagy vig-szomorkást, melyben játszi nedv
 (Humor) nevetet s olykor szívre hat.
 Ám lássa muzsám, hogyha belekezd
 Bolond Istókként, és belészakad
 A legderekán, vagy már kezdetin is,
 Mielőtt alányomhatta volna: finis.

Nyolc sorban négy átnyulás. A modern szabadvers még ennél is intellektuálisabb formát mutat, aminek egyik tünete az enjambement-ok túltengése. Azt lehet mondani, hogy a modern versben egyenesen szabály, hogy az értelem ne végződjék

a sorok végén. Ezáltal a soroknak egyébként merev akusztikai egysége föloldódik egy végtelen ritmikus folyamatossággá:

Une ombre bleue
Traçait des cônes dentelés
A l'Orient des meules,
Sur l'éteüle;
La plaine rose pantelait
D'un souffle maternel;
On tassait l'or réel
Des lourds blés fauves,
Sous le soleil de Dieu.

(Francis Vielé-Griffin, La moisson.)

A franciában annál föltünőbb az effajta átvitelek alkalmazása, mert ott a szórend szigorúbb összetételű és a vers szórendje is közelebb áll a természetes beszédéhez: összetartozó részek elszakítása tehát erősebben hat. De épen ez a játék az, ami kellemessé teszi a ritmust: a sorvég hol pihenő, hol meg továbbutaló az akusztikai kiejtés számára is. COMBARIËU¹⁰² a verssorok értelmi egymásbefolyásában a gyöngéd, lágyabb érzelmek adaequat kifejeződését látja:

Cependant, la tendresse inexprimable et douce
De l'astre, du vallon, du lac, du brin de mousse
Tressaillait, plus profond à chaque instant autour
D'Eve, qui saluait du haut des cieux le jour.

A magyar modern szabadvers az enjambement végletekbe vitt alkalmazásával visszatérni látszik az óklasszikai sorvégek szabadságához:

Nem maradok veled; pajtás kentaurokhoz
indulok a vadonba s a mezei nők vig
lakában este cimboráimmal a tűznél
leheveredve telt tömlők és duda mellett
dalolok nekik, én, kacagó Dionysos!

(Szabó Lőrinc, Föld, erdő, Isten, XXXIII.)

Mintha valóban valami titkos *genius rhythmí* vezérelné a költőt: a szabadvers nemcsak formában, hanem témában is visszakanyarodik az apollói és dionysosi művészetéhez. A belső zene — melyről az első fejezetben szólottunk — ösztönös inspiráló erejével a klasszikus stílushoz téríti meg a romantikus-

¹⁰² Les rapports de la musique et de la poésie, Paris 1894: 34.

szabados költőt. Romantika és klasszicizmus ügylátszik ugyanegy körön fekszenek és az önmagába visszatérő görbén minden előreút visszavezet a kiindulóponthoz.

Az ilyen modern enjambement-vers a sorokat orthographiailag sem választja el egymástól: fölöslegessé vált a nagybetű a sorok elején,¹⁰³ mert hiszen az új rész csak a több sort magába ölelő mondat befejeződése után következik el. Ez a pont pedig eshetik a sor közepére is... Értelem és verssor divergenciája mindenestre ébreszt bennünk valamiféle hangulatot. Talán a nyugtalanság, a soha-be-nem-fejezettség hangulatát, amely merőben ellentéte annak, amit az ARANY-féle Sándor-vers sorhangulata kifejez:

Mintha pásztortűz ég őszi éjtszakákon,
Messziről lobogva tenger pusztaságon:
Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem,
Majd kilenc-tíz emberöltő régiségben.

Verssor és mondatfűzés eresztékei pontosan egymásba illelenek. Kényelmesre, de szigorúan ki van szabva az értelem ágya és az epikus-népies lelki-alkat nem is szenvedné el a szabálytalan kilengéseket, határátlépést, ami megzavarja a vers lezárulását és függőben tartja mértéken túl is a hangsúlyt... A sorompó lezárul a sor végén és a legnagyobb ritkaságok közé tartozik az ilyenfajta sor, ami előtt sokáig szabadra áll a háttér:

.....
Úgy bolyonga Miklós.

A strófa szintén fölfogható akusztikai jelenségnek. A gondolati-érzelmi tartalom strófánkénti megoszlása mellett hangzásbeli egységet alkot a strófa és ez az egység ismétlődésével kelthet bennünk valamiféle speciális hangulatot.

Nyilvánvaló, hogy mennél kurtább ez az egység, annál természetesebbnek tűnik föl, annál közelebb áll a beszéd önként adódó egységeihez, tehát annál inkább konkrét, komplikálatlan tartalomra utal. Ha nagyon rövid a strófa, — mondjuk pl. kétsoros, amihez járulna még a verssorok rövidsége is — akkor a zeneisége élénkebb, de egyszerűbb is, tehát ilyen tartalommal

¹⁰³ V. ö. A látható nyelv c. dolgozatomat, 1926: 38.

tud leginkább konvergenciában lenni. Filozófiai vagy „nagyobb-lélegzetű“ epikus költemény nem öltheti magára például a *Mátyás anyja* könnyedebb strófa-ruháját. Ez a „ballada“ — ha egybeírjuk a drámaiság kedvéért széttördelt sorokat — tulajdonképpen kétsoros szakokból áll:

„Hamar a madarat!... El kell venni tőle!“

Szalad a sokaság, nyomba, hogy lelője.

A háromsoros stanza még mindig elevebb a négysoros Sándor-verseknél. Szélesen terjengő, lassú melódiája van a *To'di* vagy a *Széchenyi emlékezete* nyolc sorból álló egységeinek. Ennél hosszabbra ritkán nyulik a strófa, legalább is egynemű verssorokkal ritkán.

Itt eljutottunk a belső strófaszerkezet kérdéséhez, amely a hosszúság mellett szintén szerepet játszik — specifikus hangulatkeltésével — a nyelv akusztikájában. Ha egynemű sorokból áll a strófa, más lesz a hangzása, mint ha különböző ritmus és sorhosszúság érvényesül az akusztikai egységen belül. A klasszikai strófák akusztikai kereteibe — nemcsak az idegen ritmus, hanem a verssorok mesterkélt változásai és kiszámított egyenlőtlenségei miatt is — lehetetlen volna népdali tartalmat belehelyezni. Mennél komplikáltabb a strófa belső szerkezete, annál inkább alkalmas „műköltői“ játékok és gondolatmenetek befogadására. A Balassi-strófa, Himfy-strófa nem a nép egyszerű ajkán születtek és zeneiségük sem a primitív népiesség körébe tartozik. VILLON 10—12 soros strófái tudós verstörlejtés hangulatát keltik, annak ellenére is, hogy ezt a középkor-végi vagabundus poétát a kritika kizárja a „klasszikus“, renaissance-latin hagyományból. Az ilyen strófa akusztikai hangulata nem egyszerű summája az egyes sorok specifikus csengésének. A különböző hatások eredője függ az egymásutániség milyenségétől is: a sapphoi versszak nem kezdődhetik adonisi sorral, amelynek akusztikai szerepe a melódia rövid lezárása:

Én is éreztem s tüzesen szerettem,

Éltem a föld szép örömit Barátim!

Barna fürtim közt szerelem s vidámság

Myrtuszi nyiltak.

(Berzsenyi, Barátimhoz.)

Idézhetünk erre a strófa-záró sorra modern, közhírmert példát is LAMARTINE-ból:

Ainsi, toujours poussés vers de nouveaux rivages,
 Dans la nuit éternelle emportés sans retour,
 Ne pourrons-nous, jamais sur l'océan des âges
 Jeter l'ancre, un seul jour?

(Le Lac.)

A disztichon akusztikai hangulatát is a két sor ellentétesége teszi jellegzetessé. Az első sor terjengősebb melódiája után következik a pentameter pattogó ritmusa és a két sor nemcsak külsőleg, hanem hangzásában is egy melódikus egységet alkot, amelynek belső szerkezete nem változtatható meg — pl. a sorok fölcserélése útján — anélkül, hogy az epigrafikus verspár egész jellege meg ne változzék. KAZINCZY írt egy kis költeményt *A disztichon feltalálása* címmel, amelyben Amor és Apoll párbeszédét adja: Apoll lantot ígér Amornak Psycheért cserébe; Amor azonban nem tart igényt költői lantra, minthogy van neki már hangszere, a zengő nyíl; el is röpíti nyílát

S a mint zengve repül az Olympusig, hexameter lesz,
 A mint zengve leszáll, oh csuda! pentameter.

Az elrepülés és a leszállás találóan érzékelteti a disztichon karakterét: a nyíl leszállásával a költői zengés be is van fejezve.

A strófa azonban gyakran maga is magasabbra vágy. Nem elégszik meg a maga egységével, hanem beleilleszkedik egy nagyobb, zárt kompozícióba, ahol az egész költemény strófák monoton sorozata helyett — egy komplikáltabb melódia-vázra készül. Ilyen strófa-kompozíciók a ballada, melynek három strófáját a befejező ajánlással a végsorok refrainszerű ismétlődése is összeköti: a *chant royal*; az öt négysoros, versszakból álló *rondeau redoublé* stb.; legfőképen pedig a ma is használatos *sonett*, valamennyi kész vers-séma között a leginkább artisztikus szerkezetű. Érthető, hogy BERZSENYI lelkesedni tudott a KAZINCZY által új életre hozott szonettért:

Cyprisz rózsá lehelleté
 Nemzett Laura ölen téged alak Sonett!
 Zengvén lelkes ezüst szavad,
 Megnyilt a buta kor százados éjjele.

(A Sonetthez.)

A szonett belső melódiája egy előre készen álló váz, amely mégis megadja a lehetőséget a variációkra. A formá, amelybe önteni kell az anyagot, nagyjában változatlan (a rímelhelyezés

lehet egyéni), de az anyag mindig más és más. Néha ez a tartalom nehezen szorítható a zárt falak közé, szinte szétfeszíti a kényszert; egészen más művészi hatás jön létre, ha a mondani-való természete önként kívánczik ilyen szűk formába. De általában a szonett természete magával hozza a kifejezés pregnáns tömörségét. Epigrammatikus jellege alkalmassá teszi intellektuális témák befogadására. Irodalmi problémák szonettekbe öltöznek (RACINE és PRADON, GOETHE, VÖSS, ARNIM stb.)¹⁰⁴ W. SCHLEGEL, JUHÁSZ Gyula művész-pórtrékat írtak szonett-formában. Ha különbségét teszünk dionysosi és apollói költészet között, a szonett az utóbbinak, a tudós poézisnek (ποίησις = csinálmány) ruhája. BABITS Mihály egyik szonettjében klasszikus jellemrajzát adja a szonett „klasszikus” jellegének:

Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség
és szenvtelen, csak virtuóztatás.
Bár munkában manapság nincs nemesség,
ez csupa munka, csupa faragás.

Ha költő, ki lázát árulja: tessék!
itt állok cédán levetközve! láss!
ez nem költészet; de a r a n y m ű v e s s é g!
s bár nem őszinte, nem komédiás.

Minden szonett egy miniatűr oltár,
ki vérigéket, pongyolán szeret,
az versemet ezentúl ne olvassa.

Ki hajdan annyi szívek kulcsa voltál,
Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet,
erősen, hogy csak rokonom nyíthassa:

(Szonettek.)

Az általam kiemelt szavaknál jobban megmutatja a szonett tömörségét egy kísérlet: próbáljuk átírni prózába pl. a második strófát. A próza nem tud elférni ilyen kevés helyen: „Ha költő (az), (a)ki lázát árulja (azt mondván az olvasónak, hogy): tessék! itt állok cédán, levetközve! láss! (— akkor) ez (amit én nyujtok nektek) nem költészet; de aranyművesség (igen)!

¹⁰⁴ J. Minor, *Neuhochdeutsche Metrik*², Strassburg 1902: 490. 1. Megtörténhetik, hogy a zsufolt mondanivaló nem fér be a szonett négy strófájába. Ilyenkor, főleg a humor kedvéért, a vers megtoldható egy függelékkal: sonetti colla coda.

s bár nem őszinte (mert nem mutatja magát meztelenül, — azért mégsem hazudik), nem komédiás.”

Még egy akusztikai kérdés vethető föl a szonettel kapcsolatban. Miképen lehetséges, hogy épen ennél a „szabályos” versszerkezetiél olyan gyakori az enjambement, a sorok, sőt versszakok korlátainak túlhágása? A felelet könnyű: a szonett enjambementja nem kivételes áthágása a formaszabálynak, hanem maga a formaszabály. Azáltal, hogy a zárt versszerkezetben belül egybefonódnak a sorok és versszakok; ez a zártság megnyílik és kényelmesebb mozgási lehetőséget ad a költőnek. A formakényszer túltengése megkönnyíti a kifejezések kibontakozását. Ez az egyik motivum, amely szükségessé teszi a szonett enjambement-jait. A másik mozzanat: az átnyúló mondat és a verssor divergenciája, amely — ezt már láttuk — a legváltozatosabb művészi, „mesterkelt” hatásokra, interferenciákra ad alkalmat. A szonett enjambement nélkül rideg sorokba-skatulyázása volna a mondatoknak.

*
* *
*

Összefoglalásul az eddig mondottakhoz a következőket fűzhetjük. A Hang és hangulat c. fejezetben azokat az eseteket vizsgáltuk, amikor a nyelvben adva vannak az akusztikai hangulatok. Ezek részben primär adottságok, részben pedig úgy jönnek létre, hogy az emberi mesterkedés érvényre juttatja a nyelvben szunnyadó hangzásbeli lehetőségeket. Az eddig tárgyalt nyelvtényeknél nem szerepel nyelvalkotás vagy hangalak-módosítás. A hatás úgy áll elő, hogy a meglevő nyelvényanyagot a beszélő vagy az író úgy kombinálja és variálja, hogy akusztikailag „hatásos”, azaz hangulatkeltő, érzelmi asszociáció-ébresztő legyen. A nyelv zenei, szépen hangzó, hangulatos elemeit nem a beszélő teremti, csak él velük. A szóismétlés, a refrén, az alliteráció, a rím, a ritmus és a verselés variációi nem új alkotások, csupán a hangbeli nyelvkincs virtuóz alkalmazásai.

Lehetnek azonban olyan nyelvi tények is, amelyek az akusztikai ösztönnek köszönhetik létrejöttüket. Olyan nyelvalakok, amik egyenesen abból a célból nyerik hangalakjukat, hogy bizonyos hangulatot vagy pláne jelentést kifejezzenek. Vagy arra is gondolhatunk elvben, hogy a meglevő nyelvalak megváltozik — szándékosan, vagy ösztönösen — abból a célból,

hogy az új hangalak közelebb álljon a jelentéshez, vagy hogy az új hangalak hangalakjánál fogva szükségszerűen kifejezzen valami jelentésmódosulást.

Míg az eddigi példákban a hangalak hangulati hatása lényegileg nem érintette a hangalak jelentését, a következő fejezetben igyekezni fogunk olyan eseteket összegyűjteni, ahol a hangalakhoz szükségképen fűződik valamiféle jelentés.

III. Kifejező hangok.

Un beau vers qui ne signifie rien est
supérieur à un vers moins beau qui si-
gnifie quelque chose.

(Flaubert)

A jelentéskifejező, a priori jelentéstartalommal bíró hangok — most már fölösleges kétségbevonunk, hogy vannak ilyenek — sokfélék lehetnek. A spontán érzelmenyilvánulás kifejező hangjait az indulatszók gyűjtőneve alatt tárgyalhatjuk.¹⁰⁵ A hangutánzó szavakban a hangalak bizonyos fokig előre meghatározza a jelentést. Vannak azonban a hangutánzóknál ősbibb szavak is, amikben bizonyos kapcsolatot lehet fölfedezni hangzó és jelentés között (hangmetafora). A hangsúly és a nyelvmelódia nyilvánvalóan értelemközvetítő funkcióval is bír. Vannak azután a nyelvfejlődés folyamán észlelhető olyan hangváltozások, — a reduplikáció és egyéb expresszív módosulása a hangalaknak — amikor ez a változás kétségkívül abból a célból jön létre, hogy valami új jelentésárnyalatot vagy hangulatot fejezzen ki.

1. Indulatszó.

Une interjection
Qui de douleur fait mention.

(Macé de La Charité.)

Az indulatszavaknál két elimináló mozzanatra kell tekintettel lennünk. Az egyik kategóriába azok a látszólagos indulatszavak tartoznak, amiknek nyelvtörténete azt mutatja, hogy valamikor konvencionális és nem-spontán jelentésű szavak vol-

¹⁰⁵ Gombocz Zoltán írja: „Csak hangutánzó és hangfestő szavainknál s hangmetaphoráinknál van bizonyos mértékben reális kapcsolat hangalak és jelentés között”. (Nyelvtörténeti módszertan, 1922: 24.) Az indulatszavak egy részét szintén ide vehetjük.

tak. Viszont gyakori a másik irányú fejlődés is: a spontán indulatszóból konvencionális, eltanult szó lesz.

*

Konvencionális jelentésű szavak — amiket alkalmilag fölkiáltó szavakként, interjekciókként használnak¹⁰⁶ — a sok pongyola és emfatikus használat folytán lerövidülhetnek és „expresszív“-nek látszó indulatszavakká válhatnak.¹⁰⁷ Ilyen a magyar *ni! né!* (< nézd) a *jé!* (< Jézus), *hadd!*, az idegenből kapott *kuss* (< kussti < kusch dich < couche-toi), *mars* (< marche) stb. A németben: *herrie!* < Herr Jesus!¹⁰⁸ Ezek csak látszólag — formájuk szerint — spontán kitörései az indulatnak. Valójában semmi ősi kapcsolat nincs a *kuss* hangcsoport és az indulatot kifejező jelentés között: a szó eredete visszamegy a latin *collocare* igére, amelyben semmi érzelemkifejező elem nincs. A *marcher* eredetében (lat. *marcare?* = kalapálni) talán van valami hangutánzás, de ennek semmi köze sincs az elutasító indulathoz. Másrésről viszont kétségtelen, hogy a konvencionális jelentésű szavaknak ilyen interjekciókká rövidítésében a nyelv akusztikai ösztöne közreműködik. Csak olyan szavak, illetőleg hangcsoportok válhatnak utólagosan indulatszókká, amiknek akusztikai karaktere alkalmas erre. (A *kuss!* esetében: egyszótagúság, jelentésnélküliség, amely megengedi a szónak tisztán affektív alkalmazását; *hess*, *huss* analógiája). A nyelvösztön addig rövidíti a szót, míg hasonlóvá lesz az érzelmi kitörések spontán hangcsoportjaihoz.

Indulatszavaink — most már az előbb említett utólagos, *post-expresszív* szavakat leszámítva — maguk is kétfélék. Vannak minden alkalommal spontán eltörő affektív hangcsoportok, amik egyéni és pillanatnyi nyelvalkotások, de egymástól függetlenül is megegyezhetnek egymással. Az ausztráliai néger esetleg

¹⁰⁶ Ilyen a német „Donnerwetter“ a magyar „ebadta“ stb., amik már affektív beszédben elhomályosult jelentéssel szerepelnek az indulat levezetésére.

¹⁰⁷ V. ö. Cassirer, i. m. 136. — Az íráskultúra elterjedésére jellemző, hogy kezdőbetűkből származtatnak indulatszót. Amennyiben a magyarízű elfogadható (Tolnai Vilmos; Magyar Nyelv 1917: 304 és 1918: 151) a zsidó-gúnyoló *Hep! Hep!* a Hierosolyma Est Perdita betűszava lenne...

¹⁰⁸ V. ö. még: Ernst Schwentner, Die primären Interjektionen in den indogermanischen Sprachen, Heidelberg, 1924: 5.

ugyanazt a hangot hallatja fájdalmában, vagy örömeiben, mint a művelt francia polgár. Ezek az igazi indulatszók — WUNDT (Völkerps³ I, 1: 319) műszava: *unartikulierte Schreilaute* — amikben az ősi, állandó nyelverteremtő erő nyilatkozik meg ma is. Persze az ilyen alkalmi szó állandósulhat és elterjedhet. Így jön aztán létre a valódi indulatszavaknak az a kategóriája, amely már intellektualizáltabb jelleget mutat: a konvencionális indulatszó, amely — épúgy mint némely gesztus — kész kliséje egy-egy nyelv szókincsének.¹⁰⁹ A *jaj!* a *hujujuj!* a magyar nyelv sajátja és az idegen *au weh!* indulatszóra elhárító reakcióként keletkezett az *óbéogat* igénk. Magyar ember nem „óbéogat“, hanem „ajjgat“ és ha „óbéogat“, — pejoratív értelemben használjuk ez a szót — akkor is *jaj*-jal óbéogat. (Egyébként meglepő, hogy a magyarban mennyi az idegen eredetű, eltanult indulatszó).¹¹⁰ Olasz vagy francia indulatszavak jelentésárnyalatait (pl. *ouais!*, *ouf!*) az idegennek meg kell tanulni; nem spontán érthető, általános emberi diszpozíciókon alapul az ilyen konvencionális, „nemzeti“ indulatszó. A hívószavak (*hé!* *hallo!*) minden nyelvben mások. A félreértés lehetősége nemcsak árnyalatokra nézve áll fönn, hanem diametrálisan elhibázott is lehet az értés: fájdalom gyanúsítása öröm helyett. Tapasztalatból tudom, hogy valaki az élénk csodálkozást kifejező *ó-la-la!* francia indulatszót fájdalomkifejezőnek akarta interpretálni. A kisiklás könnyű, hiszen a fájdalomnak ehhez közelálló hangzású konvencionális indulatszava is van a franciában: *holá!*

*

Ami az ösztönszerű indulatszavakat illeti, nyilvánvaló, hogy ezek együtt születnek az érzellemmel. Mennél kevésbé tisztán artikulált az indulatszó, annál természetibb, ősbibb kapcsolatban áll az indulattal. Itt már az állati érzelem-hangokkal és a gyermek gügyögésével egy nivóra jutottunk. Ezek az explóziós hangadások — amiknek legprimitívebb kifejező formája a sírás és a nevetés — közérthetővé és egy nyelvre nem korlátozható jelentéssel bírnak. Voltak — például ADELUNG,

¹⁰⁹ V. ö. az indulatszavak eltanulásáról: H. Paul *Prinzipien der Sprachgeschichte*³, 179.

¹¹⁰ Két oszmánli eredetű indulatszavunkra Németh-Gyula mutatott rá (Magyar Nyelv 1926: 284). Nem érdektelen, hogy mindkettő közömbös és jelentős szóból lett indulatszóvá.

MÜLLER Miksa¹¹¹ — akik a nyelv keletkezését ezekből az indulathangokból magyarázták.¹¹² Az expresszivitást nem is lehet kétségbevonni az artikulátlan hangadásoknál. Érzelmet hangra soha sem lehet tökéletesen lefordítani, de viszont a halálordítást, csatakiáltást sem lehet félreérteni és a szerelem örömhangjai nincsenek nyelvismerethez kötve. A fölkiáltás, mint az érzelem spontán megnyilvánulása, általában úgy szerepel a nyelvész-tétikában, mint valami *a-priori* nyelvteremtő erő,¹¹³ amelyben az intellektusnak és a konvenciónak semmi szerepe nincs. Számbavéve az indulatszók hangalakját, ezt a kérdést is megvizsgálhatjuk. Az eredmény nem lehet más, mint amit COMBAREIU megállapított, hogy az érzelem sokkal több, mint a rendelkezésre álló indulatszó: „Le même cri peut exprimer la peur, la colère, la surprise, le désespoir, la haine. Le même soupir peut être celui d'un malheureux vaincu par la douleur, d'un épicurien abîmé dans la volupté, d'un saint en extase, d'un fou, d'un malade qui renaît à l'espérance, d'un agonisant...“

Ha elfogadjuk Ernst SCHWENDTNER fölosztását (i. m. 6) akkor az ő kategóriáiban egyuttal bizonyos gradatio-t is láthatunk, fokozatos emelkedést a legprimitívebb, de már konvencionális artikulációtól az asszociációs-intellektuális jelentéstartalmú indulatszavakig. A legegyszerűbb hangadás a pusztá magánhangzó. SCHWENDTNER felsorolásában valamennyi magánhangzó szerepel, a legkülönbözőbb, egymásnak ellenmondó jelentéssel. A latin *a!* kifejezője lehet a következő érzelmeknek: öröm, bosszúság, csodálkozás, fájdalom, részvét.¹¹⁴ Ez a

¹¹¹ V. ö. Thienemann Tivadar Egyet. Philol. Közl. 1912: 80. — Horger Antal, A nyelvtudomány alapelvei, 1926: 21.

¹¹² Erre vonatkozólag egy modern nyelvpszichológus, H. Delacroix is azt az álláspontot képviseli, hogy a nyelv szavai a „kezdőhangokból“ (sons initiaux) keletkeztek. Ezek pedig nem mások, mint a szükségletek és érzelmek ösztönszerű kifejeződése (extériorisation spontanée des besoins et des sentiments). V. ö. H. Delacroix, Le langage et la pensée, 1930: 83. Ezek szerint indulathang és a jelzett fogalom között nem hasonlósági, *a-priori*, hanem lelki és pillanatnyi kapcsolat van.

¹¹³ V. ö. J. Combarieu, Les rapports de la musique et de la poésie, Paris 1894: 25 és 51. A spontán és konvencionális indulatszókról v. ö. Bally, Le langage et la vie, 1926: 156.

¹¹⁴ Természetesen az *a* betűvel jelzett hang a legkülönbözőbb *a*-variációk írásjele lehet. De az árnyalatváltozás mindig egyuttal jelentésváltozást is involvál.

jelentésbeli chaosz, amely ellenkezik az indulatszó spontán-ságával, csak úgy magyarázható, hogy konvencionális motívumok és a környező mondat intellektuális elemei játszanak közre a primitív indulatszó jelentésbeli sokféleségének létrejöttében. A közösség mindezekben a jelentésekben nem lehetett más — és ebben kereshetjük az indulatszó ősi, primitív jelentőségét — mint valami erős benyomás, amelyre a beszélő hanggal reagál. A magyar *a!* indulatszónak (EtSz.) szintén háromféle jelentése van: a figyelem fölkelte (ott *a!*); meglepetés; bosszúság. Mindez arra vall, hogy nehéz definiálni azt a homályos és sokféle irányban változásképes értelmi elemet, amit a „spontán” indulatszó kifejezni akar.

SCHWENDTNER adatgyűjteményében, amely az indogermán nyelvekre terjeszkedik ki, az összes magánhangzók szerepelnek, a legkülönbözőbb variációkban. Nyilvánvaló, hogy a magánhangzó nemcsak szótagképző szerepénél, tehát fiziológiai kényelmességénél fogva főeleme a „spontán” interjekciónak, hanem azért is, mert zeneisége az érzelmek hullámlásait könnyebben követi, mint a zöreijhangok vagy akár a folyamatos mássalhangzók. A magánhangzó képzése közelebb áll az artikulátlan hangadáshoz és a gyakorlatban nem is szakad el ezektől a primitív képződményektől: az írás által visszaadható szimbolikus kép csak halvány fogalmat ad a magánhangzós indulatszavak hangmodulációiról. Egyébként elképzelhető és a gyakorlatban állandó alkalmazást nyer a csukott szájjal való artikulátlan zöngés hangadás, mely a magánhangzós indulatszavak melódiáját igyekszik utánozni és így megértésre talál. Egész konverzációkat lehet ilyen módon folytatni, tetszést-nemtetszést, örömet-fájdalmat, tagadást-igenlést, kérdő-elhárítást kifejezni.

A tisztán konzonzantikus mássalhangzó-indulatszavakról SCHWENDTNER is megállapítja (15), hogy ritkábbak, mint a magánhangzós interjekciók. Ezek a konzonzantikus indulatszók persze csak az írás számára konzonzánások, mert a kiejtésben útát törnek mindenféle mellékszöngék, amint a német eredetű magyar *pszt*-ből képzett ige is mutatja (*pisszeg*). Ebben az utóbbi esetben meglepő, hogy a hallgatásra való fölszólítást az indogermán nyelvek ilyen kellemetlen mássalhangzó-torlódással fejezik ki, ami — itt is — ellenemond az indulatszók spontán-

ságára alapított elméletnek. Hogy a konszonantikusnak tartott indulatszók mennyire nem tisztán mássalhangzói jellegűek, arra példának azt a hangadást idézzük, amelyet az írás a *hm* betűkkel ad vissza. (Német eredetű ez is, de magyarrá lett, mint a *hümmög* mutatja, bár ez szintén irodalmi eredetű, „tudós” szó.) Ezt a tudákos indulatszót magyar beszédben mindenki magánhangzó nélkül és csukott szájjal, tehát nem beszédhangon ejti.

*

A reduplikációs indulatszókról¹¹⁵ egy alábbi fejezetben szólnunk. De már itt levonhatjuk a következtetéseket az interjekciók expresszivitását illetően.

Kétségtelen, hogy az indulatszóknak nem csupán hangulatuk van, hanem értelmük is, — akár spontán, akár konvencionális ez a jelentés. Ezt az értelmet konvencionális körülmények szabályozzák. Ez a konvenció legkirívóbb az olyan állathívó vagy állat-irányító indulatszavaknál, amelyek nem hangutánzók: *hó! gyi! kuss! putz!* Az állat nyilván csak szoktatás útján „érti” meg a parancsot. (A francia ló a *dia* biztatásra balra kanyarodik, a magyar előre megy, gyorsabb ütemben...) De ugyanezt mondhatjuk a hangutánzókra is, mert ha ezeknek „utánzó” jellegét az állat föl is fogja, nem sokra megy vele. A baromfiaknak szóló *pi-pi* csak az ételosztás miatt válik „értelmessé”. A kutyaugatás utánzása nem közvetít semmiféle értelmet. A macskanyávogás utánzása megtévesztheti a macskákat, de ez már nem indulatszó, hanem a természethang pusztá utánzása. Ebből is kitűnik, hogy az indulatszó lényeges kelléke az ember által beleérezett hangulat vagy jelentés: de ez nagyon sok esetben nem ősi „nyelvteremtés”, hanem közmegegyezésen alapuló asszociáció.

Ősi-nyelvteremtő jellegét kölcsönöz az indulatszavaknak az a tény, hogy ma is lehetséges eszközei a szóalkotásnak és megvan a lehetőség rá, hogy spontán fölkiáltás elterjedjen és eltanult, konvencionális szóra színtelenedjék. Az indulatszók túltengése persze nem válik előnyére a nyelv fogalmi anyagának, de másrésről viszont állandó fölfrissülést jelent a primitív megnyilatkozási formákhoz való visszatérés. Éppen ezért szeretik a költők az indulatszókat és efféléket csinálni maguk

¹¹⁵ V. ö. Schwendtner, i. m. 28.

is próbálnak. T u d ó s i n d u l a t s z ó k n a k nevezhetnők ezeket, mert részben a meglévők analógiájára készülnek, részben pedig tudatos jelentés-beleértést követelnek az olvasótól. ROSTAND *Chanteclair*-jének egyik állata a haragját így fejezi ki: *Rrr...*¹¹⁶ ARANY refrénje: *Tillaárom haj!*, ritmusával 1 0 1 — 1 értelmetlen és mégis hangutánzókra emlékeztető hangcsoportosításával (*tilla ~ trilla*, i + a + á) és személyragozott végződésével (*tillaárom*): sajátságos és újszerű vegyülékét adja a primitív lelkendezésnek és a humoros-intellektuális szójátéknak, ami kitűnően illik a költemény gúnyos hangjához. ADYNál is a primitív interjekció-teremtő hangulat keveredik irodalmi reminiscenciákkal:

Ihaj, evoé Tavasz.
(Nóta a halott szűzről.)

A népi *ihaj*-t ADY hozta be a nem-népies, szimbolikus költészetbe és a klasszikus görög *evoé* mellett még bizarabb hatást tesz a népdali motívum. ADY egyik verscíme és refrénje:

Tararrarom, hajh tararrarom.

KISS József szellemi rokona ADYNak az új indulaszavak alkotásában:

Fekete vizeken — hali-hé — hali-hó!
(Knyáz Potemkin, 1906.)

Mintha valami új páthosz jelentkezett volna a század elején a magyar lírában. Páthosz, amely az addigi sablonos csatakiáltások helyébe idegenszerű-új expresszióit dobja az átalakulását élő magyar léleknek.

Persze KISS Józsefnél még a régebbi népieskedő-játszi indulatszóalkotás is megvan: *éta-téta*-paksaméta, *sóri-moria-moribusz* (Viki néni, 1914). Józan racionalizmus: nyilatkozik meg ebben a játékosságot affektáló „nyelvteremtésben“.

A modern szimbolikus líra tudatossága, amely szabadon rendelkezik a nyelvtéremtés primitív eszközeivel, egészen más lelkialkatból fakad. A dekadens-komplikált lélek menekül az absztrakciók világából:

Do! gente Yvonne, do!

Do! Do!
(P. N. Roianard, Berceuse.)

¹¹⁶ V. ö. Kr. Nyrop, Gramm. hist. IV, 1913: 10.

Ez a *do* lehet a hangskála egyik hangja, vagy egy tetszés szerint választott szonorikus altató-szó, vagy pedig a *dors* igealak lefokozása a gyermeknyelv nivójára. Mindegyik esetben „tudós” indulatszó. Alkalmi-expresszív indulatszókat a népköltészet maga is ismer, bár az alábbi példában nyilván nem kollektív, hanem tudákos nyelvteremtésről van szó:

Kutyahitű Kátai
Nem kell a lányt —
Libizárom ripszom
Zátyerityi zatyitom
Bántani.¹¹⁷

Tudákos népi dalok refrénjeiben szerepelnek hasonló játékos-értelmetlen, de hangulatkifejező hangkreációk:

Tulli tuli tullá allá tuli tum,
Tulé alá tulle tulli tulá allá tuli tum tule alá...¹¹⁸

Az indulatszók életközelsége lehetővé teszi, hogy a belőlük képzett igék is megőrizték érzelmi gazdagságukat és konkrét asszociációkat, amint a *jajgat* (obéogat) és a *síránkozik* különbsége mutatja.

*

Szólni kellene még arról is, hogy az indulatszavak milyen hangokat kedvelnek, illetőleg: minő kapcsolat állapítható meg az indulatszó hangalakja és jelentése között. A zenei jellegű magánhangzók túltengésére már utaltunk. De annál többet itt sem állapíthatunk meg, amit dolgozatunk I. fejezetében megállapítottunk. H. DELACROIX azt írja egyhelyütt (i. m. 397), hogy a rikító és éles hang alkalmasabb az-élénk-érzelmi kitörések kifejezésére mint a tompa, fátyolozott érzelmek ábrázolására. Ez igaz, de ezen belül aztán alig lehet valamit körülhatárolni. Az „éles hang” egyformán kifejezhet fájdalmat és örömet: az intenzitás magas fokán fájdalom és kéj ugyanazokat az indulathangokat produkálják. Ugyanaz az „ösztonszerű” fölkiáltás (pl. *óh!*) az előzmények és körülmények szerint a legkülömbözőbb dolgokat fejezheti ki.

(Folyt. köv.)

Zolnai Béla.

¹¹⁷ M. Népkölt. Gyűjt. II. 223; idézi Csernátóni Gyula, A refrén, Erd. Múz. 1886: 166.

¹¹⁸ Nyelvőr 1911: 91.

A kalocsai hímzés eredete és fejlődése.

(Második-közlemény).*

A minták eredete, fejlődése és vándorlása.

Az előzőkben láttuk már, hogy a kalocsai népművészet nincsen több ötvenöt-hatvan évesnél. Hol keressük tehát az első nyomokat, melyekből életre kelt? Szétszakadózott mintakönyvek, öreg asszonyok emlékezetből lerajzolt mintái nem mutatják azt az egyszerű, népies elgondolást, melyet egy parasztlélekből sarjadt és tisztán a díszítő-ösztön sugallta terméknek lehetne tartanunk. Meglehetősen összetett minták ezek, a múlt század stylusváltozataihoz nagyon hasonlóak.

Vizsgálatunknál a *gesunkenes Kulturgut* elméletre kellett okvetlenül gondolnom. Annál inkább tehettem ezt, mert e népesség ruházkodása, (széles szoknyái, blúzfajtái) az első-szoba berendezése, felsőbb osztályok hasonló darabjainak hű vagy kevésbé jó utánzásai.

Alapos kérdezgetés után több öregasszony: Tót Treszka (Homokmégy), Baltás Pécsiné (Keserútelek), Tót Mihályné (Géderlak), egybehangzóan állította, hogy az első darabokat benn *ütették* Kalocsán, nem pedig ők-maguk rajzolták. Szeidler Ferencné előnyomdájába jártak.

A 80 éven felüli asszony fiánál, ifj. Szeidler Ferencnél, az ütőfák gazdag gyűjteményét találtam; ugyanazokat, melyek lenyomatát a legrégibb *varások* mintáiként mutatták Szakmáron, Homokmégyen, Géderlakon.

A *kis- és nagyszőlőfejesek, harcsások, szívamagos, szárnyasrúzsás, vízfólasos, szíves, nyócas, gyűszűbekötésös-csílág, körtés, rozmaringos, napfordulórúzsás, pávafarkos, kereszt-fenek, Es-bőtüs, kis- és nagykatykaringós, Ê-bőtüs* eredetijét ma is őrzi az ütőfákon Szeidler Ferenc úr.

Özv. Szeidlerné a következőket közölte a minták eredetéről. — Maga bajai származású. 60 éve jött férjhez Kalocsára. Édes atyja, még az ő lánykorában előtte ismeretlen embertől szép ütőfagyűjteményt vett, avval ő Kalocsán munkáját megkezdte. Ez a legrégibb alap a minták történetében. A nyolcas,

* V. ö. II: 55.

két szárnyasrúzsás, S-bötös, hatféle szőlőfejes, szivamagos, vízfolásos, kétféle hárcsás, nyócas, kétféle rozmaringos, páva-farkos, gyüszűbekötésös, keresztös fenék és néhány apróbb elem tartozik a bajai mintákhoz.

Szeidlerné kezdetben nem a parasztasszonyok számára dolgozott. Az úri középosztály hölgyei voltak a megrendelők, hiszen a minták a múlt század első harmadától kezdődő úri stylusok jellegét viselik magukon. A kor divatlapjai, pl. a *Der Spiegel* 1830–40-es évfolyamai hoznak hasonló ízlésben készült rajzokat. Az 1834. évf. XII., XIV., XXV. tábláival feltűnő stylus-hasonlóságot mutatnak e minták.

Közvetlen forrásra természetesen nem is gondolhatunk, de hiszen a *Spiegel* is csak a kor általános ízlésének kifejezője, melyet az ütőfák készítője mindenütt láthatott maga körül, a lassúbb fejlődésű Alföld közepén természetesen csak néhány évtized késéssel.

Honnan kerülhettek az elemek az akkori divatos mintákba?

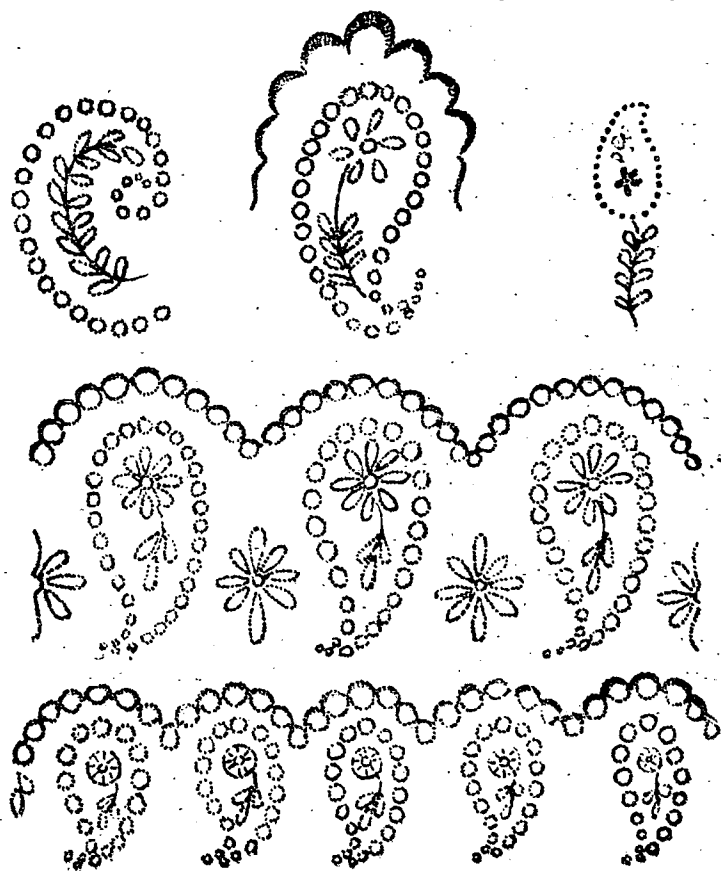
Első pillanatra megállapítható, hogy nagy művészi stylusok töredékeiből. Az indiai és görög palmetta, majd a barokk naturalisztikus növénykultusza, a szőlő és borostyán, a rózsa, mind fellelhetők e mintákon, persze a hímzés technikájához simuló elváltozott alakban.

Szeidlerék bajai mintáit aprólékosság, szinte munkapazarlás jellemzi; az urinők ruháira és ágyneműjére kerültek díszül. A későbbiek már Kalocsán készültek, idősb és ifj. Szeidler Ferenc voltak a mesterek. Munkájuk jórészt a bajai minták egyszerűsítéséből állott, de alkottak néhány újat is. A szíves, körítés, egy-hárcsás, újabb szőlőfejes az alkotásaik. Szükségesek voltak az újítások, mert új megrendelőkhez kellett alkalmazkodniok. Mind sűrűbben jöttek a parasztasszonyok ültetni hozzájuk. Az eddigi *bóti-singlölésöket* nem találták elég szépnek, az urakon látták a kézimunkás darabokat, ők is utánozni kezdték.

Különösen *Gerjen* és *Géderlak* hozott sok *ütnivalót*. Ekkor kapták a minták is különleges elnevezéseiket.

Igy lett az *indiai palmettából*, — mely valószínűleg az empire-idők indiai és török shawl-mintáinak a középosztályba való leszüremkedése folytán terjedt el — Kalocsán *hárcsás*. (1. tábla.) Még pedig azért, mert vásári törökmintás fejkenőikről már ismerték a mintát. Csavarodik, mint a h a r c s a,

ezért az előnyomdai minta ezt a nevet kapta. Az első pillanatban hosszúnak tetsző vándorút könnyebben átpillantható, ha ismét az 1830—40-es évek divatlapjaihoz fordulunk. A Spiegel mutatja a mintás keleti shawl-t, melynek első példányait főúri hölgyek számára valóban Keletről, főképp Indiából és Török-



1. tábla. *Harcások*. Felsők Szeidlerék tulajdonából, alsók (nagy- és kisharcás) Báling Julis mintáiból (Szakmár.)

országból hozták. I. Napoleon feleségének, Josephinenak ezer darabnál is több volt a birtokában.

Majd az általános elterjedés után, midőn már Európában is gyártottak hasonló darabokat, a nép közé is lekerült. Persze leegyszerűsítve, mint a régi *bodroskeszkenő* díszesebb helyettesítője. Még később meg mint olcsó vásári karton-kendő, ame-



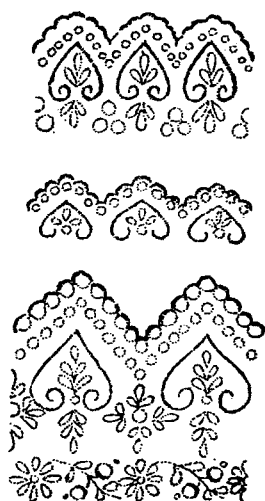
Ilyen már meglehetősen romlottan ismerhetők fel az eredeti motívumok. Hajladozó vonalaik alakja könnyen kapcsolódhatott a harcsa kígyózó mozgásának képéhez; a kalocsai népességnél, a Duna mellékágaiban, Kigyósban, Vajásban, Csillás-Páléban üzött halászata folytán, könnyen megesett ez a hasonlítás. Az idegen keleti motívum eredeti nevét nem is tudhatta. Mikor aztán az előnyomda mintái közt újra találkozott az indiai palmettából formált alakkal, könnyen felismerte benne a harcsást.

Hasonlóképen járt el a népi gondolkodás az előnyomda többi mintájával is. Így lett egy szemmel láthatólag görög palmettából *szíves*. (2. tábla.) Hogy mennyire nem népi eredetű Kalocsán ez a parasztnak tulajdonított motívum, nagyon érdekesen mutatják a rajzok. Az első ilyenmű ütőfamintát Szeidlerék készítették Kalocsán. Szeidler úr közlése nyomán ők onnan vették a mintákat, ahol éppen találták; *falminta, festett váza, épületek, szövetek után*, stb. csak éppen a néptől nem, mert úri nő paraszt mintát nem is csináltatott volna. A barokk-elemek a görög-római művészet késői leszármazottjai, Kalocsán is megfigyelhetők voltak, hiszen a Nagytemplom, az érseki kastély mind ezt a stylust mutatják. Ugyanezen évekre esik a neobarokk virágzása is, így könnyen kerülhetett a minták közé is efféle elem, melyet aztán a népszívesnek fogott föl.

Több effajta szív-minta nem akad e területen. Az egy-két hasonló darab, melyet lerajzoltam, mind a Szeidler-féle egyszerűsítése, továbbképzése. Az 1890-es évek mintája ez, azután teljesen kivész.

Ugyanígy ellentmond a népi eredetnek az előnyomda többi mintája is.

Legnagyobb számmal a rózsasformák dicsekedhetnek, ezek a legkedveltebbek ma is. Annak a hatalmas rózsakultusznak szülöttei, amely az ókortól napjainkig kíséri az emberiséget.



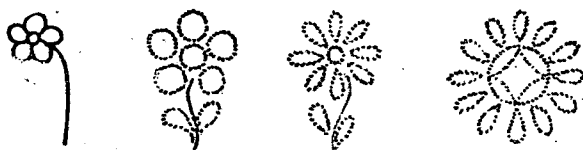
2. tábla. *Szívesek*. Felső Szeidlerék mintáiból, középső Csörmölye Boristól (Keserűtelek), alsó Báling Julistól (Szakmár.)

Az ötlevelű, de sokszor már megnövekedett szíromszámú virág feltűnően hasonlít a középkor *heraldikus rózsájához*. (3. tábla.) Nem kell itt azonban megőrzött régiségekre gondolnunk; a madeira technikának a rózsza ilyenmű stylizálása felel meg, azért tér vissza az eredeti egyszerűbb alakhoz.

Szeidlerék legrégibb rózsza-mintái, melyeket Kalocsa környékén mint legrégibb hímzéseket találtam, a bajai eredetűekhez tartoznak. Így a *szárnyas-rúzsza*, az *S-bötös*, *vízfolásos*, *szívamagos* virágdíszei ezt az egyszerű rózsamintát mutatják. Továbbképzéseiknek nevezhetők a *gyűszűlikas rúzsák*, a *pávafarkos félrúzsái* stb.

A másik közkedvelt mintacsoport a *szőlőfejesek* voltak. (4. tábla.)

A legteljesebb és legrégibb minták szintén bajaiak a Szeidler-féle gyűjteményben. Eredetüket tehát inkább az



3. tábla. *Heraldikus rózsza és továbbképzései: madeira-rúzsák és gyűszűlikas rúzsza.*

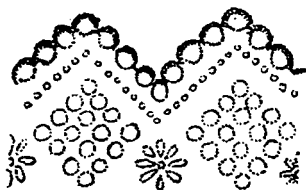
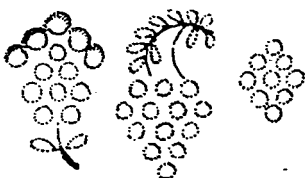
egykorú divatlapokban kell keresnünk, mint a nép között. A múlt század első és második harmadának kedvelt díszje a szőlő. A *Der Spiegel* 1934. évf. XXIV. táblája már mint ritmikus ruhadísz mutatja, amely azután a fehérhímzés technikájához alkalmazkodva él tovább.

Szeidlerék többi, összetett, geometrikus ábrákkal vegyített mintája már eleve is tagadja a népi eredetet. A körtés, rozmaringosok, nyolcas, keresztes-fenék, pávafarkos, a századvég zsákutcába került díszítését mutatják teljes egészében.

Ezek lennének tehát a minták, melyek nyomán Kalocsán a néphímzés megindult. Luk-hímzés, hurkolás, és száröltés az előnyomdai ütőfák után, csupán fehér színben, *vánkus-* és *dunnafeneke*, *sublaktakaró*, *leveske*, *viganér* és *vállfoltos ing-váll újja*, néha *kötő* a díszítendő felületek.

Hanem az üttetés drága, télen a nagy sár, hóesés miatt sokszor nem is lehet bemenni Kalocsára. Így egy-két ügyesebb

asszony utánózni próbálja az előnyomdai mustrákat. Jó néhány évig nem is változtatnak semmit ezek az első *író asszonyok* az eredeti mintákon, fejlett kézügyességükkel változatlanul sokszorosítják a már ismert elemeket. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint *Csörmölye Boris*, *Báling Julis* meg



4. tábla. Szőlőfejesek. Felső: Der Spiegel mintáiból. Alatta Szeidlerék gyűjteményéből, alsó kettő Báling Julistól (Szakmár.)



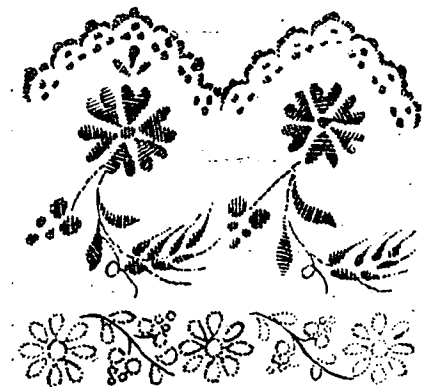
5. tábla. *Ingváliujj* fehérrel hímézve. Hülámos szélén félreismerhetetlen a madeira minta, többi szalagján újabb szerzemények: kalász, tűzestiliom és tulipán látható.

Csuka Boris mintakönyve. A legrégibbnek vallott minták vonalról-vonalra egyeznek Szeidlerékével.

Az elemek fejlődésének egy technikai újítás ad további lökést. Ugyanis némely darabokon az eddigi *likvarás* helyett teljesen betöltenek egy-egy levelet, virágot. A szín még mindig fehér marad, csak az eredeti lukacsok helyét foglalja el mind-

inkább a *tőtöt-varás*. Emellett a *likvarás* sem vész ki, tovább él változatlanul mindmáig.

Az 1890—95 között készült darabok közt már nagyon sok van csak *tőtötvarásal* készült is. E hímzések érdekes átmenetet mutatnak a lukvarrás mintáiból a laposhímzés technikájának megfelelő díszek felé.



6. tábla. *Szivrúzsás* minták. A felső eredetibb, két hosszúkás madeira-lukacska összevonásából keletkezett. Az alsó már ennek továbbképzése, a szirmok hegyes végükkel kerülnek kifelé.

Egy kb. 1890-ből származó fehéren hímzett ingváll újján (5. tábla) a szél díszei laposhímzéssel betöltött *likvarás*-minták, a szélesebb ritmikus tagozódású szalagokon teljes épségben látszanak a madeira virágokból képzett díszek, de új elemként megjelenik a *buzákalász*, *tüzesliliom* és egy ú. n. *kis-tulipán*, melyeknek hullámvonalai csak ezzel az öltésmóddal ábrázolhatók. Tehát a kalász, tulipán és tüzesliliom az új szerzemények 1890—95 táján.

Honnan kerülhettek az elemek közé?

Az első kettő teljesen azonos alakban fellelhető Szeidlerék mintái között, amelyeket többnyire ők készítettek a lapos- és magashímzést mindinkább megkedvelő úrinők számá-

ra. Apának és fiának a kékfestőminták elemkincse is nagy segítségére volt e természethez már közelebb álló virágok alkotásában. Könnyen hozzá is férhettek, mert ifj. Szeidler Ferenc apósa volt Kalocsa leghíresebb kékfestője.

Már nehezebb a tüzesliliom nyomát megtalálnunk. Valószínűleg egy egyszerű *likvarásos* minta továbbképzése, amelynek eredetibb alakját ugyanazon ingvállujjon szemlélhetjük.

A következő években aztán kétféleképen is fejlődik a fehérhímzés. Egyrészt az elemek gazdagodnak, liliom- és tulipánformák sokféle variánsa keletkezik, bár ezek mindig merevek, vonalvezetésükben a lukhímzés követelte egyeneshez igazodik az *író*. Lukacsok összevonásával és kitöltésével egészen új motívumokat kapnak. Ilyen például a 35—40 éve nagyon elterjedt *szívrúzs*. Minden szírom két hosszukás luk egybebevéséből keletkezett; vegyesen *likvarás* és *tőtött* az egész szalag, tehát még mindig átmeneti forma. (6. tábla.)

Másrészt a színezés felé halad e hímzés egy nagy lépéssel, midőn 1895 táján a fehér helyett tiszta feketével kezdik a mintákat hímezni. Jellegük most sem változik, erősen kitetszik még a lukhímzéses eredet, de már a fekete után sötétkék, majd vérpíros hímzések is előfordulnak.

Még további fejlődés, midőn egy-egy *fekető*, *ingválluj koszorú* felváltva feketével, pirossal, kézzel hímzettek. Egy-egy koszorún belül változatlan még a szín, csak a különböző, egymással párhuzamosan futókban változik, játékos kedvtelés eredményeként.

Egy további fejlődési fokot mutat a *Romcsics Anna* tulajdonában levő vánkusfenék Homokmégyen, ahol egy koszorún belül változik kék és fekete szín. A virágszirmok, de méginkább a fehérén hagyott szélek hullámai világosan mutatják, hogy itt a *likvarás* továbbképzésével van dolgunk.

E jelenség okát többfelé is kereshetjük. Lehetséges, hogy valamelyik úriháznál látott a készítője a századvég divatos színes hímzései közül egyet s ezt akarta utánózni. De sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy hímzés előtt számot vetve pamukkészletével, látta, hogy csak az egyik szín nem lenne elég, Kalocsára bemenni érte igen nagy út, hát felváltva dolgozott kézzel és feketével, hiszen a színekülönbség nem nagy köztük.

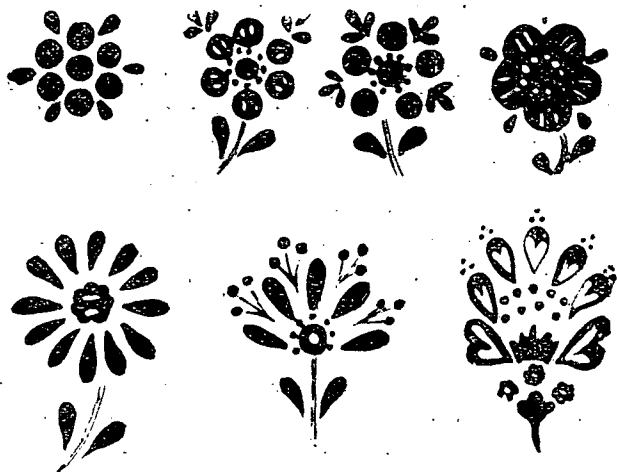
Így önkéntelenül adódott az alap a további fejlődéshez. Ugyanezen évek további termését mutatja *Romcsics Anna* néni többi darabja. A fekete-kék vánkus-fenek mellett már zöld-kék varrású van. *Nagy Pöre*, Homokmégy legöregebb írója, félreismerhetetlenül *likvarás*ban gondolkodik még ezen is, csak a

varó fantáziája lett szabadabb: a leveleket természetes színükben akarja ábrázolni.

A további 30—40 évben a színek száma és maga a színezet igen lassú és mértékletes emelkedést mutat. *Hupikék, régi világoskék, duflavörös, sárga, tüsökszín, püspökszín, és humokzöld* a legsötétebb árnyalatokban használatosak csak

Egészen különös, szinte gyászos benyomást keltenek ezek az 1920-as évekig készült varrások, ma már csak *büti*-ben hordanak ilyent, egyébkor csak az öregebbje.

A mérsékelt színhasználat oka ismét csak a nép konzervatívizmusában rejlik. Az öregek szívósan ragaszkodtak a fe-



7. tábla. *Falminták* Tantos rajztanár úr gyűjtéséből.

hérhez, vagy egyszínű feketéhez, kékhez, amit a *bóti singlölésökön*, és *likvarásokon* megszoktak. Cifrálkodás, *picösködés*, szégyentelen feltünnivágyás volt szemükben minden újítás.

Így az eladó, ha rálopott is egy-egy új színt a *staférung*-darabjaira, csak módjával tehette, *nehogy nyakleves járjon érte idősanyámtú*.

Ha a színezés fejlődésében nem sokat jelentenek is ezek az évek, annál fontosabbak a minták szempontjából. Ha a *varó* kezét megfogta is a konzervatív hagyomány, az *író* fantáziája szabadon működhetett tovább az elemek alkotásában.

Ezekben az években hasad ketté Kalocsa vidékén fehér és tarka hímzés, s fejlődik annyira külön utakon, hogy ma már

csak alapos kutatással ismerhetjük fel az utóbbi mintáin a lukhímezés alapjait.

A jelenség elsődleges oka ismét csak néplélektani. Egy új író-generáció nő fel, amelyet nem kötnek már oly erősen az előnyomdából származó minták hagyományai. Ők már tovább fejlesztik az öregebb írók kezdeményezéseit, a *tulipánt, rúzsát, lilíomót*.

Bóha Treszka (Homokmégy), *Csörmölye Boris* (Keserütelek), *Katona Pöre* (Öregtény) és társaik alkotásai már világosan mutatják, hogy nekik egyéb forrásaik is voltak, ahonnan merítettek.

E lelőhelyek elsejéül a falfestést kell említenünk. A *pingálás* testvérként fejlődött e népesség kezén. Több író a régiek közül egyben pingált is, így az elemek kicserélése, különféle alkalmazása a két díszítő technikában szinte magától értetődő. Falcifrázás és hímzés mintái egyazon alaphól erednek, csak az anyagszerűség követelményei szerint változtak idővel. Pl. *Ágoston Ferenc* édesanyjánál Homokmégyen a régi típusú *füstös-konyhában* cifrázás még nincs. *Okkerfóddal, sötét-kékkel* és *budai fóddal* festett az egész. A ma legrégibbnek ismert festett konyha *Báling Julis* néninél Szakmáron meg már erősen naturalisztikus vonásokat tüntet fel.

De *Tantos* rajztanár 1916. évi gyűjtése sok mindenre megadja a feleletet. A becses gyűjtemény elemei közt kétségbevonhatatlan egyes virágok lukhímzéses eredete. A rengeteg ábra közt lépcsőről lépésre összeállíthatjuk a menetet, ahogyan az írók a sima falat a kézimunkákról vett mintákkal díszítették. (7. tábla.)

Sablón akkor még nem állt az egyszerű paraszttasszony rendelkezésére, ezért a *tévt*, meg egy keskeny *pántlikát* körül a fal mentén, kipingált szabad kézzel.

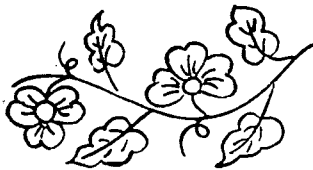
A hímzéselemek fejlődésével változik a falfestés is, ez természetes. Végre a kész sablónok és a szobafestők munkája nyomán eddig merőben idegen elemek nyomultak a régiek helyébe. A századvég naturalizmusa előntötte rózsával, nefelejccsel az úriházak falát. Az erősebb színeket, természetesebb formákat már jobban utánozhatta a pingálóasszony, a falfestésben nem korlátozta oly erősen a hagyomány, mint az öltözet-darabjain.

Tantos gyűjtése világosan mutatja, hogy 1916-ban a fa-

lakon már ezer alakban és színben pompázott a naturalisztikus *rózsa*, *fukszia*, *tulipán*, míg a hímzések csak néhány sötét színnel, többnyire a régi minták szerint készültek.

De az 1905-ös évektől kezdve mindig több új elem kerül a falról a ruhára. Simább körvonalakkal, kevésbbé színesen persze, a technikának és hagyományoknak megfelelően.

Másik nem kevésbbé fontos forrás ismét csak Szeidlerék előnyomdája. A színes lapos hímzés, kisebb-nagyobb csokrok



8. tábla. *Fuksziás és árvácskás*
Szeidlerék mintáiból.



9. tábla. Felül *tulipántok* alul *csöngetővirág és rúzsabimbó*.

vagy szalagdíszek mindinkább divatba jönnek az úri nők között. Szeidlerék hol maguk készítik a mintákat, hol Pestről rendelik. Nem sok idő kell hozzá, hogy az üttetni még gyakran jövő parasztasszonyok is csináltassanak a *fuksziásból*, *árvácskásból*, *rúzsásból*, *konkolyosból* is egy-egy darabot. (8. tábla.)

A lapos-hímzés-minták mellett látnak itt még mást is: a richelieut.

A háború előtti évekből egyetlenegy ilyen darabbal sem találkoztam a falukban; közlésük szerint nem is ismerték még a technikát, de hogy Szeidlerék közkézen forgó mintakönyvei révén mennyire izgatták a dús, nagy virágok az íróasszonyok fantáziáját, világosan kitűnik *Csuka Boris* néni mintakönyvéből. A nyolcvannál több változat meggyőzően mutatja, hogy részint

lemásolta valahonnan a richelieu és angolmadeira mintákat változtatlanul; de a továbbképzésekből kitűnik, hogy a tarka hímzés mintáihoz formálta át őket. Sokról meg sem lehet állapítani, hogy fehér vagy tarka hímzésbe szánta-e.

Ezen elemek legnagyobb része *rózsa*. Hol a felülnézeti régi heraldikus virág cifrázata, hol oldalnézetben bodros, túltömött vonalakkal, mint a tüfestések pazarlása. Akad az akkoriban nagyon kedvelt vadrózsából, krizantémumból is.

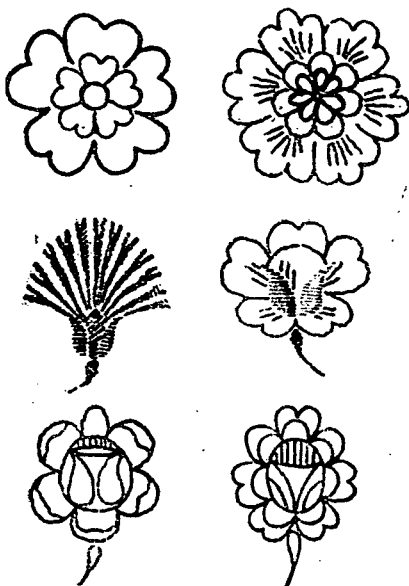
E virágok igen kis része terjedt csak el. Néhány egészen leegyszerűsített *tulipán*, *rózsabimbó* és egy *csöngetővirágnak* tisztelt kis alak, amely azonban erősen hasonlít egy apró *bőszégszaruhoz*, amely az 1900-as években oly közkedvelt díszítési elem volt. (9. tábla.)

Csekély számú virágot néztek le ebben az időben a selyemszoknyákról, rojtoskendőkről és széles selyemszalagokról. *Csillagvirág*, *rózsa*, *bogyós ágak*, *levelek* az új szerzemények innen, ismét csak a századvég realisztikusabb stylusában.

Egészen kevés ezekben az években még az idegen népművészeti területről került jövevényminta vagy egyéni alkotás. Az előbbieket hódmezővásárhelyi cserepesek közvetítették, de egyedül Szulimán Kata néni mintái között találtam néhány ilyen kancsórú való *rúzsát*. Általánosan nem terjedtek el.

Az egyéni alkotások közül bizonyos eredetű egy oldalnézetű *szekfü Szulimán Katától* 1895-ből, egy rózszaforma szintén tőle, állítólag egy *rózsa Csuka Boristól* s a tüzes lilium naturalisztikusabb formája *Báling Julistól*. (10. tábla.)

Röviden áttekintve tehát: 1890—1920. évig terjedő idő-



10. tábla. Felül *kancsórú való rúzsák*, középen Szulimán Kata (Géderlak) *szekfüje* és *rúzsája*, alul Csuka Boris *rúzsái* (Szakmár).

szak hímzései egyrészt fehérek, fellelhetők a színes darabok is, melyek az egyes fejlődési fokokat mutatják. De a régebbi minták sem tűnnek még el teljesen.

(Folyt. köv.)

Eckert Irma.

Ebman-kóró, barlang-kóró.

Móra Ferenc néhány hónappal halála előtt egyszer azt kérdezte tőlem, hogy milyen eredetű lehet a *Glycyrrhiza echinata*-nak Szeged környékén hallott *ebmankóró* neve. Én csak azt válaszolhattam neki, hogy nyilván összetétel, s hogy ennek számunkra érthetetlen *ebman* előtagja valószínűleg nem eredeti alak, hanem valamilyen korábbi alaknak a romlása. Csefkő Gyula barátommal e kérdésről beszélgetve, ő azt a véleményét fejezte ki, hogy az összetételnek ez a mai alakja talán **ebmankó-kóró*-ból lett, s hogy ez tréfás eredetű elnevezés lehetett (szokottabb népies nevei Györffy István botanikus kartársam szíves közlése szerint: *ördögborda*, *ördögoldal*, *mézgyökértű*, *édésfa*, *édésgyökér*, *cukorkóró*, *tüskés higviric* és a torontálmegyei Klárafalván: *cötkén*), amely azon alapul, hogy az alföldi puszták kutyái ezt a kb. félméteres cserjét ugyanarra használják, amire a városi kutyák a házak sarokköveit, s ilyenkor szokásuk szerint, mint valami mankóra, oda támasztják felemelt egyik lábukat. Én Csefkőnek ezt a feltevését elég valószínűnek tartom, mégpedig nemcsak tárgyi, hanem alaki szempontból is, mert ez az eredetibbnek feltételezett **ebmankókóró* hangsor *tete > te* típusú egyszerejtéssel (l. erről MNy. XXX, 69) igen könnyen rövidülhetett *ebmankóró*-vá. De ha csakugyan ebből lett, akkor ennek a rövidülésnek nagyon réginek kell lennie, még abból az időből valónak, mikor a mai labiális *a* helyett még az Alföldön is illabiális *ä* hangot ejtettek. Azért gondolom ezt, mert ennek a cserjének, ismét Györffy kartársam szíves közlése szerint, Makón és Aradon *ednám-kóró* nevét is feljegyezték, ez pedig alig lehet egyéb mint *ä* hangú **ebmám-kóró* alaknak *b > d* hangváltozás és az *m* és *n* helycseréje útján való további romlása.

Erről az **ebmankó-kóró > N. ebman-kóró* egyszerejtés-

ről eszembe jutott, hogy a *Salsola tragus*-nak¹ a nép nyelvén *ballagó² > ballangó > barlangó-n kívül balla és ballang kóró > barlang-kóró³ ∴ ballanókóró > barlanókóró neve is van (EtSz. I, 259). Ezek a névalakok pedig ismét csak egyszerejtés következményei lehetnek: ballagókóró > ballakóró (s ennek későbbi rövidülése balla) és ballangókóró (> barlangókóró) > ballanókóró (> barlanókóró). Ezek a ballakóró és ballanókóró alakok pedig ismét csak egyszerejtés következtében keletkezhettek. Az egyszerejtésnek e példái azonban nagyon megleptek engem. Megleptek azért, mert ezek az egyetlen példái annak, hogy egy tede > te típusbeli mássalhangzó és magánhangzó kapcsolatának nem másod, hanem első ízben való ejtése maradt el. Minden más előttem ismeretes esetben t. i. tede > te rövidülés történt (I. MNy. XXX, 70), csak ebben az egyben: tede > de. Azt hiszem azonban, hogy ez a szabálytalan fejlődés csak látszat. A többi idetartozó sok eset tanúsága alapján nézetem szerint bizonyosnak tarthatjuk, hogy az egykori ballagókóró és ballanókóró hangsorokból is szabályosan a tede > te típus szerint (vagyis a kó kapcsolat kiesésével) *ballagóró és *ballanókóró lett, csakhogy ezeknek az ilymódon értelmetlenné vált összetételeknek utótagját a népetimológia g > k változás útján utóbb ismét értelmesítette.

Megemlítem ezzel kapcsolatban, hogy ez a tede > te típusú egyszerejtés úgylátszik sokkal gyakoribb jelenség, mint amilyennek régebben hittük. Azon rövid idő alatt ugyanis, amely erről szóló közleményem (MNy. XXX, 70) megjelenése óta eltelt, még következő eseteit vettem észre: (bolondforma >) *bolomforma: N. bomfordi, R. Drávászád > (Drávászád ~) R. Drászád (Csánki: II, 281), (szláv glavatica >) *galávatica > *galática (> galóca, Horger: MNy. XXXI, 58), Szent György-, pünkösdsd-hava > R. Szent György-, pünkösdsd-ha, (R. kivé >

¹ Így az EtSz.-ban; de Györffy szerint helyesen: *Salsola kali*.

² Ezen elnevezésének okára vö.: „Elszáradván és tövétől elszakadván, a szél mága előtt kergeti és így kóroja bebarangolja a síkságot”. Révai-Lex.

³ Ez a gk-val vagy akár kk-val való alak persze csak a közlő (téves) etimologizálásának lehet az eredménye, mert mássalhangzó után a mi nyelvünkben tudvalevőleg nem következhet hosszú mássalhangzó.

**kivē* > R. *kive* (~) **kivi* > *ki* 'hinaus', *kisededóvó* > N. *kisededó* (: > N. *dedó*), (R. *lëvé* >) R. *lëvë* > *lë* 'hinunter', R. *Lövöld* > R. *Löld* (> *Löd*), N. *pilinc* > N. *pinc* 'ütőfa', **suhug* > (suhog ~) N. *sug* (> *süg*: *sugdos*), N. *tabajdok* > N. *tajdok* 'ügyetlen', (bolg.-tör. **tuγul*:) *tuγuluk* > R. *tuluk* (> *tulok*), szláv *Virovitica* > **Virovica* (> R. *Vërëvëca* > R. *Vërëvce* > *Veröce*), lat. *vigilia* > N. *vília* (N. és Ny. VI, 160). Egy magasrangú államférfiunk, aki nemrégiben hosszú előadást tartott a magyar rádióban, a *politika* és *politikai*, *társadalom* és *társadalmi* szavakat beszédje folyamán elejétől végig, következetesen, kivétel nélkül (bizonyára teljesen tudattalanul) mindig így ejtette: *polika* és *polikai*, *társalom* és *társalmi*.

Horger Antal.

Űz-fűz.

Ez ikerszavunk eredetére alaktanilag háromféle magyarázat lehetséges: 1. *űz*-ből való ikerítés *f*-fel, mint pl. *tere-fere* (vö. *tere-tura*, másrészt N. *tiri-firi*, *tiri-piri* 'fecsegés', *tiri-tiri* MTsz.); vagy 2. *fűz*-ből való ikerítés a szókezdő *f* elhagyásával, pl. *irég-forog* < *firég-forog*; vagy pedig 3. az *űz* 'ago' és *fűz* 'texo' igék összetételéből lett ikerszóvá.

Úgy látszik, CzF. összetételnek tartja az *űz-fűz* szót, mert felveszi a *fűz* címszó szövegébe is (az összetételek után, II. 999.), de külön cikket is szán neki az *űz* után (VI. 701: *űz-fűz* al.). Mellérendelő összetételnek tartja e szót Fülöp Adorján az ikerszókról írt tanulmányában (Erd. Múz. VI. 82), s így magyarázza *Simonyi Zsigmond* (Nyr. 3: 437) is. *Kúnos Ignác* (Az ikerszókról c. fiatalkori értekezésében, a *Simonyi-féle Tanulmányok az egyetemi magyar nyelvtani társaság köréből* I, 3: 250. lapján) már ingadozik az összetétellel való magyarázat és a *fűz* igéből való származtatás közt, mert az egymáshoz illeszkedő ikerszók azon példái közt említi az *űz-fűz*-t, amelyekben a második tag *f* hangja „organikus” s az első tag a másodikhoz „illeszkedett” [talán értsd: kapcsolódott; ma illeszkedésen mást értünk.] Ezzel szemben *Apor Dezső* (Az ikerszók. Bp. 1906. 9. l.) inkább a *fűz*-ből való származtatás felé hajlik, mert a mássalhangzó elhagyásának ama példái közé sorolja, amelyekben „a rövidüléssel kelet-

kezett szó maga is önálló értelmű szó volt“. Valószínűleg a *fűzből* való ikerszónak érezte az *üz-fűz*-t Fischer Ignác is, mert az *üzi-fűzi a gondolatait* kifejezést így értelmezi: 'egymás után szövi, fűzi a gondolatait' (Nyr. 3: 545.)

Látjuk tehát, hogy eddig az összetételből való magyarázat és a *fűz*-ből való ikerítés gondolata merült fel. De nyilvánvaló az eddigiekből az is, hogy az *üz-fűz* eredetének kérdése pusztán hangalakja alapján nem oldható meg s e célra a szó jelentését és használatát is meg kell vizsgálnunk.

Az *üz-fűz* ragos-képzős alakjait szemügyre véve (*üztem-fűztem, üztél-fűztél, üzött-fűzött; üzz-fűzz* CzF. VI. 701; *üzni-fűzni* uo. és II, 999; NySz.; *üzte-fűzte* Ball., Nyr. 3: 312. ~ N. *üszte-fűszte* MTsz.; *üzi-fűzi* Nyr. 3: 545. ~ N. *üzi-fűzi* MTsz.; *üzik-fűzik* Erd: Közm. 403. ~ *üzik-fűzik* MTsz. N. *üzöd-fűzöd, üzd-fűzd* MTsz.; *üzve-fűzve* Jók: Két. menny. 53, id. Erd. Múz. VI. 82; R. *üzöm-füzöm, üzi-fűzi, üzik-fűzik; üzettesség-fűzetesség; kiüzném-fűzném* l. alább; — a ragot és képzőt mindegyik tag külön veszi fel!) arra gondolhatnánk, hogy valóban összetételből lett e szó ikerszóvá s ragozása, továbbképzése abból az időből maradt fenn hagyományosan, amikor az összetétel két tagját még világosan megkülönböztette s éppen azért külön ragozta ill. képezte tovább a beszélő, mint pl. a *hégy-völgy: hegyek-völgyek, hegyes-völgyes, hegyen-völgyön*-féle esetekben. De ezzel szemben hivatkoztunk olyan ikerszókra, amelyek nem magyarázhatók összetételből és mégis megtartják külön ragozásukat vagy továbbképzésüket, pl. N. *csókolódzik-mókolódzik* MTsz. ~ *csókol-bókol* Kunos i. h. 248; N. *csontját bontyát* Erd: NépdM. I, 434; N. *megdigidött-dagadott* MTsz.; N. *erdőbe berdőbe* Nyr. 2: 468. stb. stb. Jelentéstani szempontból meg egyenesen azt kell mondanunk, hogy az *üz-fűz* eredetileg nem lehetett összetétel. A mellérendelő összetételek keletkezésének ugyanis az a feltétele, hogy az összetétel két tagját asszociatív kapocs (rokon vagy ellentétes értelem, érintkezési asszociáció) fűzze egymáshoz, az *üz-fűz* esetében 'hiányzott: Az *üz* 'pello; ago' és *fűz* 'texo' NySz.; 'reihen; einschnüren' Csűry: Szamosháti Szót. I, 318. igék jelentésképzetében annyira nincs semmi rokonsági vagy ellentétes viszony, hogy azonos mondatrészekből alakult mellérendelő összetételről — pl. *üz* ('ago'), *fűz* ('texo-stb.') > *üz-fűz* ('ago?') változásról —

szó sem lehet. (Vö. még, hogy az *űz*-zel rokonjelentésű *hajt*, *hajszol*, *kerget* stb. igék sem fordulnak elő a *fűz* vagy más 'texo' jelentésű igék társaságában.) Látszólag ellene mond ennek a megfigyelésnek a N. *űz-bogoz* 'újra meg újra tovább folytat (veszekedést, pört)' MTsz. kifejezés. De ha meggondoljuk, hogy ez csak egyetlen adattal egy vidékről (a Székelyföldről) igazolt adat, az *űz-fűz* pedig a régi nyelvben s köznyelvben is megvan s a népnyelvből is több helyről jegyezték fel (Csallóköz, Szeged és vidéke, Nagybánya MTsz.; Szamoshát, 1. *Csűry*: Szamosháti Szótár I, 318. *fűz* alatt), sőt éppen a Székelyföldön is járatos (MTsz.), akkor arra kell gondolnunk, hogy az *űz-fűz* ikerszót a nyelvérzék csak utólag érezte összetételnek (egyrészt az *űz* és *fűz* önállóan használt igék hatása alatt, másrészt az *űz-fűz* ikerszó átvitt értelmű használata miatt, harmadsorban pedig az *f*-fel való ikerítés példáinak gyér száma miatt) s a 'texo stb.' jelentésű *fűz* ige mintájára egyes beszélők a rokon jelentésű *bogoz* igét is hozzákapcsolták az *űz* igéhez, természetesen az *űz-fűz*nek átvitt értelmű jelentésével: '(veszekedést, pört) tovább folytat' (Hogy a más módon keletkezett ikerszókat a nyelvérzék később összetételként is tagolhatja, az kétségtelen, vö. *darab* > *dirib-darab* mellett: *diribről* vágja *darabjára* Apor Dezső i. h. 23; Bezerédit *diribről-darabra* vagdalták volna II. Rákóczi Ferenc Levéltára IX. 538, 1708. stb. — Talán így kell magyaráznunk az *Ista-Pista*: > *Pista*-féle elvonásokat is. Vö. ezekre Horger, MNy. XXIX. 262.)

Az *űz-fűz* ikerszó tehát mellérendelő összetételből nem keletkezhett, de még kérdés marad az eddigiek után, hogy az *űz*-ből, vagy a *fűz*-ből keletkezett-e ikerítéssel. E kérdés megoldását jelentéstanilag megnehezíti az a tény, hogy az *űz-fűz* ma már csak átvitt értelemben használatos. Ballagi szerint pl. *űz-fűz*: átvitt értelemben 'beszédet, dolgot elferdít, elcsavar': *Addig űzte-fűzte a dolgot, míg végre kimutatta, hogy neki van igazsága.* (Idézi: Ihász Gábor Nyr. 3: 312.) Ebből az értelmezésből arra gondolhatnánk, hogy az *űz-fűz* a *fűz* igéből ikerítődött (vö. még: *űzi-fűzi a gondolatait* 'egymás után szövi; fűzi a gondolatait' Nyr. 3: 545. és *tovább fűzte a beszéd fonálát*). De csökkenti e származtatás valószínűségét az a körülmény, hogy az *űz* ige is használatos átvitt értelemben, még pedig egészen hasonló szerkezetekben is: N.

boszút űz (Csák a *boszút űzi neköm* 'bosszúságot szerez nekem' MTsz.); irodalmi adatokban: *játékot űz* (... a képzelet / *Űz csalárd játékot velem Tompa*: Szemere Miklóshoz. Összes Költ. I. 1885: 52; [a kísértet] *Gonosz, bűnös játékot űzne / Emlekezet, remény veled* u. ő: Máriához, i. h. 317: ... ez *alvilági élet / Gyötrő csalárd játékát űzze véled!* u. ő: A barlang lelke, i. h. III. 306), *versírást űz* (*Versírást nem űzők, nem jött ki arcképem* u. ő: Jóczik Jónás futása, i. h. III. 209.) sőt *dolgot űz* alakban is előkerül ez ige *Tompánál* (*S a nő, űzni kész a dolgot: / „Csak egygyel több, mint te mondog”.* Három a daru, i. h. III. 205.). A régi nyelvben is előfordulnak: *csúfságot, dús-kálást űz* (*Ki-ki nagy-nevetve csúfságot űz rajtad Thaly*: VÉ. I, 257; *Az ki csak éjjel-nappal űzi a dús-kálást: / Igen féltem, végtére megissza az mázlást.* uo. 389.), valamint a *boszút, erkölcsöt, gyönyörűséget, gyűlölséget, játékot, katonaságot* ('katonai hivatást'), *kényességet, latorságot, mesterséget, nyereséget, nyugodalmat, pompát, szakmánt, társalkodást, törvényt, tréfát, tudományt, vásottságot űz* szólások. (NySz.)

A Ballagi-féle értelmezéssel tehát még nem jutottunk közelebb az *űz-fűz* eredetéhez: az *űz*-ből éppen úgy érthető a *dolgot űz-fűz* szólás, mint a *fűz*-ből az 'elferdít, elcsavar' jelentés. Két ténybeli útmutatást azonban az eddigiekből is meríthetünk: 1. A *dolgot űz-fűz* kifejezés alakilag a *dolgot űz* szólással mutat rokonságot, ezzel szemben **dolgot fűz* alakú szólásnak sehol semmi nyoma. 2. Az *űz* ige átvitt értelmű használata oly széleskörű, hogy ebből a *dolgot űz-fűz* kifejezés jelentése is megmagyarázható. Ezzel szemben a *fűz* igének átvitt értelmű használata nagyon is korlátozott. (Vö. *Tovább fűzi a beszéd fonalát*; szótáraink ilyen használatát nem is említik.)

Az eddigiek alapján már felmerült az a gondolat is, hogy *űz-fűz* ikerszavunk átvitt értelmű használatát csak az *űz* igéből magyarázhatjuk, nem pedig a *fűz*-ből. De mielőtt ebben a kérdésben a végső szót kimondanánk, vizsgáljuk meg az *űz-fűz* egyéb használatát is.

A *dolgot űz-fűz* kifejezést a népnyelv is ismeri, de nem 'elferdít, elcsavar' jelentésben, mint Ballagi, hanem 'firtat, fürkész' jelentésben: *Váttig űszte-fűszte a dógot, de tülem ugyan nem tudott még semmics csé; Mit űzöd-fűzöd töröl-hegyre, nem a te eszedbe való az (v. nem téged illető dolog az)!* MTsz. Ismeri

a kifejezésnek ezt a jelentését CzF. (VI. 701.) is: *üz-füz* 'folyvást rajta van valamely munkán, dolgon': *Üzni-füzni a dolgot*. De megvan ez a kifejezés ilyen jelentésben a régi nyelvben is: 1669: *Ha üzni füzni akarnók a dolgot. Pósa házi*: Igazs. 358; 1669: *Ugyan üzni-füzni kezdik szorosabban is* [t. i. a törökök a magyarországi dolgokat.] Mon. Irók VIII. 339. (*Rozsnyai D.*: Tört. maradv.)

Némileg más jelentése van e kifejezésnek a NySz. következő, 1767-ből való adatában: *Törvényes dolgokat asztalnál üzni-füzni* 'ad mensam leges crepare' [= 'hangoztatni'].

Minden bizonnyal a *dolgot üz-füz* kifejezéssel egy töről fakadt a N. *Üzi-füzi* [vminek az okát] MTsz. és a pejorativ hangulatú N. *üz-füz* 'valamely dolgot kellő hozzáértés nélkül, rosszul végez el' pl. *mindent üz-füz* 'mindent megtesz' — mondta egy öreg parasztasszony Kiskundorozsmán az órát, kádat stb.-t javító ezermesterre. (Vö. még: *valamilyen foglalkozást üz*; R. *mesterséget, katonaságot üz* NySz., *majorkodás-üzés* OklSz. 1044.)

A magyar ember azonban nemcsak *dolgot üz-füz*, hanem valakinek a *sorát* is (*Ne üzd-füzd a más sorát, ha láss a magadéhon!* MTsz. 'bolygat vmely dolgot' jelentéssel, de ez azonosítható a 'fürkész' értelmezéssel), sőt *beszédet* is, még pedig rendszerint pejorativ értelemben. Így pl. Erdélyi szerint (Közm. 403. l. 8156. sz.) „*Üzik, füzik* p. a pletykát, mendemondát“ (Átveszi ezt Erdélyire való hivatkozással CzF. VI. 701. is.) Ismeri ezt a kifejezést a szegedi népnyelv is (*Ügy üzik-füzik folyton azt a beszédet, annyi szót szaporítanak hiába!* MTsz.), sőt egy székelyföldi adat szerint a *veszekedésről* is használatos az *üz-füz*: 'egyre v. újra meg újra tovább folytat (veszekedést, szóbeszédet), tódítgat (hírt, mendemondát, pletykát)' MTsz.

A veszekedéssel kapcsolatban használt *üz-füz* megint csak az *üz* igére utal bennünket. A *dolgot üz* kifejezés *Tompánál* ugyanis szintén a veszekedés folytatását jelenti. *Három a daru* c. költeményében — amelyben leírja, hogy a férj és felesége azon vesznek össze, két vagy három daru maradt-e vissza a felrebbent seregből — olvassuk a következő sorokat:

És szól a férj, csak hogy szóljon, — „Jó, jó!” mond a férj nevetve,
 (Sokszor vagyunk ilyenmódon), De a nőnek semmi kedve;
 Szólt, a mi jött nem gyanítván, Duzzog és élt ad szavának:
 „Mind el szállott... kettő híján” „Én se vagyok még talán vak!”
 S a nő, üzni kész a dolgot: És tovább foly, — szó két szóra,
 „Csak egygyel több, mint te mondod;” Szele pernyét, szikrát szórva;
 „Benne nincs hasznom, se károm; Perpatvar lesz a beszédből,
 Hanem kettő — „Három! három!” Semmiségen nagy vár épül...

(Id. kiadás III. 204—5.)

Tehát *üz-füz* 'veszekedést folytat' = *dolgot üz* 'veszekedést folytat'!

Szótáraink útján több adat nem is került elő az *üz-füz*re, de azért idézhetünk még néhányat a régi nyelvből a *dolgot üz-füz*-féle kifejezésekhez hasonló jelentsében; *míg azt üzi-füzi: honnan tudtam? elgyün az campania RákF*: Lev. VII. 109. 1712; *én a közönséges haza félretételével csak magam privátumomat üzőm-füzöm*. uo. IX. 439. 1707.

Az *üz-füz*nek eddigi jelentései már mind átvitt értelműek s főként lelki vonatkozásúak (*dolgot, beszédet üz-füz* 'tovább folytat', ez az értelme a *Ballaginál* olvasható mondatnak is!), de idézhetünk olyan példát is, amelyben még konkrétabb jelentése ismerhető fel e kifejezésünknek: *Addig üzik-füzik, addig hordják még ezen 7-trualis korsót az kútra, hogy kettétörik még. RákF*: Lev. VII. 186. 1712. Hogy itt 'hord' = mintegy 'járat' az *üz-füz* jelentése, az a következő közmondásból is kitűnik: *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik*.

Az átvitt ← konkrét jelentésváltozás még megérezhető a következő példáinkban: *Mit üzi-füzi az ember az ollyat, az kinek az eleje rosvadt, s az vége posvadt! RákF*: Lev. V. 534. 1708; *Interregni declaratio nem akarja, hogy üzettessék-füzetessék per tractatum, hanem gyűlést tart, ad prout conventum fuerit és hogy sub hoc titulo stabilisáltathassa inkább magát* uo. 530. 1708. Ezek az idézetek már a hadi életre utalnak bennünket kifejezésünk eredetének kutatásában s ezen az úton valóban meg is találjuk az *üz-füz* eredeti értelmét: 'üz; pello; treiben'. Ez a konkrét jelentés van meg a következő idézetünkben: *talám én azt [egy Lapsánszki nevű szombati kano-nokot] kiüzném-füzném valami mesterséggel... Úgy is odavész az, hacsak én ki nem kergetem. RákF*: Lev. V. 548. 1708. Itt tehát előkerült a *kiüz-füz* alakváltozat is, amely határozot-

tán mutat rá a *kiűz* 'expello' igére (vö. pl. 1568: *ki űze sok kan papot, barátokat* NySz., stb.), Fontos még az a körülmény is, hogy a *kiűz-fűz* ikerszónak itt *kikerget* a rokonértelmű kifejezése. Ez ugyanis megint csak azt bizonyítja, hogy az *űz-fűz* (~ *kiűz-fűz*) csak az *űz* igének lehet ikerített alakja, nem pedig a *fűz* igéé. Mert a *kerget* a *fűz* igével együtt sohasem fordul elő, de az *űz* ige társaságában több példával igazolható: *mindenféle űzöm, kergetem*, — *de hirtelen csak nem lehet RákF*: Lev. IX. 610. 1709; *inkább kiűzze s kergesse őket az városból* uo. 270. 1705; *minden passus nélkül járókat űzesse, kergettesse, fogassa* uo. IV. 330. 1705 (vö. *űzettessék-fűzettessék* uo. V. 530. 1708.); [Forgácsot] *sem űzték, sem kergették* uo. IV. 26. 1704; *Sorbán vajda és magyar király reája hadakat küldöttek, űzték, kergették*. Mon. Irók. VIII. 56. 1691. k.; *az uram csak maga kevés hadaival Szeben alól elűzte, kergette* uo. 61. stb. Az *űz-kerget* mellett kimutatható még *űz-hajt* (*Jókai*: Nyomor. napl. 47. Erd. Múz. VI. 82; *a szél holtan űzi hajtja* [a kék iringót] *Tompa*: Kék iringó. ÖK. IV. 325; N. *űzi-hajtja* a gyermek az állatot, a gazda a cselédet Somogy m. Gamás, s. gy.; *űzve-hajtva köll itt mindent dőgoznyi MTsz.*; *E gondolat régóta űz és hajt Thaly*: VÉ. I, 2; R. *űzik, hajtják ur dolgára, / Sok pénzt kérnek portióra / Szegénylegénytül*. uo. II. 110.), *űz-gyöz* (Hozzá fog a fej-porzáshoz, ezt mind addig űzi, győzi, a mig az egész szoba teli telik kődével NySz. *Faludiból*, 1748.), *űz-nyom* (*Három hadnagy űzte, nyomta nagy földön* [a betyárt] *Tompa*: Kizöldült... ÖK. II. 11.) s előfordul az *űz* más igék társaságában is:

Hall a szomszéd, s nem vár sokat,
Kit a kincs-vágy űz, csalogat,
Mint a szag a saskeselyűt.

(*Tompa*: Adós fizess! ÖK. IV. 187.)

Eltelnék a szív a valóval:
De a vágy és remény,
Jótekonnyan izgatva, űzve áll ott...

(*Tompa*: Gyöngyhím. uo. 317.)

Ugyanígy a régi nyelvben is: *én is minden bujdosás és nyomorúságok által űzni s keresni kívánom boldogulását RákF*: Lev. III, 593. 1711; *űzték, vágták, fogták az ellenséget* uo. IX. 590. 1709; [a magyar] *vagy űz vagy szalad* uo. IV. 124. 1704;

talám üzünk már, nem szaladunk! ... sem üzők, sem szaladok.
uo. 345. 1705.

De nemcsak az *üz* ige fordul elő mellérendelő összetétel-
lekben és más igék társaságában, hanem ennek rokonértelmű
kifejezései is: *üldöz-kerget* (*szegény országunkat törvénytelen-
séggel nyomorgatja, minket is üldöz és kerget.* Mon. Irók. VIII.
448. 1687.), *hajt-kerget* ~ *kerget-hajt* stb. Ez utóbbiakra vö.

Ah, most is ilyen az én életem!

Vágyam hajt, kerget untalan:

(*Tompa: Összel születtem ...* ÖK. I, 136.)

A bérczen kedvére gombázott

A pásztornő magánosan;

De a sűrű bokorbul im a

Szakálas farkas rárohan;

Kötényét összevissza tépi,

Megkergeti, hajtja, rémíti.

(*Tompa: Szakálas farkas.* uo. IV. 120—21.)

Adataink szerint tehát az *üz* ige gyakran előkerül rokon-
értelmű kifejezések társaságában, mellérendelő összetételben is
előfordul s nyelvünk az *üz* és fogalmának rokonértelmű
szókkal való kifejezését általában kedveli. Ha ehhez hozzá-
vesszük, hogy a *fűz* ige — legalább szótáraink tanúsága sze-
rint — alig-alig fordul elő más igék társaságában (A lovait az
istállóban annyira össze *keverték* s össze *fűzték* OklSz. 731.
1728; a husokat szalonnával által *szegezi*, *júzi meg-spékli*
NySz. 1673; *be fyzők es meg hymchők* uo. 1526; *be fűze*,
meg ekesite uo. 1582.) s állandó mellérendelő összetételt nem
alkot, akkor azt kell megállapítanunk, hogy az *üz* igének — ké-
pes kifejezéssel élve — nagyobb az ikerítésre való hajlama,
mint a *fűz* 'texo' igének.

De lássuk, mit szólnak ehhez a nyelvi tények!

A régi nyelvben szokásos ikerítéssel az *üz* ill. a *fűz* igék-
ből *üztön-üz*, ill. *fűztön-fűz* ikerszókat várhatunk. Valóban meg
is van mind a kettő, mégpedig — a NySz. adatai szerint —
mindegyik *Faludinál*. (*Faludinak* kedvelt kifejezései az efféle
ikerszók s maga is alkotott ilyeneket. A NySz. pl. csak az ő
műveiből idézi az *üztön-üz*, *fűztön-fűz* mellett a *csalton-csal*,
éltén-él, *forrtön-forr*, *hittén-hisz*, *kerestén-keres*, *nösztön-*

nőszik ikerszókat.) De míg a *fűztön-fűz*-re csak egy adatot találunk a NySz-ben, az *űztön-űz* ugyanott négyszer kerül elő!

A régi nyelvből a *fűz* igének másként ikerített alakjára egyetlen egy példánk sincs, az *űz* pedig *mögöz-böz* alakban is előkerül a baranyamegyeiek XVIII. sz-i instanciájában: *ezek* [„némely rigulás kurucz kölkök“] *bennünket annyira megőzének bözének*... Nyr. 1: 428, 2: 225. Mai nyelvre lefordítva: meg ű z é n e k, azaz meg k e r g e t é n e k. Hogy valóban így kell e helyet értelmeznünk, az egészen kétségtelen, mert egy ugyancsak baranyamegyei XVIII. századi másik instanciában a megfelelő helyen ez áll: *reánk találának* Nyr. 2: 225. s ugyanígy van két székely instanciában is Nyr. 2: 224. (A 'reánk találának' ~ 'megkergetének' jelentések viszonyára vö. 1582: *reaiok találuan, Onod fele űztek űket*. Budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 244. Az *ő:ű* viszonyára vö. R. *őz* WeszprC. 125, LevT. I, 20. NySz.; *Thaly*: VÉ. II. 59. 1672; *Euz* 1613. NySz.).

Az *űz-fűz* ikerszóról tehát adatokkal és stylustörténeti vizsgálattal sikerült kimutatnunk, hogy az *űz*-ből való ikerítés eredménye (vö. *dolgot űz-fűz* ~ *dolgot űz*; *űz-fűz* 'veszekedést folytat' ~ *dolgot űz* 'ua.'; *mindent űz-fűz* 'mindennel foglalkozik' ~ *foglalkozást, mesterséget űz*; *kiűz-fűz*, *kikerget* ~ *űz-kerget* stb.; vö. még az *űz* ikerítődési hajlamáról mondottakat) s hogy eredetileg a katona-élet szókincséhez tartozott (vö. az *űz-fűz*, *űz-kerget*, *mögöz-böz* kifejezésekre vonatkozó régi adatokat), de ebből az osztálynyelvből kikerülve mindinkább vészett eredeti jelentéstartalmából s átvitt értelmű kifejezéssé lett. E jelentésváltozást így ábrázolhatjuk:

1. 'űz, kerget' → 2. '(űzést) folytat' → 3. 'veszekedést folytat' → 5. 'beszédet folytat (veszekedve)'
 4. 'nyomoz' → 7. 'kutat, fűrkész' → 6. 'egyéb dolgot folytat (nem veszekedve)'

Ugyanígyen irányú jelentésváltozás figyelhető meg a magyar *űz* (vö. *űz*, *el-űz*, *ki-űz* stb. 'pello, treiben' alapjelentéssel: *valamit űz* 'folytat' NySz.), sőt a latin *ago* 'hajt; üldöz; vmit folytat stb.' és a német *treiben* (vö. *treiben*: *betreiben*) szók jelentéstörténetében is.

De tanulságos ez az eredmény ikerszavaink eredetének vizsgálata szempontjából is. Eddig inkább csak sejtés alakjában merült fel az a gondolat (*Kúnos* i. h. 250, *Apor Dezső* i. m.

9—10, 34, *Fülöp Adorján* Erd. Múz. VI. 168.), hogy ikerszavaink közt olyanok is vannak, amelyek második tagjukban „anorganikus“ *f* hangot mutatnak. Most azonban az *űz-fűz* történetével módszeresen és nyelvtörténeti adatokkal is sikerült igazolnunk, hogy az *f*-fel való ikerítés valóban meglevő typus a magyar nyelvben. De persze kimutathatók az ikerítés e módjának más bizonyos nyomai is. Hangutánzó és hangfestő ikerszavaink közül ide tartoznak *cicka-ficka* 'irka-firka' MTsz., EtSz.; *cinci-finci* 'gyenge; kényeskedő' CzF, EtSz. ~ *cince-fince* 'gyenge' NySz, EtSz.; *cini-fini* Kúnos i. h. 250; *csicséri-ficséri* (A *f e c s k e* is aránylag későn ébred és csak itt jövőkre [Olaszországban], hogy ő tulajdonképpen minálunk is olaszul beszél. »Csicseri-ficseri«: ez határozottan olasz idióma, csak azt nem tudom, hogy mit jelent. *Móra Ferenc*: Beszélgetés a ferde toronnyal 103.); *csösze-fosza* 'lassan járó' MTsz. ~ *tesze-fosza* 'rendetlen, lompos' MTsz.: *tesze-tusza* 'ua.' uo., *tesze-tosza* 'hülye' CzF, Ball.; *inci-finci* 'vézna; jelentéktelen' MTsz.; *icke-ficke* ~ *icki-ficki* ~ *ecke-ficke* ~ *hecke-ficke* 'hányiveti' CzF., MTsz.; *szityi-fityi* 'inci-finci' CzF., MTsz. (vö. *szityi-szotyí*); *sërte-fértél* ~ *sërte-pértél* MTsz. stb. De kimutathatók az *f*-fel való ikerítés biztos példái a hangutánzó és hangfestő ikerszók körén kívül is: R. N. *ir-fir* NySz., MTsz.; *Kata-Fata* Kúnos i. h. 245, 250; *Székely Sándor*ból id. Erd. Múz. VI. 169; *Apor Dezső i. m.* 34, Népk. Gyűjt. II, 259; N. *őt-főt* 'varrogat' MTsz.: N. *őt, őtt* ~ *ölt, beött* ~ *beölt* 'befűz; bevet' MTsz.; *surrán-furran* 'eltűnik, illan-villan' CzF., MTsz. Idetartozik a régi nyelv *tara-fara* 'díszes, cifra' szava is, amely a *tarka-barkához* hasonló ikerítés, csak hogy nem a *tarka*, hanem az önálló használatban elavult *tara-* (vö. N. *tără-băsa* = 'tarka nagyfejű harkály') alapszóból. Valószínűleg ilyen eredetű az *irkál-firkál* ikerszó második tagja is, nem pedig a latin *fricare* átvétele, mint ahogyan *Dankovszky, Szily Kálmán* s utóbbira hivatkozva *Gombocz Zoltán* magyarázta. Az (*űz* >) *űz-fűz* ikerszó nyelvtörténeti sorsa — hogy t. i. a nyelvérzék utólag összetételnek érezte, amint e cikk elején láttuk — arra int bennünket, hogy a módszeres nyelvtörténeti vizsgálat hasonló fejlődést még több más ikerszóról is megállapíthat. Ilyen vizsgálat szükségesnek látszik pl. a *dűl-fűl, ken-fen, toldoz-foldoz*-féle ikerszók és szár-

mazékaik esetében s aligha szabad összetételnek magyaráznunk a N. *hüle-füle* ikerszót is. *Horger Antal* (Magyar szavak története 1924: 84.) ugyan 'hülö-fülö'-nek értelmezi e györmegyei ikerszót s utal Arany Toldijának egyik mondatára (Toldi György e szóra csak úgy *hüle, füle*, / Szétnézett, hallja-e más is ökívuile?), de ezzel szemben figyelmet érdemel egyrészt az a körülmény, hogy a *hül-fül* ige sem a régi nyelvből, sem a népnyelvből nincs igazolva, pedig a györmegyei *hüle-füle* (Tsz. 1838.) adat régebbi Aranyénál, másrészt pedig az, hogy a *hüle-füle*-nek *hülye-bülye* MTsz. alakváltozása is van (vö. *sérte-fértél* ~ *sérte-pértél*; *üz-füz* ~ R. *még-öz-böz*).

Visszatérve az *üz-füz* eredetének kérdésére észre kell vennünk, hogy ez az ikerszó ugyancsak megtréfálta a vele foglalkozókat: Sem összetételből nem keletkezett (ahogyan CzF., *Fülöp Adorján*, *Simonyi* vélték), sem a *füz*-ből nem ikerítődött (miként *Apor Dezső* és *Fischer Ignác* hitték) — hanem az *üz*-ből való: ahogyan senki sem gondolta!

Ez persze nem jelenti azt, hogy a magyarban ne lenne a *füz* igéből való ikerszó. Van ilyen is, csak hogy az előbbitől függetlenül és más jelentéssel. Több tanítványom és ismerősöm közlése szerint használnak Tápén (Csongrád m.) egy *üz-füz* ikerszót: *gyékényt*, *kosarat üz-füz* 'fon'; *szálat üz-füz* (a takács). Ez a *füz*-ből való ikerítés eredménye. (Vö. *Bocskort füz* 'készít' Csúry: Szamoshati Szótár I, 318.)

Kelemen József.

Középkori magyar barát-csúfolódás.

Fógel József kicsiny, de értékes darabbal ajándékozza meg a középkori magyar nyelvemlékek gyűjteményét, mikor közlésre átengedi az alábbi szórvány-nyelvemléket, melyet ő talált meg forráskutató útjai közben.

A kéziratos latin codex, melyben a magyar szavakat tartalmazó latin bejegyzés foglaltatik, 1427-ből való. A bejegyzésnek is ebből az időtájból kell származnia, mint egy magyar hangtani sajtásága mutatja: a mai *harapó* szavunkat még *harapou*-nak írja.

Tartalma szerint magában álló e kis hamisan mosolygó nyelvemlék a középkorbeli komoly és komor irodalmi emlékek

között. Megvillantja előttünk, hogy némely tréfás barát miképpen csúfolódott némely „nyájas fráter“-ával azaz szerzetes-társával.

Az egyikre azt mondja: *ag-eb, harapou*. Az *ag-eb*, mint a mai *vén kutya*, igen elterjedt szitok volt még a XVI., XVII. században is. Az Érdy Codex egyik legendájában is *ag-eb*-nek nevezi a fölháborodott szerző azt a pogány atyát, aki erővel meg akarta akadályozni fiának, Szent Vidának, keresztyénné lételét. (337. l.) A *harapou* a mai *harapó* igenév ómagyar alakja. Az a jelentése itt, mint a mai *harapós*-nak. Az ebet ma *harapós*-nak mondjuk, de régen *harapó*-nak is. Comenius a Januában (86) egyszerűen *harapó*-nak mondja a h a r a p ó s lovat.

A másik fráterről azt olvassuk: *pokolból jött nēm okos*. A *pokolból jött* kifejezést mint szitkot máshonnet nem ismerjük, értelmé világos: 'ördög', 'ördög fajzatja'. A *nēm-okos*-t is értjük, hogy 'bolond'-ot jelent, de ma már keresetnek érezzük ezt a tagadó kifejezést az igenlő 'bolond' helyett. Régebben megszokott volt a *nēm*-mel összetett szitokszó, például: *nēm-embēr*. Ma is a *nēm-jó*-ját emlegeti haragos a haragossának.

Most pedig itt közlöm Fögel följegyzését, hálás köszönetet mondván az engedélyért.

*

A brassói városi levéltárban van egy „*Jacobus de Voragine: Sermones de tempore*“ c. latin codex a XV. század elejéről (Sign. C. 289—1284/3.), melyet a colophon bizonyága szerint az ó-városban levő domokos klostromban *Miklós* barát írt 1427-ben. (Explicit liber Sermonum de tempore Jacobi de Voragine, terminatus per manus Nicolai de Vetere Civitate feria sexta ante Palmarum Anno Domini M° CCCC° XXVII et cetera.)

A kézirat kéthasábos, XV. századi gót-cursiv írás. A Sermones-ek végén különféle írásgyakorlatok, tollpróbálgatások vannak. Köztük egy tabula officiorumra (klostromi szolgálati rend) emlékeztető, pajkoskodó beírás:

..... Officium solia[e]*
 subdiaconus frater anthonius de scot[is]?
 ad crucem frater gasper de cibinio;

* A bekötés alkalmával a jobboldali lapszélből levágtak. Ezért a szavak vége itt-ott hiányzik.

acoliti frater emericus et frater laure[ncius];
 ad turibulum frater franciscus succentor;
 invitatorium frater ambrosius de **oduarhel** (olv. Odvarhel,
 értsd: Udvarhely);
 lectionem primam sacristanus, secundam frater...
 3^{am} frater organista, quartam lapicida,
 quintam procurator, sextam conas, septimam sart[or],
 octavam bolefantat **ageb harapou**
 nonam **pocolbol-iot-nemocos** servito[r]

Majd ismét a következő magyar bejegyzés:

Mint esellut

mondot iamboroc: Kozonem Nekt[ek]

(Olv. mind ezelűt mondot jámborok, köszöném nekték.)

Mészöly Gedeon.

Szegedi tájszavak.

(Második közlemény.)

bagony: vagon.

baju: gyerekijesztő kísértettéle. Vi-
 gyázz mē mögösz a baju.

bajusszol: mohón, jóétvággal
 eszik főképpen férfi [tréfás].
 Ugyan bajusszolta áñ a
 lepéñt.

bakízű: nem rendes ízű, nem a
 megszokott ízű, pl. hús, bab stb.

bakkant: 1. „vakkant” 2. elszólja
 magát. Eccő csak kibak-
 kantotta, hogy mi a bán-
 tása.

mögbalázsol: a pap Balázs-ál-
 dásban részesíti a híveket torok-
 fájásról. Ez a balázsolás.
 (Febr. 3.)

balik: balek. [Új szó].

bangorót: tönkrement ember [nem
 általánosan ismert szó]. A koma
 bangorót lött!

baráber: csavargó, aki éppen csak
 annyit dolgozik, amennyiből megél.

barack: gyerek fejébűbjára adott
 fricska. Na gyere Jócika,
 maj kapsz egy barackot!

baranyisossan: helytelenül, bal-
 gán, a baranyi ember módjára.
 Baranyi kocsira ültetni
 valakit: becsapni, elámítani,
 félrevezetni.

[barát]: embörbarát, asszony-
 barát, legénbarát, lánba-
 rát, gyerökbárát. Embörba-
 rát: férfinak barátja a férfiak kö-
 zött. És így tovább a többi is.

barátkés: fémnyelű, egyenletes,
 nem keskenyedő pengéjű, lekere-
 kített hegyű kés. Nem szeretnek
 vele enni, nem tudnak vele bántani.
 Urasnak találják.

barika: kisbárány.

baszérka: régimódi kapcsos bugyelláris.

bazsajikom: bazsalikom.

bárákárki: akárki.

bátok: bádog, bátokos: bádogos.

ben van: nagyon ben van nálla a pénz: fősvény az ember.

mögbédádzik: arra mondják, aki a természetének nem megfelelően viselkedik, akin minden ok nélkül hírtelen hangulatváltozást tapasztalnak. Na ez is mögbédádzott!

békarokka: békanyál.

bicebóca ~ sánta bicebóca: sánta [tréjás-gúnyos].

bicigli: ~ bicikli.

billeg: póstai bélyeg [fiatalok már bélyegnek mondják.]

bisalma: birsalma.

bizonyoz: bizonyt mond, erősítget. Vátig bizonyozott, hogy úgy van, ahogy ű mongya. Bizonyomra mondom: hitemre mondom.

bizottan: bizony. Így bizottan, úgy bizottan. Bizottan úgy van.

bohódzik: anyagi erején felül költekezik, — nagy lábon él.

bókol: 1. álmában integet a fejével, 2. ültében elszunnyad.

bordó: üres növény szár (pl. vöröshagymáé), bordóz: a vöröshagyma bordóit letöri.

borza: bodza. Borzás dűlönév a Maty-parton.

botos: régimódi női harisnya [szó is, tárgy is kiveszőben].

[mög böcsüll] mög böcsüll az urát: magázza, kendezi.

böfő ~ büfő: olyan ember jelzője, aki nem tudja az illendőséget.

bögőjszö mü: kidülledt-szemű [ember].

bögyös: kényes, rátarti.

böndő: fűrt. Egy böndő szöllő.

bönge: szedés után a fáján, vagy tőkéjén felejtett gyümölcs, vagy szöllő. Böngéz: böngéket keres.

brukkol: turbékol a galamb.

bubaruha: cókók, holmi. Összeszedhetöd a bubaruhadat, itt nincs tovább keresnivalód.

budár: újonan ültetett fiatal szőlő, amelyik még nem igen jött termésre.

bugojás: kontyos. Bugojás tyúk. Asszonyokra ritkán mondják, akkor is csúfolódva.

bugyburikú: buborék. Ojan a, mint a vízőn a bugyburikú.

bukseng: bukfenc.

bukti: károsodás. Csak buktivá tultam elanni.

bung: bűg. Ugyan bung a ű a harang.

búrjás: a dúsnövészű, sűrű palánta, vetemény jelzője.

buszma: buta, nehézfelfogású.

buzérál: ingerel, bosszant. Mi nek buzérálo d, nem láto d,

bűntő: ütődés, kis seb az ember bőrén, bűntős: sebes, sérült.

bűszke: egres.

bűtfőszzerda: hamvazószzerda [régies, kiveszőben].

bűtykő: bűtyök; bűtykőn ~ bűtyköt ~ bűtykös stb.

bűvelködik: bőbeszédűen, kissé kérkedve mond el valamit. Ugyancsak bűvelkődött, hogy milyen jó sora van ű neki.

bűz: csíny. De sok bűzt tött gyereknek: nagyon csintalan volt gyerekkorában.

canga: 1. fejős birka. 2. fesletterkölcsű nőszemély.

capol: vízben-sárban viszi az útja.
Na most capolhacc öleget, még odaérsz.

cappog: ugyanaz.

cáger: óramutató.

ceremória: ceremónia.

cicamaca: cicoma, cicamacáz: cicomáz.

ciccen: mukkan. Még ciccenni mersz?

cicvara: tojásból, vajból, lisztből sült étel.

cigánharmat: dér.

cihog ~ cihög: vihog, nevetgél.

cimbál: cibál.

cinőge: cingár. Olyan kis cinőge embőr a sógora.

cipós: olyan kukoricaszem jelzője, amelyik kukoricapattogatásnál nem pattogott ki.

cira: cica, macska.

cirál, rángat, cibál.

cirka: macska.

cirkalmas: tervrajzoló. Huva mégy? A Kovács cirkalmashoz.

citkös: csipkézett szélű. Ade azt a citkös tányért!

citura: citera, citurál: citerál.

cocolista: szocialista.

cókmók: elegyes: paprikából, uborkából, káposztából és vörshagymasalátából álló savanyúság. [újabb keletkezésű szó].

êcuhol: elhalaszt máskorra. [gúnyos]. A' mindég êcuhójjá a dógot.

cúkor: cukor; cúkor ~ cúkort ~ cúkorja.

cupiz: csal a kártyázásban.

cutat: tucat.

csabda: szeles, csintalan (főképpen a gyerek), csabdákodik: csintalankodik, helytelenkedik.

csacska: locska, bőbeszédű.

csahoj: lucsok, locspocs; csahoi ~ csajhot ~ csajhos.

csatorál: ajtón fölősegesen kibejár.

csávás: moslékos, kevertes veder, amiből a dísznőnek adnak.

csávásdézsa: fesletterkölcső nőszemély.

csempé: csorba, mögcsempül: kicsorbul (főképpen edény).

csentrös: cserép-, porcellán-edény. Nē hadd azt a sok csentröst az asztalon, mē majvalami éri.

cservessző: az a szőlővessző, amelyet metszéskor meghagynak.

csérog: pityeregve kötözködik [a gyerek, fehérnép].

csézi: csésze.

csíget: csillapít.

csikar: fősvény, zsugori. Csikar embőr.

csíkmák: mákoscsík.

csíkorog: csikorog.

csilás: deres számár. Vén csilás: vén ember [gúnyos].

csimota: csemete, magzat.

csitípaté: csetepaté.

csonkavasárnap: a hamvazószerdára következő vasárnap.

csónyik: csónak.

csorbacsík: foghíjas [gúnyos].

csosza: rosszlábú, csoszogós menésű.

csök: keresztelői lakoma.

csucska: csúcs.

csutribál ~ csutri: dugott bál (a tanyán).

[csűröl] kicsűröli magát: kifosztja, kiforgatja magát (jószívűségével, vagy pazarlásával) a vagyonból.

dalom: talon (a ferblizésben). Mi a dalom?

daménom: birtok, vagyon. Nem

nyert vele damēnomot:
nem sokra ment vele.
dátom: borralaló, ajándék.
deferenc: különbség. Nem nagy
a deferenc köztük.
mögdeged: meggebed. De-
geggy mög!
débëlla ~ nagydébëlla: ot-
romba, nagytestű lány.
déböl: üt, ver. Minek débölöd
mindég azt a gyerököt?
déta: vasárnap délutáni kiülés a
ház elé, ahol a szomszédok elbe-
szélgetnek egymással.
détáz: résztvesz a détaban.
dícsér: dicsértessék-kel köszön.
digri-dóré: silány, értéktelen (pl.
ruhanemű).
dili: félkegyelmű.
disznósi: huncut.
doszta ~ dosztig: elég. Dosz-
tig övött.
dödörög: didereg.
döfös: dölyfös, döfösködik:
dölyfösködik.
dömmög: dörmög.
dörzsölődik: zsörtölődik.
drágás: aki mindent kitart az
árából. Maga nagyon drá-
gás!
dúcoltat: dédelget, kisgyereket a
karján ringat.
dunog: az orrából beszél: Duno-
góssan beszél: ugyanaz.
édungóz: eltereférel (főképpen té-
len, szobában).
dutyán: alkalmi sátor vásáron,
búcsún, ahol étel, ital, muzsikaszó
várja részben pihenésre, részben
áldomásra, részben pedig mulat-
ságra az embert.
dülőz: dülőre jut. Alig tuttam vele
dülőzni.
egönye: jegönye.
egrös: be nem ért, savanyú szőlő.

egzáment: 1. vizsgálat. 2. vaká-
ció.
egzekvál: végrehajt.
elegybelegy: elegyes (kissé gú-
nyos).
előfogat: szántásközben egymás
után fogott két ló. Olyankor fog-
ják őket így, amikor vizes, nedves
a föld, hogy a lábuk ne verjen
nagy hantokat.
előhasi: a dísznónak elsőizben el-
lett malacairól mondják: előha-
siak.
elsőlaponn: legelőször is. El-
sőlaponn írd mög a leve-
let, azután fogja másba.
mögemböröl: megsejgt. Embö-
böröjj mán mög egy pár
forinttá!
emines ~ első emines: emi-
nens.
engesztel: a jeget felolvasztja.
Kiengeszteltem a kútat,
mê befagyott.
enyelög: izeg-mozog, nem találja
ültében a helyét. Nê enyelögi
azonna székön!n!
enyhüs: enyhe.
enyüm: enyém.
erősfájjú: erős szervezetű (em-
ber).
ereszet: tornác.
kiesik: kijut, osztályrészül jut. Ne-
köm ugyancsak kiesött
a dolog!
eznapságtú fogva: mátfófogva.
[ëbadó] ott hatta ëbadóba:
ott hagyta a faképnél.
[ëggyedibü] pl. ëggyedibü
vágta ki a fát: azt jelenti,
hogy a munkája fejében a fa az
övé lett, a gazdának nem adott
belőle részt.
ëggyönk-másónk: egyikünk-
másikunk.
mögëggyel: 1. megver valakit.
Jó mögëggyelte a felesé-

- git. 2. megrítkítja a kukoricát, virágot, veteményt, hogy szebb termést hozzon.
- eggyütt van: vadházasságban él. Már esztendeje, hogy együtt vannak.
- eggyüdőváltva: egy időmúlva.
- ēhen: ehol, itt. Ēhen van-ē!
- ēnnihánszó: egynéhánszor.
- éféleji mise: éjfélj mise.
- [életmag] életmagra kap: a beteg gyógyulni kezd, a palánta megfogon stb.
- éppenségössen: éppenséggel.
- étkes: falánk, jóétvágyú (gyerek, malac).
- évelődik: tépelődik, eszi magát, füstölög magában.
- fal: falatozik, gyorsan meghányja magát ennivalóval.
- fanyalगतós: kényes, fanyalgó. Ēn még olyan fanyalगतós lányt nem láttam.
- fartat: firtat.
- feddz: fedd. Hánszó mög-feddzöttem mán; annyit ér neki, mint süketnek a jó röggelt.
- felejdök: feledékeny.
- [feles] feles a tajicskán a zsák igazíjjuk mög: nincs pontosan a közepén, nem arányos.
- [fene]: fene bele, fene ögye ki, fene ögye mög, fene álgya mög, fene reszējje mög, fene árēndájja mög, fene húzza ki, fene rágja mög, feneövésbe van, ha fene fenét őszik is, a fene csakhogy mög nem reszelte érte; tót fene, ece-tős fene, mándokj fitty-fene; fenédzik.
- fentős: romlott. Ez a hús fentős! v. csupa fentős.
- féj: fej. Fejet ~ févē ~ fébe. félállás l. marhaállás.
- fénadrágszár: ostoba. Te fénadrágszár!
- féneder: ugyanaz.
- févaj: párna, fejalja.
- fiatal: legény, fiatalember. Egy fiatalú kérdőztem, möre kő mönni.
- fíj: fiú. Két csalággya van: egy fíj, mög egy lány.
- fika: takony.
- fiknyos: fika × taknyos.
- finánclábszár: hosszúkás szivarfajta (a háború előtt gyártották).
- fiskáros: fiskális, ügyvéd.
- fittyög: fittyet hány.
- fódoz: foltoz.
- fogdal ~ fodval: football.
- fog: elsajátít, elles. A tudományát (mesterségbeli tudását) úgy fogta, nem szenvedött mög érte.
- fogadás: fogadalom. Fogadása van, az é nem iszik.
- foktom: cselekedet, factum. Foktomra került a sora beszéd után.
- ēfokul: elfogódik, elérzékenyedik.
- forgóskomédia: ringlispl.
- forgószērda: kettősünnepre következő szerda.
- frustok: reggeli, frustokol: reggeliz.
- fuhar: fuvar, fuharos: fuvaros.
- fulládozik: fullad, nehezen vesz lélegzetet.
- funtus: fundus, házhely.
- fusfuskata: katicabogár.
- futtató: lóversenyter, futtatás: lóverseny.
- fütyürű: fütyülő.
- gagyarász: gügyög (a kisgyerekek).
- gagyó: bolond, félkegyelmű. Nē nézzön mán egészen gagyónak.

gá r a g y: garat.	g ö n y e: gyöngé.
g a z o l: amikor csak a gáz kapál- ják ki a vetésből, a földet nem bántják, g a z o l á s-nak hívják.	g ö r ö j e: máléfélé.
g á g á r o z: gágog (liba).	g ö r ö n t y e: göröngy.
g á j z: gáz.	g u d r i n c s: elálló hajfűrt, huncu:ka.
g ó g y ó: fej [tréfás]. V a n i t t a	g u g y o r o d i k: kuporodik.
g ó g y ó b a !	g u g y ú l: guggol.
g ö g ő s: gögös.	ö s s z e g ú z s o l: összeszorít, gyűr pl. kelmét).
g ö g y ö g t e t: dédelget (kisgyere- ket, lányt).	g ú g y ú: 1. követasszony, 2. rözse- csomó.
	(Folyt. köv.)

Bálint Sándor.

Közmondások, szólások.

(Karakószörcsök, Veszprém vármegye.)

Êmëgy, min' *Bence* Noszlopra: hiába járt, nem végzett semmit.

Száz *bunak* sincs éllat haszna: igen régi közmondás, ma nem igen hallani.

Bocskorba keresnyi, csizmábo köttenyi avválík böcsületëdre: nyáron dolgozzék, hogy legyen téliruhára valója.

Êggyik kezibe a *bot*, másikba az irgalom: büntet, ha kell, de azután megbocsátóan adakozik.

Uticifra — házironda: ha utcára megy cifra, otthon tisztátalan.

Csere-csala: aki csereberél, ráfizet a cserére.

Egy-két napig *dinom-dánom*, hőtíg való szánom-bánom: lakodalomkor mondogatják.

Dolog nem nevel helës testët: nem fejlödik csinosra, kinek ifjúkôrában túlsokat kell dolgoznia.

Êb helëtt êb támöd: nem kell sajnálni, ugys rossz volt, majd akad másik, pld. cseléd.

Akki *êbet* nyul után. bottá kô hajtanyi, annak fene së êszik a foktábü: mit sem ér annak munkája, kit úgy kell munkára hajtani.

Vess az *êbnek*, nem ugat, ha mëgëszí, mëgharap: közmondás a hálátlanságról.

Maj az az *ehës* május: mëgtanított! gúnyos fenyegetés, adod mëg te alább is. (Tavaszi kenyérszükség.)

Êsztadó van, de esszénynyitó nincs: tanácsot adnak, de pénzt nem.

Mëgënnë a pudvás körösztiát is: telhetetlen, éhenkórász.

Nëmëgyibëbnek *faik* ám a neve: így védí mëg a magáét, ha valaki elvesztett holmiját keresí rajta.

Mihaszna, *finyës* a tál, de üres: hiába hencegnek, mindenki tudja, hogy nem bövelkednek.

Êggy a *füzeccsig*, ha üsz, ha ász: egy a fizetség, ha ülsz, ha állsz.

Sürü *gazda* — ritka köntös: sok helyváltoztatással nem gyarapodhat a cseléd (gazdasági cseléd.)

Gazdag embër: halálánok, szeginembër disznájánok nahhire van: mind a kettő feltűnő.

Csaknem ráfüzettem a *gubacsra*: majdnem rosszul járt valami ügyben.
 Árkon kívül *hégymestér*: nincs beleszólása valami ügybe.

Héttél-hétnyár megtanította az embert (aszmonta az én öreganyám): idővel bele lehet tanulni mindenbe, igen régi közmondás.

Héttél-hétnyár választ: majd elválík idővel.

Ígiretbír — osztott koszt: szegődéskor többet ígérnek a cselédnek, mint amennyit később megadnak.

Maj megtudod hánnyóc *kalács*: tréfás fenyegetés.

Kilenckő *főké*l ugye, ha vérrad — ha nem: gúnyolódik olyannal, ki későn kelt.

Kéccer *kéti* kenyér — két szelet kenyér (asztartották a rigiek): kiadósabb, mint az egyszeri kelés után megsütött.

Kert mindig hajtott embert kíván: csak úgy szép a kert, ha szüntelen munkálják.

Hát mi akkő *kertén* kívül vagyunk: nem jutottunk bele valami érdekkörbe. Ollan, mind a *kétszünü* keszkenyő: ravasz, kétszínű.

Másnok *keze-lábo* vótam, — nem ismertem mi az éggy anyja: árvalányként idegennél szolgált, az nevelte.

Szükkonyha — jóítvágy: mondják a takarékos főzésre, — s a diétás kosztra is.

Se *kőkük*, se verebék: gyermektelenek, se kutyájuk, se macskájuk.

Ki vagy kenve *kutyazsirra*: kitanult, álnok.

Meglapú, mind a *lasponyabokor*: hibája tudatában meghúzza magát.

Hosszi *nyugodalom*, víkon fölöstököm: sovány élelmezésre telhet csak annak, aki nem koránkelő.

Nem esik porba a *pecsenyéje*: jól számított, mikor behizelegte magát valakinél.

Uripompa — kódiskonyha: mondják olyanokra, kik erejükön felül költenek cicomára.

Ollan *rukfő*-haddott formán: felületesen elvégzett munkára mondja.

Nem kő a vizet *sárjáig* inni: nem kell túlhajtani semmit.

Ad az Isten mindenkinek *sarkantyút*, de sok nem tuggya megpöngetni: nem tudja a szerencsés alkalmat kihasználni.

Rámaratt vakjába, mind a *számárro* a füle: érdeme nélkül szerencse érte, örökség, vagy hasonló.

Szó — szellő: nem lehet az ígéretre adni.

Szóbul írt az ember: megbeszéléssel lehet megértésre jutni.

A kutya nem ette még a *telet*: lesz még hideg idő, mondják, mikor későn áll be a tél.

A fősvintű gyut, de a *torkostú* nem: a fősvény csak ad, de a torkos mindent maga megeszik.

Nem hijábo, *tüske* is a héggyivé gyün: a gyermek ráút a szülőre, annak ismert jó, vagy rossz tulajdonságát örökölve.

Né *vetközsem* lé addig, még fekünni nem akarok, (asztmonta nekem a plébánosur): azt a tanácsot kapta, hogy ne írassa még életében másra a birtokát.

Lókocsit a vasáér, *vinasszont* piziér mekkő böcsünyi: lókocsit vasáért, vénasszonyt pénzéért meg kell becsülni.

H. Csizmazia Olga.

Kisebb közlemények, apró megjegyzések.

Lehr Albertnek egy adat-hamisítása. A Halotti Beszéd *unuttei* szavában Révai egy *ön-* igéből származott mult idejű igenevet látott: *önöttei* azaz — Toldy további magyarázata szerint — [Istennek] 'boldogultjai'.

Révai (317) avval bizonyított, hogy „auditur“ azaz 'hallatik' = 'hallani' némely vidéken, noha nagy ritkán („licet rarius“) hogy „*meg nem öntött*“, ez pedig annyit jelent, mint „non successit“ azaz: valámmivel nem boldogult. *Zolnai* (Nyelveml.) azt írja erről, hogy „Révainak e hallomása azóta nem nyert semmi megerősítést“. *Döbrentei* ezelőtt száz esztendő tájban közli már a szabályos ragozását is ez ígének: „*önöm, önöl, önik*, beor, bearis, beatur“, de ezt csak Révai után gyártja, hiszen bevallja: „Bár tudnók, melyik táj él vele“. (Régi Magy. Nyelveml. I, 20.)

Zolnai „hallomás“ szavát, mint Révai „auditur“ szava mutatja, úgy kell értenünk, hogy Révai valaki mástól hallotta azt, hogy a „*meg nem öntött*“ szólás még él; de ő ezt a szólást nem a maga fülével hallotta.

Amint hogy a maga fülével nem hallotta ezt soha senki.

Révai idejében nem hallhatott senki ómagyar keresztyén szertartási szövegbeli szót olyat, amely szó vagy az eddig eltöltött hét-száz esztendő írott, nyomtatott emlékeiből, műveiből, vagy pedig az élő nyelvjárásokból valahonnét már elő ne került volna.

A jóhíszemű Révait valaki bolonddá tette.

Lehr Albert pedig — úgy látom — mai tudósainkat szedte rá azzal a hamis állításával, hogy az *önik* ige ma is él.

Ezt írta 1909-ben a Magyar Nyelvben (V, 361):

„Én már régóta kutatom, kergetem ezt a szót s ma szerencsés vagyok róla való tudásunkat egy lépéssel előre vinni. Kijelenthetem, hogy az nemcsak Révai korában nem volt, de ma sem ismeretlen egyes vidékek nyelvében. Tudtom és hallomásom szerint, ezek az alakok élnek néhutt (s nemcsak Dunántúl): *Önik, megönik*. Ily jelentésben: megered, megfogódzik, erősödik, üdül, nyersül, neki veszi magát stb. Mondják

növényről, pl. „*Önik* ám már a kukorica!“ „De szépen *megönött* ez a cseméte!“ Állatról, pl. „Majd *megönik*, ha most poszka is“. Tudtommal csak a jelen és múlt egyes 3. személyében fordulnak elő. A Révai-féle „meg nem önött“ igazolására mondhatom, hogy ez a szólás szintén forgandó még, ily jelentéssel: nem sikerült, nem sült el, meghiúsult stb.; s NB. *csak* tagadó szóval és *csak* a Révai közölte szórenddel; tehát nincs se ez: *megönött*, se ez: *nem önött meg*. Használják pedig mindenféleről, pl. *meg nem önött* a kocsi, kútágas, kenyér, kézfogó, vétel vagy akármi munka, szándék. Némelyik esztendőben, mikor az a nagy hó volt, ezt mondta egy itt lakos ember: „Fölhozattam az öcsémet, de hogy *meg nem önött a hóhányás*, hát haza küldtem“. — Ez az alak is hallható: *megönődik*, hallottam is csak nemrég egy pestmegyei embertől“.

Ezek után én, mikor 1927-ben a Nyelvtudományi Társaság márc. 22-i fölolvasó ülésén merőben más magyarázatát adtam a Halotti Beszéd *unuttei* (olv. ünüttei) szavának, avval kezdetem, hogy ha a jelen lévők közül valaki is hallotta már az *önik* igét vagy származékát, akkor én el sem mondom a magam meghirdetett előadását.

De bizony nem akadt jelentkező, pedig ott ültek sorban nyelvünk multjának és jelenének bűvárai, ott a nyelvjárás-kutatók is.

Előadásom megjelent a Magyar Nyelvben (XXIII, 150) „A Halotti Beszéd *unuttei* szavának magyarázata“ címen. Lehr Albert adathamisításáról kiméletes célzással csak annyit írtam: „Eljutottunk így a HB-nek egyik olyan szavához, melyet eddig nem sikerült megközelítenünk, még akkor sem, mikor némely tréfás kalauz kitalált különös szó segítségével ördögös módon egyszerre röpített volna oda bennünket“. (MNy. V, 360.)

Azt hittem elég ennyi. De nem. Azóta három legkiválóbb nyelv tudósunk cikkéből is látom, hogy még mindig hisznek az *önik* igében.

Szükségesnek látom hát a népelet és népnyelv kutatóit s általában e sorok becsületes és értelmes olvasóit megkérdezni: hallottak-e már *megönött* vagy *meg nem önött* kukoricáról, csemétéről, kocsiáról, kútágasról, kenyérről, kézfogóról, vételről, munkáról, szándékról, hóhányásról, miegyébről?

Tisztázzuk ezt a kérdést, mielőtt az iskola, rádió és hírlap el nem felejtetik a népnyelvet magával a néppel is.

Mészöly Gedeon.

Csüry Bálint: Szamosháti Szótár, első kötet, A—K., Budapest, 1935. (572. l.) Nincs helyünk és szándékunk rendes bírálatot vagy hosszabb ismertetést adni. Egyetlen bíráló, illetőleg méltányoló megjegyzésünk az, hogy nyelvtudományi irodalmunkban ez a legszakszerűbb és legcélszerűbb tájszógyűjtemény, és mindenkinek, aki valamely vidék tájszótárát meg akarja írni, csakis ezt a Szamosháti Szótárt ajánljuk mintául. Ismertetésül idézzük az Előszóból a következőket.

„A szótár anyagának gyűjtésében az volt a vezető szempontom, hogy a szamosháti népnyelv *egész szókincsére* kiterjedjen... Eddigi népnyelvi szógyűjtéseink nem adnak feleletet arra a kérdésre, hogy közmagyar szavaink közül melyek élnek a nép ajkán, melyek nem. Szótáramban igyekeztem a szamosháti népnyelvre vonatkozólag ezt is tisztázni... Népnyelvi gyűjtéseink alig voltak tekintettel arra, hogy valamely közmagyar szó a népnyelvben megván ugyan, de más jelentésben, vagy más jelentésben is. Szótáramban különös nagy gondot fordítok a szókincssel társult képzetkincsekre. E célból az egyes szavaknak a szamosháti nyelvjárásban élő összes jelentéseit felsorolom. ... Nézetem szerint a népnyelv szótárának magában kell foglalnia a magyar népnyelv virágait, vagyis a népnyelv szóképeit, átviteleit is... Az sincs tisztázva a mai napig, hogy a köznyelvünk történetében korszakalkotó nyelvújítás mily mértékben hatott a népnyelvre... Szótáramban a szavakkal együtt közlöm azoknak hangtani és alaktani sajátosságait... Szótáramban pontosan megjelölöm a szó vagy jelentés használatának körét is, pl. ilyenformán: öregek beszédében, bizalmas, érzelmes, indulatos beszédben, kaszárnyai nyelvben. műveltebbek beszédében, ironikus, gúnyos, tréfás, pejoratív értelemben...“ stb. stb.

Ismételjük: minden népnyelvkutató *Csüry* módszerét kövesse szótára készítésében.

M. G.

Dr. Fazekas Jenő: Észtl. nyelvmlvelő és nyelvújító törekvések. Debrecen, 1935. (60 l.)

Tudományos színvonal és világos előadás jellemzik e füzetet. A címben megjelölt tárgyat őstörténeti és nyelvtörténeti vázlat előrebocsátása után fejtegeti a szerző. Az észtl. nyelv fejlődésének és az ősfinn nyelvhez való viszonyának megismerése céljából kézikönyvvül is ajánlható e tanulmány magyar szakos tanárjelölteknek. Az észtl. nyelvmlvelő és -újító mozgalmak megismerése sok tanulsággal szolgál a magyar nyelvmlvelés mai irányítóinak és helyes értékelő szempontokat ad a magyar nyelvújítás korának és eredményeinek megítéléséhez is. Minél forradalmibb a nyelv stílusa, annál rövidebb idő múlva válik elavulttá és nevetségessé.

M. G.

J. Györke: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre Bildungssuffixe. Tartu, 1935. (96 l.)

Nyelvészeti képzettség, szakirodalmi tájékozottság eredménye e tanulmány s méltó helyet foglal el a finnugor, illetőleg uráli összehasonlító alaktan termékei között. Hogy e tudománykör nem vet számot eléggé avval a nagy különbséggel, mely a mai műveltségű ember és a finnugor, illetőleg uráli kor kezdetleges szellemű emberének nyelvi eszközei között megvolt, azért ez összefoglaló művecske nem felelős. Azért sem, hogy forrásaiban még hiányos az uráli nyelvemlékek tanulságainak megfigyelése. Tudománypolitikai szempontból is helyesen teszi a szerző, hogy nem vesz tudomást olyan hangtani és alaktani megállapításokról, melyek a tekintélyek által támogatott alaktani rendszert zavarnák. Amit pedig az ige és névszó történeti viszonyáról mond, abban helyes ítélőképesség nyilvánul.

M. G.

Deutsche Auszüge.

GEDEON MÉSZÖLY: *A hit szó eredete és rokonsága.* (Ursprung und Verwandtschaft des ungar. Wortes *hit* 'Glaube') — — — S. 1

Die Wörter *hit* und *hiedelēm* sind deverbale Ableitungen des Zeitwortes *hisz* 'glauben', dessen -sz als Praesenssuffixum zu betrachten ist. Die heutige Bedeutung beider Wörter ist 'Glaube', ihre frühere aber war 'Zuversicht, fiducia'. Es geht aus den ungar. Sprachdenkmälern hervor, dass die 'Zuversicht' Bedeutung des Wortes *hiedelēm* aus der Bedeutung

'refugium', die sich ihrerseits aus ursprünglicherem 'Abkühlen', 'refrigeratio' entwickelt hat, abzuleiten ist. Aus diesem Ergebnis folgt aber, dass auch das Wort *hit* 'Glaube, Zuversicht' dieselbe semantische Entwicklung durchgemacht hat. Die Grundbedeutung des Zeitwortes *hisz* war also 'sich im Kühlen aufhalten'. Die Gegenstände nämlich, die Schatten werfen, beschützten und beschirmten die nomadisierenden Völker gegen Sonne und Wind.

BÉLA ZOLNAI: *Szóhangulat és kifejező hangváltozás*. (Bedeutungsgefühl und expressiver Lautwandel.) IV. Mitteilung — — — — S. 18

e) Rhythmus. Die regelmässig wiederkehrende Bewegung hebt die Rede akustisch über das Gewohnte. Der ungarische Vers ist sehr reich an rhythmischen Möglichkeiten. Im Hexameter z. B. können die folgenden Motive interferieren: Wortbetonung, (die nie ganz zurücktritt), Satzbetonung, (grössere Einheiten zusammenfassend), der spezielle Rhythmus des Hexameters (auf Silbenlänge gebaut). Rhythmus und Text-Inhalt können auch in verschiedenartigen Beziehungen zu einander stehen. Rhythmus beeinflusst die Satzfügung und die Wortwahl. Was die rein physiologisch-akustische Wirkung anbelangt, ist diese auch durch die rhythmischen Möglichkeiten der einzelnen Sprachen bedingt. Im Ungarischen sind alle Möglichkeiten vorhanden: die griech.-lat. Metrik, Stammsilbenbetonung wie im Deutschen und freie Taktbewegung nach französischer Art. Ohne den natürlichen Rhythmus der Sprache (Prosa-Rhythmus) wäre keine künstliche Metrik denkbar. In dem Prosa-Rhythmus spielt auch die Satzlänge eine Rolle. Die dichterische Metrik dient auch dazu, dem Texte eine epigraphische Dauer zu verleihen. Vom Standpunkt der Frage nach der Beziehung von Schall und Inhalt, kann der Rhythmus keine Bedeutungsänderung hervorrufen. Doch ist er fähig eine affektive Färbung dem Text zu verleihen und durch erweckte Assoziationen auch inhaltlich zur Wirkung beisteuern. f) Cäsur, Enjambement, Strophe. Die Cäsur hat mit der Bedeutung nichts zu tun: hier kommt es eben auf den Widerspruch zwischen fortlaufendem Inhalt und akustisch-rhythmischem Stillhalten an. Die Konvergenz und Divergenz der zwei Faktoren ergibt einen neuen, freien Rhythmus. Sonst ist die Cäsur ein klassisches Formideal. Das Enjambement verlegt den Widerspruch zwischen Inhalt und Rhythmus auf das Ende der Verszeilen. In Ungarischen wirkt das Enjambement nur in den klassisch-artifiziellen Strophen „natürlich“; sonst ist es das Formspiel der rationalistischen Lyrik oder des intellektuellen „vers libre“. Der freie Vers kehrt somit zur antiken Strophe zurück. Die Strophe bildet auch akustisch eine Einheit, ihre Form ist natürlich durch den Inhalt mehr oder weniger bedingt. Die innere Struktur der Strophe wirkt expressiv und kommt eigentlich nur mit dem Inhalt in Konvergenz zur Geltung. Die Variation der Zeilenlänge hängt mit dem gedanklichen Inhalt zusammen. Form und Inhalt können auch einander gegenüberstehen (innere Komplikation). So z. B. im Sonett, wo dem strengen Formbau oft eine widerpenstige Steigerung der Gefühle gegen-

übersteht. Alles ist hier möglich: Übergreifen des revolutionären Inhalts oder milde Angleichung an das akustische Gefüge. — Bisher untersuchte der Verf. die Fälle, wo vom Sprechenden oder Schreibenden die latenten akustischen Möglichkeiten der Sprache hervorgehoben oder neu kombiniert wurden. Neuschöpfungen zum Zwecke einer Expression behandelt er im folgenden. III. Expressive Laute. 1. Interjektionen. Hier muss man zuerst die postexpressiven Interjektionen, die ursprünglich Sätze oder konventionelle Wörter waren (*herrie!*) ausscheiden. Auch die Lehninterjektionen (d. *au weh* > ung. *óbéga!*) haben für die Sprache, die sie übernahm, nur einen konventionellen Charakter. Sonst sind die Interjektionen meist nur innerhalb einer Sprachgemeinschaft apriori expressiv. Von den Fremden müssen sie, trotz ihrer klanghaften Fülle, erlernt werden (vgl. den Unterschied zwischen fr. *holà* und *ô-la-la!*). Der spontane Aufschrei entsteht natürlich parallel mit dem Gefühle; es ist aber auch hier viel Nachahmung des Erlernten und der Laut an sich gibt keine genügende Erklärung für den gedanklichen Inhalt, es müssen noch andere Sprachmotive (Gebärde, Situation, Intonation, Satzbedeutung) betrachtet werden, da dieselben Interjektionen (z. B. *a!* im Ungar.) mehrere, auch entgegengesetzte, Bedeutungen haben können. Doch ist die Entstehung von Interjektionen zu jeder Zeit möglich, und damit ist diese Expressivität als ein ständiger spracherneuernder Faktor zu betrachten. In der modernen Dichtung, aber auch in der Volkspoesie, werden häufig neue Interjektionen fabriziert bzw. gebildet. Ein näherer Zusammenhang zwischen Bedeutung und Lautcharakter lässt sich auch hier schwerlich feststellen.

IRMA ECKERT: *A kalocsai himzés eredete és fejlődése*. (Herkunft und Entwicklung der Stickereien von Kalocsa.) II. Mitteilung — S. 47

Die ersten Anfänge der völkischen Stickereien von Kalocsa gehen auf die Muster einer dortigen Vordruckerei zurück; diese Muster selber wurden den zeitgenössischen Modeblättern (wie „Der Spiegel“) entnommen. Zunächst ahmten die Bauern diese Muster servil nach, später änderten sie die Art der Ausführung und führten Farben ein. Während dieser Zeit wurde der Formenschatz dieser Muster durch neue Einflüsse (Stoffmuster, Wandmalung) bereichert. So entwickelte sich die farbige Stickerei an der Seite der weissen in den Jahren 1895—1920.

ANTON HORGER: *Ebman-kóró, barlang-kóró* (Zwei Pflanzennamen) — — — — — S. 59

Verf. erklärt zwei durch Haplologie entstandene Pflanzennamen (*ebman-kóró* < **ebmankókóró* 'Glycyrrhiza echinata' und *barlangkóró* < **barlangókóró* 'Salsola tragus') und beschäftigt sich mit der Haplologie im Ungarischen.

JOSEF KELEMEN: *Űz-fűz. (Űz-fűz 'agit')* — — — — — S. 61

Semantische und stilgeschichtliche Betrachtungen verhindern uns in der Erklärung des Zwillingswortes *űz-fűz* entweder durch Zusammensetzung (aus *űz* 'agit' + *fűz* 'textit'), oder durch das Zeitwort *fűz* 'textit' (*fűz* 'textit', daneben *űz-fűz* 'agit' ist eine semantische Unmöglichkeit!). Es kann nur aus dem Zeitwort *űz* 'betreibt' abgeleitet werden. Zur Bildung vergleiche ung. *inci-finci* 'sehr klein', *ir-fir* 'kritzelt'. Dieses Zwillingswort stammt aus der Soldatensprache; die übertragene Bedeutung ist späterer Herkunft.

GEDEON MÉSZÖLY: *Középkori magyar barát-csüfolódás. (Ein Scherz mittelalterlicher Klosterbrüder)* — — — — — S. 71

JOSEF FÖGEL entdeckte in einem lat. handschriftlichen Kodex aus dem XV. Jh. (in dem städt. Archiv von Kronstadt) einen ungarischen Klosterbruderscherz. Ein übermütiger Bruder schmuggelte in den Text einer *tabula officiorum* neben den Namen seiner Klosterbrüder scherzhafte Bemerkungen wie *pokolból jött nem okos* 'der aus der Hölle kam und nicht klug ist', *ag eb harapou* 'bissiger alter Hund' usw. hinein.

ALEXANDER BÁLINT: *Szegedi tájszavak. (Szegeder Dialektwörter). II.-Mitteilung* — — — — — S. 73

Verf. veröffentlicht in Szeged gesammelte Dialektwörter.

OLGA H. CSIZMAZIA: *Közmondások, szólások. (Sprichwörter, Sprüche)* — — — — — S. 78

Verfasserin vermittelt uns in Karakószörcsök (Kom. Veszprém) gesammeltes Material.

GEDEON MÉSZÖLY: *Lehr Albertnek egy adat-hamisítása. (Eine Angaben-Fälschung von Albert Lehr)* — — — — — S. 80

Albert Lehr behauptete, dass ein ung. Wort *őnik* in der Volkssprache existiert. Verf. betont, dass dieses Wort nirgends zu finden ist; es wurde nur von Lehr erfunden.

BÜCHERBESPRECHUNGEN — — — — — S. 82

G. M. bespricht das Wörterbuch der Mundart von Szamoshát (verfasst von B. Csűry), das Werk von Fazekas über die estnische Spracherneuerung und J. Györkes Arbeit: Die Wortbildungslehre des Uralischen.

ACTA

LITTERARUM AC SCIENTIARUM REG. UNIVERSITATIS HUNG. FRANCISCO-IOSEPHINAE

Sectio PHILOLOGICA TOM. XI./a

SZEGEDI FÜZETEK

NYELV-, IRODALOM- ÉS NÉPTUDOMÁNYI KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

MEGJELENIK ÉVENKÉNT TIZENKÉT FÜZETBEN

SZERKESZTI

MÉSZÖLY GEDEON

III. ÉVF., 5—12. FÜZ.

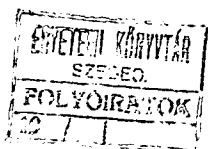
1936 MÁJ.-DEC.

A M. TUD. AKADÉMIA,
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A ROTHERMERE-ALAP
TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA
AZ EGYETEM BARÁTAINAK EGYESÜLETE



S Z E G E D
SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RT.

1937



SZEGEDI FÜZETEK

SZERKESZTI

MÉSZÖLY GEDEON

A III. ÉVFOLYAM 5—12. FÜZETÉNEK TARTALMA.

	Lap
<i>Mészöly Gedeon</i> : A <i>láp</i> szó eredete és rokonsága — — — — —	87
<i>Zolnai Béla</i> : Szóhangulat és kifejező hangváltás (Nyelvesztétikai tanulmány). Ötödik közlemény — — — — —	143
<i>Horger Antal</i> : Pereputty — — — — —	181
<i>Marót Károly</i> „Refrigerium“-a — — — — —	187
<i>Mészöly Gedeon</i> megjegyzései „A <i>hit</i> szó eredete és rokonsága“ c. cikkéhez	218
<i>Mészöly Gedeon</i> : Thallóczy Lajos mint nyelvművész — — — — —	220
<i>Erdődi József</i> : Huj, huj, hajrá! — — — — —	228
<i>Iványi Béla</i> : Pótlék az Oklevélszótárhoz — — — — —	233
<i>Bálint Sándor</i> : Szegedi tájszavak. (Harmadik közlemény) — — — — —	240
Kisebb közlemények, apró megjegyzések. <i>Moór Elemér</i> : Gróf Zichy István: Az euráziai lovas-nomád műveltség kérdéséhez, <i>Erdődi József</i> : Yrjö Wichmann: Wörterbuch des ungar. Csángódialektes, <i>Szerkesztői üzenet</i> — — — — —	242
<i>Deutsche Auszüge</i> — — — — —	246

Tudnivalók.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Zerge-utca 28. sz. (Tanárvizsgáló). *Előfizetés* egy évre 5 pengő. Az előfizetési díjakat a kiadóhivatalba kell küldeni póstautalványon vagy a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárnak 603. számú csekkszámlán.

Schriftleitung und Geschäftsstelle: Szeged (Ungarn), Zerge-Gasse 28. Abonnement jährlich 5 Pengő.

A szerkesztésért és kiadásért felelős Mészöly Gedeon.

Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 37—1552.

Felelős üzemvezető Márton Jenő.

SZEGEDI FÜZETEK

III. ÉVF.

1936 MÁJUS—DECEMBER

5—12. FÜZET

A l á p szó eredete és rokonsága.

Ha a *cserény*, vagy *darvadoz*, vagy *róna*, vagy *hiedelēm*, vagy *hit*, vagy *láp* szó eredetéig akarok hátni, fölteszem azt a kérdést: tulajdonképpen mi is az a *cserény*, *darvadozás*, *róna*, *hiedelēm*, *hit*, *láp*.

A *láp* szó eredetét kutatva ne elégedjünk meg jelentése fölől annyival, amennyi köztudomású. Hogy a *láp* szó jelentéséről mi a köztudomású, azt legjobban megmutatja egy mindenkinek szóló újszerű szótár, például a *Kelemen* magyar-német szótára. Abban a *láp*: 'Moor, Moorgrund, Sumpfwiese'.

Ne elégedjünk meg ennyivel, hiszen *Kelemen Béla*, mint akármelyönk is, azokat a lápok, melyekről az Ecsedi Láp kapta nevét, már nem látta, mert nem is láthatta. A lecsapolásokkal kiszáradtak a rétségek, megváltozott Magyarország vízi földrajza, eltűntek a csikászok bújta lápok.

Kérdezzünk meg hát olyan valakit, aki még megérte a régi magyar rétségek világát, sőt úgy szerette, hogy még képzeletben is azt járta.

Kérdezzük meg az alföldi tavak képeinek legtalálóbbr ecsetű festőjét, *Tompa Mihályt*.

Kikent orca hamarébb vénül, divatos mesterkélttség kép és költemény stílusát hamarébb teszi elavulttá, csak az igazságban tud maradandó lenni tudomány és művészet, festőnek és költőnek nyelve is.

Olvasd el *Tompának* „Az ördögszekérről“ című regéjét. Akkor divatos, németes műfaj, illattalan, hamis színű csinált-virágra emlékeztető mese, még az is neveli korszerűen hazug voltát, hogy az „öregek“ hagyományául árulják, nyelve pedig — node olvasd:

A tó helyén vár álla hajdan,
 S körülte erdő és berek;
Mikép lőn gyászos pusztulása,
 Hogy a szem még romját se lássa?
 Így *említik az öregek:*

Régenten egy rossz ember éle,
Elévült nő lakozva véle,
 — Gyermekkorából *régi dajka* —
 — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — —
 Így *Zombor és vénült dajkája*
 — Mint más szegény — nem izzadott;
 Fecsérelvén kincskutatással
 Az éjt s a drága szép napot.
 — — — — — — — — — —

— — — Szent György éjszakáján
 A két istentelen végtére
 — Hét csepp vérével balkezének —
 Az ördöggel *lép frigykötésre,*
 Nyervén attól kincset s hatalmat
 Az óhajtás szerint; *de még*
Ezekhez a szüz ártatlanság
Megejthetése téteték.

Ugyanennek a ma már unalmas regének bevezetése egy alföldi rétségi táj leírása, de már nem német példára, hanem őszinte szeretetből, és olyan nyelven, mely azt mondja, amit a magyar szem lát, úgy mondja, amint a magyar fül ért; természetrajzi igazsággal együtt benne az elhíttető, elképzeltető, hangulatkeltő művészet ereje:

Hol vásznat fehérít a játszi délibáb,
 Bojtorjános farkú szilaj csikó legel;
 Ahol szemes tűzok sétálgat a mezőn,
 Amely nyúlárnyékot s ördögbordát nevel:

Alföldi rónaság termő határiban
 A gém és vadruca derék tavat talál;
 A rence zöldelőn borítja bé vizét,
 És harmatkása nő zsombékos partinál.

Fél lábon állva itt busúl az eszterág,
 A víz színére nőtt széles lapun pedig

Ül tollászkodva a bukó szárcsák hada,
Fenn a bóbás bűbic kereng, sikoltozik.

A sűrű nádasban zúgás-búgás közül
A hápogó gácsér nyers lármája kiszól;
Míg a tojásivó, körmös sas elveri
Az ülős madarat meleg tojásiról.

Szökő szigetre a nemes kócsag megül,
Majd, mint fehér fátyol, gyorsan messze lebben,
Helyére azután fekete gólya száll,
Gyöngyvér s karakátna, amaz jön, ez megyen.

Itt nő a kardos sás, a barna buzogány,
Indája itt köt az ötszarvu sulyomnak,
Iromba jércéit a vízi tyúk viszi
Sűrű torzsa közt a zúgó nádasoknak.

A gazban rosz ladik, melynek gazdája nincs,
Zöld vízzel félig áll s fodorsás verte fel;
A pázsitfolt kihajt, kizöldül oldalán,
Orrában összedült, korhadt csík-kas hever.

Valkvarjuk ülnek a parti égerfákra,
A nádas rókája vonít esthajnalon;
Jár a tündelevény, a tó zsibongva zúg...
Zúgása messzeszól a csendes tájakon.

Elvétett osztályozás a nemrég idegen ajkú és folyvást idegeneket befogadó Budapestnek nyelvét, kiejtését „műveltek“ nyelvének, kiejtésének nevezni, a tősgyökeres magyar vidékek különféle társadalmi osztályokhoz tartozó lakosságának területekként egységes nyelvét, kiejtését pedig a „nép“ének, „népnyelv“-nek. Hiszen így minden lízeti hintás legény „művelt“ nyelvű lenne, de a „művelt“ magyar nyelven beszélők közül ki kellene rekeszteniünk a XIX. század irodalmi életének színe-javát, meg a régi jó táblabírák sem népnek, sem műveletlenségnek nem nevezhető, tiszteletre méltó osztályát.

A kis *Déryné* a maga emlékirataiban, ebben az örökre legszebb magyar életregényben, sok párbeszédet följegyez nagy emlékező és színészi tehetséggel s jellemző nyelvstylus-válto-gató készséggel. Följegyez egy beszélgetését 1818-ból, melyet székesfehérvári „főigazgató“-jával folytatott, tekintetes Ko-

lozsváry Pál szolgabíró úrral, több nemes vármegyék táblabírájával. (Déryné Naplója, Bayer kiad. II, 13):

»Elmentem Kolosváry úrhoz, mondtam: „Tettes úr! Én nem szeretek itt lenni.“ „Nem a ménkőt? — monda, nagy szemeket meresztve rám. — De hát miért nem?“ „Én nem tudom okát adni, csak hogy nem találom magamat jól. Beteges vagyok itt.“ „Hiszen, édes *lőlköm*, itt semmi baja. Senkise bántja! Szeretjük mindnyájan, hát miért nincs megelégedve?“ „Tessék engem elereszteni.“ „Arról le *kő mondanyi*. Az nem lehet. *Osztán* tartozik is.“ Mondom: „Igaz, de hát miért nem tetszett lehúzni havonként? Én azt egyszerre sohase tudom lefizetni.“ „Azért nem húztuk le, *hogy nem kő elmennyi*.“ „Jó! De hát tessék elereszteni a két havi szabadságomra. Miskolcra szeretnék menni.“ „Majd beszéllek Horváthtal, hogy lehet-é?“ Sok bajba került, míg rá lehetett venni a rendezőseget, hogy elbocsássanak. De végre mégis a jó Kolosváry úr mondá: „No csak *csinyányi kő* valamit; ne vegyük el a *kedvit*.“ (Ugy beszélt Kolosváry úr dunántúliasan...)«

Amit a szolgabíró akkor elmondott, a hajdúja sem mondta volna másképp, pedig Kolosváry úrnak apja, öregapja is úr volt.

Cserey consiliariusné Szebenben az ebédnél így kínálgetta Dérynét: „No, édes rezedám, miért nem *veszen* többet eből a jóból? Hozd vissza, te *veres* pipacs!“ — kiáltott a szolgára. (Déryné Naplója II, 241.)

A „veszen“ „veres“ mutatja, hogy a consiliariusné épúgy erdélyiesen beszélt, mint bármelyik erdélyi szolgája, pedig Dérynénél szerint Csereyné „természetes, régi-régi igazi magyar dáma volt.“

Sőt éppen azért. „Természetes“ magyar dáma volt. Nem a „nép nyelve“ meg „műveltek nyelve“ közt volt és van különbség, hanem a természetes és mesterkélt magyar nyelv között, s a mesterkélt nyelv oka nem társadalmi különbség, hanem az irodalomban az időnkénti divat. A délvidéki úri ifjúság efféle stylusú versekkel hódolt Dérynének (II, 360):

Ti, kik nyelvünk édes hangján
Lelkünket megbájlolva,
Egy óhajtott lét hajnalán
Engedétek szállongva,

Eltűntök már! S'ne leńgjenek
Nállunk az ének-szelletek
Többé hát illy kedvesen
Szív kívánta zengzetesen?

De ugyanaz a társaság, ha nem verset mondott, bezzeg máskép beszélt:

»Mire elvégződött a víg lakoma, már hallotta az ember a víg ifjúság kis pengősarkantyúját öszveütögetni s egyet-egyed amúgy csendes kitöréssel kurjongatni s a jó magyar táncnótákra derekukat illesztgetni. De körülnéztek. Nem volt hely az asztalok miatt. Mi nők csak integettünk, hogy jó volna biz az ... Megértették s elkezdte az egyik: „Haj, urambátyám, áldja meg az Isten, ki azon asztalokat odateremtette!” „*No aki odateremtette, el is vederhette.*” „Rajta, legények! Helyet mármost kivilágos-kiviradtig!” (II, 364.)

A nép és urak beszéde közötti látszat-különbséget nem a társadalmi különbség okozza, hanem esetenként, nyelvterület-től függetlenül, a beszéd tárgyabeli különbség. Ugyanarról egy nyelven szól magyar úr és magyar paraszt s ha a négy elemis földműves ember beszédet mond az országházában, ugyanazon műnyelven mondja el, mint az átlagos doctor juris képviselő. Kazinczy nem azért írta költeményeit Petőfiétől nagyon különböző nyelven, mintha (nyelvjárási különbségeket letudva) más nyelvet beszélt volna, mint Petőfi, hanem mert irodalmi programja szerint nem akart úgy írni, ahogyan beszélt. Petőfi és Jókai nem a nép külön nyelvéhez, hanem önmagának a népétől csak gazdagságban különböző nyelvéhez hozta közelebb műveiben a könyvek írott, nyomtatott, irodalmi műfajokra alkalmazott nyelvét. Nem a nép, hanem a magyar értelmiség élő nyelvének diadala mult századi jeles íróinknak az a stylusa, melyet „természetes” vagy „őszinte” helyett „népies”-nek szokás nevezni.

Tompának azt a mesterkélt nyelvet kellett úgy megtanulnia, melyen az Ördögszekér mesterkélt regei részét írta, de a bátrabb Petőfi példájára már önmaga nyelvén festette meg az alföldi rétségi táj képét, őszintén, igazán. És mivel az igazságban egymás mellé kerül, sőt némely ponton egymást éri művészet és tudomány, ezért Tompának azokat az idézett tőfestő

sorait most tudományos forrásul is használhatjuk.

Hogy a túzok *éber* madár, ez irodalmi, lapos kifejezés volna, de hogy *szemes*, ez az élő nyelv szókincséből való és megjelenítő. A tavat nem *nagynak* mondja Tompa, hanem *deréknak*: ez egy szóban kifejezi a víz szélét, hosszát, mélyét, mert a *derék* a rétségek mélyebb álló vízre szabott szava, benne a szabatos értelemmel helyi hangulat. Hogy *bukó* a szárcsa és *hada* van, hogy *kereng*, *sikoltozik* a bíbic, természetrajzilag igaz és művészi mozgalmas. A sasnak nem tankönyvek terjesztette *karmáról* beszél a költő, hanem mint a paraszt pákász is, úri vadász is, *körmös*-nek mondja a tojásivó sast, elkerülve a *karom* csinált *műszói* prózáját. *Gazban* a ladik, mert nem a kertek gyomlálható dudvájáról, hanem a rétségek fejszével is nehezen írható gazáról van szó s a *gaz* mint rétségi szó, röviden élénk hozza a rétség sűrű bozótját, hová jól el lehet rejteni a ladikot. A tó zúgása nem *meszszehangzik*, mert ez az irodalomnak könyv útján terjesztett szava, iskolai szó, szobaszagú szó, hanem *messzeszól*, ahogyan századok óta fejtörés nélkül mondták a magyarok. A *hangzik* szó az íróasztal képét hozná a tavi tájra s zavarná a rétségi esthajnal ember nem zavarta hangulatát. A mesterkelt *hangzik* helyett az egyszerű *szól* stylus-zökkenő nélkül, síma, tökéletes befejezést ad.

Akkor tűnnék ki igazán Tompa rétségi nyelvének tárgyhoz illésében utolérhetetlen szépsége, ha akadt volna egy Kölcsey, aki átdolgozta volna ennek a rétségi leírásnak verseit is, mint Csokonai Pillangóját. Így a tárgyszerű nyelv a rétségi nyelvnek rajta való tanulmányozására is okot ad, s a mi értekezésünk céljait szolgáló adatnak tarthatjuk azt, hogy Tompa a tónak *szigetét*, melyre a tó rejtettebb részeit kedvelő nemes kócsag is megül, *szökő*-nek mondja. Hát tud a sziget a derék tavon egy helyről más helyre szökni?

1846-ban jelent meg először Tompának „Az ördögszekérről” szóló regéje s abban a „*szökő* sziget” kifejezés. Ezt a szerző egy későbbi kiadásban* már erre igazította: „*vándor* lá-

* L. Lévy József Tompa-kiadása III. kötete 433. lapján a jegyzetet.

pok". A *vándor* Tompának nem édes anyjától tanult szava és fogalma, hanem egy divatos német irodalmi alak másolása kedvéért gyártott nyelvújítási szó, éppen nem illik az alföldi tóvilág hangulatához. Ez az irodalmi divatért történt igazítás nem javítás, hanem rontás. Most azonban hagyjuk a művészi szempontot, hanem inkább arra irányítjuk a figyelmet, hogy Tompa ez átdolgozással megerősíti azt az előbbi állítását, hogy el tud *szökni* a sziget, hiszen most meg *vándor*-nak nevezi. A *sziget*-et meg *láp*-nak. E szerint tehát a *láp* olyan sziget volna, mely a tavon tova tud *szökni*, vándorolni?

Tompa szerint biz úgy van, hiszen meg is írta ennek históriáját abban a regéjében, melynek címe: „A vándor lápról“

Az erdőkirály a viharral szét akarta dúlatni a tókirály tündérszigetét, hogy az a tó fenekére

Posványos sár gyanánt üljön le feketén.

A tókirály csak úgy tudta megmenteni a zöld szigetet, hogy a habokkal kimosatta alóla a földet s csak azt a részt hagyatta meg belőle,

— — — — — melyben fészket vere
A növények széllyel-ágazó gyökere.

Igy

— — a zöld sziget a víz s mélység felett,
Mint fűhozó ladik, hintázva lebegett.

Ezért a vihar nem tudott egész erejével nekidőlni.

A bösz vihar minél inkább nekirohant,
Annál gyorsabban ment az óriási hant;
Annál sebesebben úszott a víz hátán,
Mindig a kergető vihar előtt járván.

És ez a vándor láp „a tavak sík hátán“ maig

— miként a parttól elszabadult ladik,
A széltől határról határra hányatik.

és

— — a tó vizén rendet, kaszásokat
Elviszen, és velök gyorsan tovább halad:
— — — — —
Míg más tavas vidék határinál kiköt.

A tudós szótárírók pedig ne neveessenek ki, hogy divatjuk múlt regékből akarok tanulni az ő modern könyveik helyett, mert bizony a *láp*-nak vagyis a tó hátán úszó, növények széjjelágazó gyökeréből álló zöld szigetnek az a leírása, mely Tompa soraiban olvasható, sokkal tudományosabb, mint ez a meghatározás: „Moor, Moorgrund, Sumpfwiese.“

Különben a régi költőt igazolja korunkbeli szaktudós is, a rétségi táj és élet multjának leghitelesebb krónikása: *Szigethi Győrffy István*. Az ő jeles Nagykúnsági Krónikája (35. l.) így tanít bennünket — ha meghallgatnánk:

„A *láp* a víz színén úszó, gyökerével, korhadtt szárával összefonódott növényzetből állott, s évről-évre vastagodott. Az alatta lappangó víz mélysége 1—3 méter között változott. Száraz időben a *láp* alászállott, nedves időben felemelkedett. — Megtörtént az is, hogy tartós szárazság idején egészen megfeneklett s a földhöz ragadt úgyannyira, hogy a következő áradás sem bírta többé felemelni. Az ilyen *láp* meghalt, a víz eltemette s fölötte, a víz tetején, ismét új élet támadt, új *láp* kezdődött. — A lápon nemcsak sás, gyékény, kolkány s egyéb apró növény vert tanyát, hanem néha még fűz- és rekettyebokrok is. Ha aztán egy nagy szélvihar jött, a lápot elszakította, s az a sík vízen úgy úszott, mint egy hajó. A rajta levő bokrok vitorla gyanánt szolgáltak. Ezek voltak a lápok, vagy úszó szigetek.“

Ne gondoljuk azonban, hogy ezzel tökéletesen végére járunk a *láp* szó jelentésének. Tudnunk kell még, hogy Csongrádban, Békésben, itt Szegedtől alá s föl a Tisza mentén, *láp*-nak mondják a tutajt is. Ahány városi ismerősöm hallja ezt, mind igen csudálkozik rajta, hiszen sehogysé tudja megérteni, miképpen nevezhetik a víz színén úszó tutajt holmi sáros posvány névével — mert hiszen ilyennek tanulták a lápot. Annál világosabban megértheti a *láp* kettős jelentését az, aki tudja, hogy a tavak *lápja* eredetileg víz színén úszó lapos sziget volt.

Sőt így világosan láthatjuk azt is, milyen irányban kell elindulnunk, ha a *láp* szó — mondhatom mármost: ha mind a két *láp* nevének eredetét ki akarjuk kutatni: az 'úszó sziget' *láp*-ét meg a 'tutaj' *láp*-ét. Keletkezésében, anyagában külön-

böző két tárgy, de van szembe ötlő közös jegyük is, mely megadja a név közös voltának okát.

Ha észre vesszük, hogy egy szó két vagy több különböző tárgynak, fogalomnak a neve, ez nagyon biztossá teszi szófejtő munkánkat, mert hiszen akkor már tudhatjuk, hogy a közös név eredetileg a közös jegynek volt magyarázója. Mivel az 'úszó sziget' és 'tutaj' közös főjegye az, hogy mind a kettő a víz színén áll vagy jár, ebből az következik, hogy a *láp* szó eredeti jelentése ez volt: 'víz színén álló vagy járó'.

Ez a megállapítás az a szilárd kő, melyen szófejtésünket építeni kezdhethetjük. A *láp* szónak olyan fejtegetése, mely ezzel ellenkezik, alapjában el van hibázva.

Ilyen *Budenzé* és követőie.

Budenz (l. Magyar-Ugor Szót. 683—4.) abból a jelentésből indul ki, hogy 'Lache, Überschwemmungsterrain' és így a *láp* szót egy eredetűnek tartja a finn *lampi* szóval, melynek jelentése 'kis tó, mocsár'. A finn *lampi* ~ magyar *láp* legeredetibb jelentésének ezt tartja: 'gödör, mélyedés', „különösen a föld színén való, amely esetleg vízzel tele (egészen úgy, mint a latin *lacuna* 'Vertiefung, Grube' különösen 'Lache-, Pfütze'-t jelent.)“

Láthatjuk *Budenz* tévedését. Hiszen a *láp* nem a föld színén van, hanem a víz színén; éppen nem gödör vagy mélyedés, hanem lapos, egyenes fölületű, éppen nincsen tele vízzel, hanem fő tulajdonsága éppen az, hogy nem ül el a vízben.

Szinnyei azonban a magyar *láp* ~ finn *lampi* egyeztetést nagy tekintélyű Magyar Nyelvhasználatával sikeresen belevitte a tudományos köztudatba, elfogadta azt *Munkácsi* is (Keleti Szemle VII, 252), *Gombocz* is (Nyelvtud. Közlem. XXXIV, 239) és legutóbb *Lümmola* (Finn.-Ugr. Forsch. XXII, 175). *Budenz* és *Szinnyei* a *láp* ~ *lampi* egyeztetéskor nem is gondolnak a 'tutaj' jelentésre, *Munkácsi* pedig megmondja, hogy a 'Sumpf' jelentésű *láp*-ot más eredetűnek kell tartanunk, mint a 'Floss, Flösse' jelentésűt (Keleti Sz. VII, 253), vagyis hát öszerinte az a *láp*, melytől az Ecsedi Láp kapta nevét, csak véletlenül azonos hangzású a 'tutaj' jelentésű *láp*-pal. Öszerinte jelentésük miatt nem lehet azonos a 'tutaj' *láp* neve a víz színén úszó lapos sziget *láp* nevével.

Ebbe a tévedésbe *Munkácsi* azért esett bele, mert nem vette figyelembe a *láp* eredeti 'úszó sziget' jelentését. Ebből a tévedéséből következett aztán az a másik, hogy a 'tutaj' *láp*-ot egy *lūp*, *lūpi*, *lōpi* alakú vogul szóval egyeztette.

Hogy miféle tárgyat jelent az a vogul szó, legjobban úgy tudhatjuk meg, ha megfigyeljük azt *Munkácsi* becses Vogul Népköltési Gyűjteménye és Vogul nyelvjárásai szövegeiben és magyarázataiban.

Munkácsi a Vogul Szómutatóban (VNGy. II: II, 664) így értelmezi: „kidőlt fatörzs“. A tavadai vogulban *lōpi* „ledőlt fatörzs“ (VNYj. 266). Az orosz fejedelemlőly ilyenre ülteti elébe siető feleségét: „Ott im egy nyír tuskó (*zāl' lūpi*) fekszik; te csak ülj oda! — Ő [t. i. az asszony] oda ült“ (VNGy. II: II, 60). A vogulok mesebeli állata a rengeteg erdőben talál 'fatörzsök' *lūpi*-t:

Tél átfekvésére való hüvelyknyi zsírt,
tél átfekvésére való arasznyi zsírt
im magam találtam.
Zsírom megtelte után
az erdőbe mendegélek.
Nagyatyám idejéből való fákkal teli nagy hegyet találok,
atyám idejéből való fákkal teli nagy hegyet találok.
Egyszer csak valamicsodám sipog.
Hát amint nézem: mohos hátú nagy fatörzsök (*lūpi*) felett
csíkos evet testvérem ül.

(VNGy. III, 124)

Mikor a kutyák üldözik az „állatöreg“-et, minden „tatörzshalmot“ (*lūp kāmte*) végigszaglászna. (VNGy. III, 523; pelimi nyj.) A hős férfi

lovára fölveti magát:
az elhaladt hadsereg után
nyargal üldözve a férfit.
Vastag szúnyograj szelébe
keveredik a férfi.
Lovát, [mint valami] ott fekvő korhadt fatörzset (*taþēr-lūpi*)
oda rugja.

(VNGy. I, 120—121)

Ehhez *Munkácsi* ezt a jegyzetet fűzi: „*taþēr-lūpi* 'korhadt, szétmállott állapotba jutott fatörzs.' Amily könnyű az erdő-

ben járónak félrerúgni, oly nehézség nélkül rugja hő-sünk lovát ellenfeleire.“ (VNGy. I, 255).

Amint látjuk, ennek a vogul szónak jelentése — magá-nak Munkácsinak megállapítása szerint is — sem több, sem kevesebb, mint 'kidőlt fatörzs'. Hol lehet találni? Az erdőn. Természetes, hogyha az erdőnek víz mosta szélén dől ki a *lūpi* fatörzs, akkor vízbe kerül és „moszatia! vonódik be“ (VNYj. 242), de nem eredeti, főjegye a 'víz szí-nén úszás', mint mind a két magyar lápnak!

Azért nyomom meg a szót, mert *Karátsonyi János* az-zal támogatta *Munkácsinak* magyar 'tutaj' *láp* ~ vogul *lūp* egyeztetését, hogy a Körözsön alá úsztatott tűzifa-hasá-bokat is *láp-fá*-nak nevezte a nép. Igen ám, de nem azért, mert az a fa kivágott fa volt, hanem azért, mert úsztat t t á k, mint a tutajt. Különben is tutajt a tavakon nem szálfákból, hanem nádkévékből kötnek, nemcsak Erdélyben (Györffy: Magy. Népr. II, 255), hanem a Kiskunságban is. Bezzeg a magyar nem is nevezi az erdőkön heverő fatuskókat lápnak, sem az utcán a ház előtt azt a lefektetett fadereket, melyen a falusi asszonyok vasárnap délutánonként úgy üldögélnek, akár a vo-gul asszonyok a *lūpi*-n. A vogul *lūp*, *lūpi*, *lōpi* eredeti jelentése nem lehetett 'vízen úszó', a magyar *láp*-nak pedig mindenféle jelentése arra az eredeti jelentésre mutat. Az is, melyre *Baróti Szabó Dávid* Kisded Szótára nyomán *Munkácsi* is utal: „nád, szalma, szénatöredék, melyet az árvíz hordani szokott. *Sok lápot hányt ki a víz*“.

Valamely szó eredeti jelentésének megállapításában a szófejtőnek nemcsak az segít, ha egy szó több fogalom neve, hanem az is, ha egy fogalomnak több neve van. Már pedig a tutajnak nemcsak az a neve, hogy *láp*, hanem az ország egy-kori lápos rétségeinek vidékén, a Hegyalján, Szatmárban, Be-regben, Ugocsában még ilyen neve is van: *lábbó*, *lábó*. „A Fel-ső Tisza vidékéről az Alföldre a gyümölcsöt l á b ó n hordják le ma is.“ (Györffy: Magy. Népr. II, 255). Ha mármost erről a 'tutaj' jelentésű *lábbó*, *lábó* szóról nyelvtörténeti eszközökkel meg tudjuk bizonyítani, hogy eredeti jelentése: 'víz színén álló vagy járó', akkor még kétségtelenebb, hogy ugyanaz az eredeti je-lentése a tutaj másik nevének is, a *láp*-nak, hiszen — ne fe-leldjük — a *láp* 'úszó sziget' neve is!

Már pedig csakugyan van a régi magyar nyelvben egy hajdan ország szerte ismert *lább, láb* ige, melynek jelentése éppen ez: 'víz színén áll vagy jár.'

A nagyszombati jézsuitáknak 1583-ban kinyomtatott *Agendarius*a (153. l.) világi életünk mulandóságáról így tanít bennünket: „Oly hamar elmúlik, a bölcsnek mondásaként, e világi életünk minden testi javaival egyetembe, mint az árnyék, mint az hamar futó posta-követ, mint a vízen lábbó hajó, és mint az égen röplő madár.“

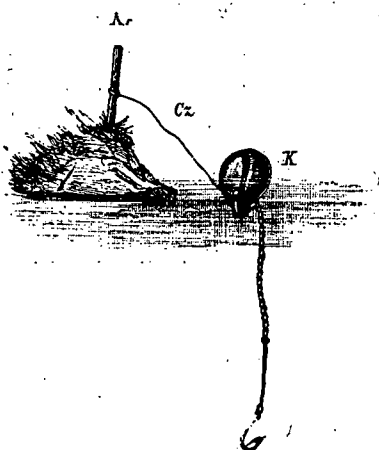
Ez az egy példa bizonyossá tehet mindenkit a felől, hogy a hajónak evvel a 'vízen lábbó' jelzőjével, a lábbó igenévvel, azonos a 'tutaj' *lábbó* neve. A latin *fluctivagus* szó jelentése mai magyarsággal 'hullámokon hányódó', de *Szenci Molnár Albert* 1621-i *Dictionarium*a még így fordítja: „habon lábbó.“ A tutaj is mi? Hullámokon hányódó, tehát régiesen habon lábbó, röviden: lábbó. (Ami ma *hullám*, az volt régen a *hab*, ami ma *hab*, az volt régen a *tajték*.)

Most pedig további lépésünknel megint támaszkodhatunk arra az észleletre, hogy ez a *lábó* szó is több tárgy neve, tehát ellenőrizhetjük, hogy a tutajnak, egyrészt mint az 'úszó sziget' *láp*-pal egy nevű tárgynak, másrészt mint *lábó ~ lábbó* nevű tárgynak, helyesen állapítottuk-e meg neve eredeti jelentését ebben: 'víz színén álló vagy járó'. Ugyanis *lábó ~ lábbó*-nak nemcsak a tutajt nevezik a vízi emberek, hanem *lábó*-horognak mondják némely vidék halászhajói azt, amit más táji halászok *úszó*-horog néven ismernek.

No itt megint az e fajta horognál is az az eset, hogy egy tárgynak két neve is van: *lábó*-horog, *úszó*-horog. Bizonyos ebből, hogy a *lábó* eredeti jelentése 'úszó' vagyis 'víz színén álló vagy járó', és ha *lábó* az úszó-horog és *lábó ~ lábbó* a tutaj, akkor a tutaj ezen bizonyosság szerint is az úszástól vagyis a víz színén való állástól, járástól kapta ezt a nevét is. Ez a megállapításunk viszont erősíti azt az előbbi megállapításunkat, hogy a 'tutaj' jelentésű *láp* szónak, mivel ez úszó szigetnek is neve, eredeti jelentése 'víz színén álló vagy járó', nem pedig 'erdőkön vágott fa', ami *Munkácsi láp ~ lűp*-egyeztetéséből következne s amit ennek alapján *Karátsonyi* ki is jelölt.

A lábó-horog mivoltát írásban és képen is megtudhatjuk

Herman Ottó Magyar Halászat Könyvében (I, 364): „A kikötő horognak egy másik, különösen Tápén dívó neme a *lábóhorog* (lásd az 1. ábrát), amelynél már a *kabaktők* — röviden csak *kabak* — a lopótöknek egy kurta nyakú fajtája szerepel. Itt (Kr) a karó, mely a partba van leszúrva; (Cz) könnyen szakadó cérna, amelynél fogva a kabak a karóhoz van kötve; Maga a kabak (K) föl van kantározva vagy kasornyázva s e kantárból indul kurta in a patonnyal és horoggal együtt. Ez a lábóhorog is harcára, csukára való és rendesen föl van halazva, vagy meg van békázva. Ezt a szerszámot is estve rakja a halász — leginkább a Tisza holt ágazataiban —, reggel pedig utánanéz. Amidőn a hal bekapja a horgot s rájta veszt, természetes, hogy rángatja; rángatja pedig mindaddig, amíg az a vékony cérna, amelynél fogva a lábóhorog ki van kötve, el nem szakad; amidőn pedig ez bekövetkezett, a hal szabadon rohan a horoggal, alámeríti a kabakot, mely azonban mindig fölszállani törekszik s végre is kifárasztja még a legerősebb halat is. Ez a kitűnő szerszám, amelyen sokszor igen nagy halak fogódznak meg, olyanok, amelyek más kikötött, igen erős horogint is kettészakítanak, ami a lábóhorognál lehetetlen, mert a kabak folyton enged, folytonosan húzza s ezzel fárasztja a halat. Végére is a hal rájön, hogy akkor fáj legkevésbé a horog, amidőn a víznek bizonyos mélységében tartózkodik, azaz amikor a kabak úszik, vesztteg marad tehát, hogy nyugalma legyen. A halász az érett, rendesen fehér kabakot már messziről láthatja.“



1. ábra.

Az *úszó*-horog tehát azért *úszó*, mert a vízben *úszó* kabak tartja, azért *lábó*, mert az a kabak, melyhez hozzá van erősítve, — régi igével mondván: — *láb*, *lább* a vízben.

A *lábó* ~ *lábbó* ('tutaj', 'úszóhorog') szónak alapszavául szolgáló *láb* ~ *lább* ige a XVI. és XVII. század magyar köny-

veiben gyakran előfordul s minden alkalmazásából kitűnik eredeti jelentéséül ez: 'víz színén áll vagy jár'.

Ilosvai Péter Nagy Sándor *Históriájában* 1548-ban megírja a Tanais vizén való átkelést (Régi Magyar Költők Tára IV, 129):

— — — — —
Csináltatott vala sok sövényeket,
Szereztetött vala nagy sok tömlőket,
Hajóra rakatá a sövényeket.

(A sövények a lövések ellen védelmül szolgáltak. Lásd *Mészöly*: A *cserény* szó eredete 12. l.).

Vitézek hajóban mind beállának,
Tömlőkön gyalogok sokan lábbának,
A sok hajók mellett lovak úszának.

Görcsönyi Ambrús Mátyás királyról szóló XVI. századi históriás énekében is hasonlót olvashatunk (14b):

Az várból más vízi erőt látának,
Duna vizén az kik elő lábának,
Kin vitézek csak elálmélkodának.

Lépes Bálint Pokoltól rettentő Tükör c. 1617-i könyvében I, 256. l.) avval a hasonlattal él, hogy „a hajó, kiben a víz en lábbunk, az mi életünknek csolnakja.” *Keresztesi István*, 1640-ben megjelent könyvében, Az Keresztyéni Hitnek Ágazatiról való Prédikációknak Tárházában (423. l.) ezt írja: „mikoron a Noé bárkája 150 napokon a víz-özönön fellyűl-lábbott vólna és idestova hanyódott vólna, annakutánna megállott egyyiken az Ararát hegyei közzül.” *Vásárhelyi Gergely* 1617-ben kiadván Tévelygő Kérdésekre Feleletit, az oltári szentség ellen káromlással élő atyafiaknak ezt a fogas kérdést teszi föl: „Negyven esztendeig a pusztába hogy nem koptak meg ruhái avagy sarjai“ (a 'sarui' régi, szabályos alakváltozata) „Izráel fiainak? Az fejsze vasa hogy lábbott fenn a vízbe és úszott?“ (Ime a *láb* ige és *úszik* ige mint rokon jelentésűek együtt!) *Pósaházi János* is 1669-ben megjelent Igazság Istápa könyvében erre a kérdésre, hogy „micsoda a csuda-cselekedet?“ ezt a választ adja: „Nem egyéb,

hanem Istennek a természetnek szokott rendi felett, kívül avagy ellen való munkája. Így... a nehéz vasnak a vízen való fen-lábbása.“ (L. 74—5. l.)

Most már tudja az olvasó, hogy megvolt és hogy mi volt a *láb* ~ *lább* ige. Tehát mehetünk tovább.

Mivel a tutajnak *láp* neve révén megállapítható volt, hogy a tó úszó szigetével olyan közös neve van, mely a 'víz színén álló vagy járó' képzetből támadott, ezért ebből én azt gyanítottam, hogy ha a tutajnak másik neve a *láb* ~ *lább* igéből névszóképzővel alkotott *lábó* ~ *lábbó*, akkor az áradások, tavak láp-szigetének is kellett egy olyan nevének is lennie, mely kétségbe vonhatatlanul a *láb* ~ *lább* ige névszói származéka. E következtetésem alapján én annak idején *Pais Dezső* barátomhoz, az Árpád-kori oklevelek magyar anyaga legjobb ismerőjéhez és magyarázójához fordultam avval a kéréssel, hogy ha már 1931 tavaszán az Akadémiához benyújtott s a jelen cikket is magában foglaló művemnek bírálója és méltatója volt, legyen szíves az én szófejtésemet erősíteni olyan oklevélbeli adattal, mely azt bizonyítja, hogy az úszó szigetnek a *láp*-on kívül volt a régi *láb* igéből képzett neve is.

Sem következtetésem helyességében, sem *Pais Dezső* tudományában nem csalódtam, mert a Magyar Nyelvben (XXVII, 264) „M. G.-nak“ vagyis énnekem olyan adatokat szolgáltató izenetet küldött, amelyből kitűnik, hogy az Árpád-korban halászó-helyeket és tavakat neveztek *Lábován*, *Lábovány* > *Lábván*, *Lábvány* néven.

Hogy pedig ennek az illető oklevelek egyéb földrajzi neveiből (*Semlyékes*, *Mocsolya*, *Vizesfő*) kitűnőleg rétségi vidéken előforduló *lábovány* szónak csakugyan a 'víz színén áll vagy jár' jelentésű régi *láb* ige az alapszava, azt megint annak a révén is bizonyíthatjuk, hogy ugyanannak a fogalomnak, t. i. az úszó szigetnek, a *láp*-on és *lábovány*-on kívül még emilyen, az utóbbihoz nyelvlélektani és alaktani párhuzamot adó neve is volt: *ingovány*, *ingó*, *ingó-láp*.

Az *ingóláp* vagy röviden *ingó* — ugyanaz az úszó sziget volt, melyet pusztá *láp* néven *Győrffy* a már idéztem sorokban leírt. Ugyanazt írja le *Lóvassy Sándor ingóláp*, *ingó* és néha ő is pusztá *láp* néven, ebben a munkájában: Az Ecse-di-láp madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben (30—34. l.):

„Az Ecsedi-láp legsajátosabb képződményei gyanánt az ingólápokat ismertük. Azokon a lápi fenekeken keletkeztek, amelyeket a víz mélysége miatt a nád nem nőhetett be, csak körülövezhette őket. Ezekben a fenekekben a magas nád között egykoron kétségen kívül víztükrök csillogtak. Az avas nádat és más elszáradt növényrészt a szél tördelte és törmelékeit a nádfalak közé zárt víztükrökre is rászórta. Ott a gáz, mint úszó szemetet ide-oda terelte, összegyűjtötte; ráhordta a levegő porát, a vízi fűvek magvait, megülte az iszap, és keletkezett a hullámozó vízzel remegő törmeléktakaró, mely a reátelepedett moszattól és a társuló hinártól előbb-utóbb zöldülni kezdett. Az élő vízfűvek gyökerei az úszó gáz részint korhadó, részint újabb darabjaival és a szélekről befelé terjedő tarackokkal szövődni kezdett. Sok évi fokozódás, növénygenerációk egymásra következése oly erős úszó szövedéket teremtett, amely az embert is elbírta. Ez volt az ingóláp. Szemre a legszebb pázsit; üde zöldjét helyenkint hol a sárga gólyahír (*Caltha palustris*), hol a piros kakuk-mécsvirág (*Lychnis flos-cuculi*), a lila nadálytő (*Symphytum officinale*), vagy a sárga sásliliom (*Iris pseudacorus*) tarkázta. Mindenhol füves kaszáló, a magas nádasban egy-egy élesen elkülönülő gyepes folt, amely zöld lepedőként borította az alatta áramló vizet. Szövedéke évről-évre vastagodott. Alatta 1—4 m mélységű tiszta víz áramlott. A börvelyi *Csákó-lápon*“ (nem *Csákó-ingóláp*, csak *-láp!*) „leszúrt négyméteres hajótolórúd (a lápszéli nép nyelvén 'csák') sem érte el a feneket. Az ingóláp szintje a vízzel változott; szárazságban alászállott, áradáskor emelkedett... A lápi ember az ingólápok nagyságát a rajta termett szénaboglyák számával mérte. — Az Ecsedi-láp életének vége táján a következő ingólápjait ismertük: A börvelyi határban; a Tótfalusi dülő és a régi Krasznameder között a nevezett dültől északi irányban feküdt a *Csákó-láp*“ (csak *-láp!*); „az egész Ecsedi-lápon az egyedüli vékony *láp*“ (csak *láp!*); „szövedéke csak 30—40 cm vastagságot ért el. Alatta 4 m-nél mélyebb vizet mértem; a több helyén alászárt csák tisztán került fel, a fenékiszap minden nyoma nélkül. Kerekded területén üde kaszáló zöldelt. A *láp*“ (csak *láp!*) „északi széle le volt súly-

lyedve, itt víztükör csillogott; a láp⁴ (csak *láp!*) „alól úgy örvénylett elő a folyó víz, akárcsak a folyók sodrában látjuk. A börvelyiek a Tótfalu-dűlő és a *Debreceeni-láp* között elnyúló hajócsapáson közelítették meg. — A *Csákó-láptól* délkeletre fekvő *Komi-lápnak* vastagabb volt a szövedéke. Kaszáló-füvében gyékénnyel kevert sást találtam, amely a széle táján náddal keveredett. A leszúrt hajórúd sárosan került fel. Enre a börvelyiek a Lókert fűzfájától a Dűngér-lápra vezető hajócsapáson jutottak. — A mérki határ szentmártoni dűlőjében, sok gyékény és kalakán (*Stratiotes aloides*) tarkázta vad nádasban terült el az Ecsedi-láp legnagyobb ingója⁵ (csak *ingó!*), „a *Csicsó-láp*, amely évenként az időjárás szerint 15—30 boglya szénát is megtermett. Közel 3 m vastag szövedéke alatt víz áramlott. Magas nádfalakkal körülövezett, tojásdad alakú, sáros kaszálóterülete két helyen meg volt süllyedve; déli süllyedésén láthatólag a szövedék alá folyt a víz, az északon pedig kiörvénylett alóla. A XIX. század közepe tájáig még kisebb volt, de a környező nád, gyakori lekaszálása folytán, elvakult, s helyére az úszó szövedék tarackoló vízi füvei terjeszkedtek, amivel a kaszáló területét mesterséges úton megnagyobbították. — A tyukodi határban a község belterületétől nyugatra, a Tyukodi-vájas közelében terült el a *Viczu-láp*, kisebb, vastag ingókaszáló; odább dél felé a *Bondér-láp* hosszúkás, nagyobb vastag *ingókaszáló*; mindkettő sással kevert vízi pázsitfüvet termett. A *Debreceeni-láp* a *Bondér-láptól* délre, a tyukodi határ déli szélén feküdt, kisebb részével átterjedve az urai községi területre is. Másfél méter vastagságú szövedékét sás és vízi pázsitfű lepte el, itt-ott satnyább nád is mutatkozott rajta. Az Ecsedi-lápnak ez volt a második vastagságú ingója, majdnem akkora, mint a *Csicsó-láp*. Legkönnyebben Börvely felől volt megközelíthető, ezért mint kaszálót hosszú időn át a börvelyiek használták, akik, mint már előbb említettük, a Tótfalu nevű határrésztől kiinduló és a *Csákó-láp* közelében elhaladó hajócsapáson jártak rá. A tyukodiak csak magas vízállással tudták megközelíteni. Az urai határ nyugati szélénél a *Dűngér-láp* feküdt. Háromnegyedm vastag szövedéke itt-ott satnyább nád tarkázta sáros szénát termett. Az uraiak a nagy nádrengetegen át nehezen közelíthették meg; jobban a börvelyiek keze ügyébe esett s azok

használták. A Lókert nevű határrész fűzfájától kiindult hajócsapáson közlekedtek vele. — A kaplonyi határban, az 1863-iki nagyon száraz esztendő előtt, mintegy 11 kisebb *ingó-lápot* ismertek, közöttük három-négyboglyásokat is...“

Nem kell bővebben fejtegetnem, hogy az Ecsedi-láp *ingó*-ja és az *ingovány* ugyanaz, és hogy valamint az *ingó*, *ingovány* mind a kettő az *ing* ~ *inog* ige származéka, azonkép a 'tutaj' és 'úszó-horog' *lábó* meg az 'úszó-sziget' *lábovány* a *láb* ige származéka: *ingó* ~ *ingovány* = *lábó* ~ *lábovány* — azonos alaktani viszonyt mutató, eredeti jelentésükben nagyjában megegyező igenévpárok. Az *ing* is, a *láb* is a *láp*-nak a víz színén voltával együtt járó sajátos mozgását jelölte. A rétségi tájakon több *-vány*, *-vény* képzős földszíni név is keletkezett. Így a *poshadó* víz területe *posvány*, a folyó holtága *halavány* (a *halni* igéből). (Vö. Mészöly: Magyar Nyelv IV, 413).

Gombocznak Budenzhez csatlakozó véleménye szerint (Nyelvtud. Közlem. XXXIX, 236):

„*lább* 'fluitare, fluctuare' ~ *lobog* 'flatten, wehen'.“

Tehát ő a *lább* ~ *láb* igét a *lob*- igető változatának tartja.

Ez már azért is tévedés, mert a *lobog*, *lebög*, *libög* — *Gombocz* műszavával élve — hangfestő szó, és e szavaknak a gyors, aprózott mozgást hangalakkal festő erejük éppen a magánhangzó rövid voltában van, nem lehet tehát *láb*, *lább* változata a *lobog*-nak. Nincsen is a *lábovány*-nak *lobovány* változata, nem is hívják a tutajt és úszóhorgot *lobogó*-nak, *lebögő*-nek, sem a vitézek *lobogó*-ját *lábbogó*-nak, *lábbó*-nak, valamint a leányok, menyecskék *lebögő* nevű ruhadarabját sem. A *láb*, *lább* és származékai jelentésben és alakban világosan elkülönülnek a *lobog* igétől és annak családjától.

A *lább* ~ *lobog* összekapcsolásának tévedésétől megment bennünket a *láb* ~ *lább* igének és származékainak további jelentéstani és alaktani vizsgálata, azon az anyagon, amelyet első sorban a mi nyelvünk, azután pedig a többi finnugor nyelvek szolgáltatnak.

A víz színére törekedő és a 'fölé emelkedő tárgy képe a mások fölibe kerekedő hatalomkívánságnak, kevélységnek lett példázója.

A nagyleányságra vágyó kisleány régen ezt dánolta:

Kicsi vagyok én,
Majd megnövök én,
Mint a tüdő a fazékból:
Kidagadok én.

Még régebben, 1598-ban, *Baranyai Decsi János* az ő Adagiáiban ilyen magyar szólást jegyez föl számunkra: „Fel-lább azért ő, mint az tüdő.” (218. l.) Ugyanabban a könyvben (346. l.) olvashatjuk: „Mindenkor fel akar ám ő lábbani, mint az olaj.” *Pécsváradi Péter* váradi lelkipásztor 1629-ben kiadván „Felelet”-it Pázmány Péter ellen, abban így támadja a pápák hatalmaskodását és kevélységét: „Az idegen lélektől megrészegetett és emberi vélekedésbe merült szeles atyafiak és közzülök-nevezet szerint az érsek, azt akarván, hogy a pápa mind Istenen s mind az Szentíráson, mind az híveken föllyül-lábbjon: nemcsak mondják és hirdetik, hogy olly hatalom engedtetett neki, mely szerint minden igazságot tud és lát...” stb. (227. l.) Ugyanabban a könyvben olvashatjuk (633—4. l.): ... [Pázmány a Kalauzban] „előljáró beszédében azt mondja meg, micsoda gyülekezetet kelljen az római ekklezsián érteni. Azt feleli, hogy nemcsak Rómának lakosit, hanem az egész világon lévő közönséges ekklezsiát... Azmit itt az érsek rebesget, először kevélység, másodsor vakmerőség... Az nagy titulus-kívánás szerzi azt, hogy az pápa, azmint-hogy közönséges ekklezsia fejének íratattja és hívattatja magát, így közönséges ekklezsiát is Rómáról neveztesse és hívattassa, mivel ott vagyon lakása... Immár penig az kevély Róma csak egy városnak, egy helynek nevét sem akarja viselni, hanem ez egész világon lévő városokon és helyeken föllyül akar lábbani.” Hasonló értelemben él *Pázmány* az *úsz(ik)* igével; ez megint a *láb ~ lább* és *úsz(ik)* jelentésrokonságát mutatja: „Üdő jártára a római pápa fölött is akaránk úszni.” (Kal. 678, NySz.)

Más képes szólas is keletkezett a *lább* igével. Mivel *lább* és *úszik* egy volt, ezért a könnyben *úszó* szemet régente könnyben *lábbónak* is mondták. „Ügy cselekszik az Úr Krisztus — írja *Sz. Molnár Albert* 1618-ban megjelent Scultetus-fordításában (653. l.) — mint az megháló

hívséges jámbor atya, melly midőn látja, hogy az ő szerelmes gyermeki az ő betegágya mellett könnyben lábbu szemmel környül állanak, mond nékiék: Hogyha engem szerettek, ne kesergessétek magatokat ennyire, ne iréglyellyétek tehát nékem az mennyei örömet.“

Közbevetem, hogy a *lábbu* olyan alakváltozata a *lábbó* igenévnek, mint a *fúru* vagy *fúru* a *fúró*-nak.

A *lább* igéhez hozzájárult a gyakorító -g képző, s lett a *lábbog*, megtartva az alapszónak mind concret, mind képes jelentését. Volt a régi nyelvben 'könnyben *lább*' mellett 'könnyben *lábbog*, *lábbag*' is. *Geleji Katona István* az 1645-ben megjelent Titkok Titkában (464. l.) írja az Izsákot áldozni készülő Ábrahámról: „... az édes atya, könnyben *lábbagó* szemekvel pallosát kezében vővén, hogy édes, s a maga életénél drágább, kegyes erkölcsű és bárányi szelídségű fiának nyakát vele el-vágja s Istennek megáldozza, ottan...“ stb.

A kevély ember másokon nemcsak 'felül-*lább*', hanem 'felül-*lábbog*' is. Evvel vádolták a prédikátorok nemcsak a pápát, hanem az érsekeket is. *Geleji Katona István* az 1647-ben kiadott Válság Titkában a Krisztus szenvedésiről való XV. Prédikációban János evangélista XVIII. részének 22—23. versét vévén textusnak, mely szerint Kajafás főpap szolgája megütötte Jézust, ekképpen feddőzik (II, 140—41. l.): „De csak ím ez alsóbb rendű „elatus“-ok vagy praelatusok is“ (szójték: elatus = kevély) „az ő ageb apjoktól“ (t. i. a pápától) „a tisztességet úgy megkévánták, hogy csuda, magokat melly nagy porcina gravitas-ra (= disznó kevélységre)“ tartják. Az ő utánnok nyalakodókvál magokat Serenissimusoknak, Illustrissimusoknak, Nagyságosoknak szállíttatják, a kegyelmes nevet szintén, mint a Királyok és külső világi nagy hatalmasok, olly örömet felvészik. Megilleti Mátét a kosz! — Sőt immár mostan arra vitte őket e világi hiu dicsőségnek szemtelen kívánsága, hogy minden méltóságokat felülhaladó kiváltképpen való titulust választottak magoknak, és Eminentissimusoknak, azaz mindeneneken felül-*lábbogóknak* és haladóknak írattnak; hogy a' miképpen az olaj a vízen felül-*lábbag*: úgy ők minden világi méltóságokon, Császárokon,

Királyokon és minden Isteni nevet viselőkön felül-haladnak, a' mellynél az Antikrisztushoz illendőbb titulust soha senki nem gondolhatott volna, mert az annak tulajdona, mint megtetszik 2. Thess. 2., 4. Menne eleikben csak egy szegény prédikátor, a Krisztus keresztszínének hirdetője, és ne adná meg a titulust nékik, szintén úgy járna, mint im Krisztus Urunk jára a Kajafásval és annak hízelkedő kócipor szolgájával; jól odavetné a *manu propriát* (m. pr. = 'maga kezével'. ma: 'sajátkezüleg') „a nyakára“ (a nyakleves-adásnak, nyakonütésnek deákos. emberektől eredt tréfás elnevezése) „vagy az orcájára, és kitaszígnák az ajtón, mondván: »Illyen parasztúl és embertelenül szállasz-e te az Urunk ő Nagyságának, ennek s ennek az Érseknek avagy Kardinálnak, Magyar- vagy egyéb ország Primássának?« — De mivel a Mesteren is ezen dolog történt, szenyvedjék békével a tanítványok is!“

Amint látjuk, ebben az idézetben nemcsak képes, hanem eredeti értelmében is megmutatkozik a *lábbog*: „az olaj a vízen felül- *lábbag*“ (*lábbag* a *lábbog*-nak olyan változata, mint a régi *csillagni*, *villagni* igék a ma szokásos *csillogni*, *villogni* igéknek). A víz színén álló vagy járó tárgyak nemcsak *lább*-ot-tak, hanem *lábbog*-tak is.

Forró Pál 1619-i Curtius-fordításában (157—8. l.) olvasuk Nagy Sándor seregének a Tigrisen való átkelését, és hogy a zsákmányukat is magukkal vivő katonák közül sokat terhéstől elkapott a folyó sodra: „Kiváltképpen való bajok azoknak vala, kik az vállokon terheket hordoznak vala. Mert midőn magokat is nem bírhatnák, az alkalmatlan terhekkal az sebes örvényekbe vitetnek vala. És midőn kiki az maga ragadományát elérni ügyekezik, ömagok között, nagyobb tusakodás támadt; hogy nem mint az folyó vízzel, és az portékák-nak széjjel“ (=széjjel) „*lábbogó* rakási az vitézekben sokat eldőjtötenek vala.“ Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc csuda dologról emlékezik Memorialéjában az 1651-ik esztendőben (Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok I, 153—4). Már az előtte valóban megjegyzi, hogy „die 9 oct. az egész világon dörgés hallaték,“ 1651-ben pedig megírja böven az okát is: „Amely dörgés hallatott vala a tavalyi esztendőben — az utóján emlékeztem a tavalyi 1650-ik esztendőben — mivel az

a dolog igen messze volt, annak a csuda dolognak a híre már erre az 1651-dik esztendőre jött és érkezett ide, és én olyan emberrel beszéltem, aki ott volt: egy rabbal. Az a dörgés szinte Ciprus tájatt — mondja a rab — hogy a tengeren volt s így referálja az a rab, hogy: „Volt a tengerben egy nagy kőhegy, olyan tajtékkőből állott az a hegy, a tajtékkő pedig lyukas, mint a kenyér, és az oly könnyű kő, hogy a vízbe nem menyen alá a lyukas volta miá, és ez a kő nagy hegy egykor meggyúlt, és olyan darabonként, mint egy szentegyház, ezer darabra, s kisebb-nagyobb darabokban a tengerből kivetődött, némely darab a szárazra s némely ugyan a tengerbe, hatalmas dördüléssel; de esmétlen ott, ahova esett, nem maradt egészen, hanem egy-néhány ezer darabra szakadozott a dördüléssel, de kússebbre annál, mint mikor odaesett.» — Meg kell hinni, hogy nagy dördüléssel vethette ki magát az olyan nagygyá a tengerből. Ugyanis nem íhol van letéve Ciprus szigete — úgy gondolom, hogy 400 mérföldre vagyon ide — mégis oly igen hallatott ide, főképpen egy vasárnap, hogy nekem úgy látszott, mintha itt a Nyárád mellett lőttek volna öreg ágyúkkal; körösleg úgy látszott, mintha taraczk-ágyúkkal s néha szakállossal is lőttek volna. A nagyjának a szelét is ugyan megérzette, aki künn a hegyeken volt. Én a Trébej-hegyen hallottam vasárnap die 9 oct. 1650-ik esztendőben. Azt mondotta az a rab nekem, hogy ott két hétig tartott, amíg az a kőhegy kihányta magát a tengerből, de ide hozzánk csak a' hallatott, mikoron szinte a súlyán volt. Azután osztán, hogy lassúdott, azt mi nem hallottuk ide. A közel való emberekben sok ugyan meghalt, mikor a nagyját vetette ki, oly nagyot dördült akkor. Úgy kell hinni, hogy az agykérgét szakasztotta meg az olyan embernek a dördülésnek az ereje s úgy holt meg. Én elhiszem könnyén, mert hallottam ilyen messze is jól. — E dolognak és csudának pedig rációját ha ki meg akarja vizsgálni, könnyen végére mehet mind okának s módjának, ha physica szerént kezd diskurálni felölle. Azt mondja az a rab, hogy mostan is ott lábbog a tengerben mind az a sok tajtékkő a víz színén, nem mégyen fenékre; ki esmét a szárazon hever diribben-darabban... Ha kérded ítéletemet rólla, én arra azt mondom, hogy salétromot tereintett volt abba Isten, a lyukas köbe, és a' hányta széllyel azt a kőhegyet,

semmi egyéb annál. Ezt nem akarám hátrahagyni emlékezet nélkül.”

Én pedig most a *lábbog* után a *lábad* ~ *lábbad* igére emlékeztetem az olvasót. Csak nem kételkedel benne, ha a 'könnyben *lább*', 'könnyben *lább-og*' után teszed a 'könnybe *lább-ad* v. *láb-ad*' kifejezést, csak nem kételkedel, hogy a *lábad* v. *lábbad* ige nem egyéb, hanem a *láb* ~ *lább* ige -*d* képzős származéka.

1544-ben írta meg *Biai Gáspár* Dávid királyról és Bethábea Uriásnak feleségéről való Históriaját; abban már megvan a *lábbad*-nak ez az utóbb említett jelentése (Régi M. Költők Tára II, 252. l.):

Felkészüle az Uriás, királyhoz jöve,
Semminémű vígaságot nem érze szüve,
Tetszik vala, mintha könyvvel lábbanna szemé.

'Könnyel lábbad' ugyanaz, mint 'könnybe lábbad', ugyanaz, amit *Petőfi* így ír:

Könnyben úszik két szemem pillája...

Amint az *úszik*-nak maig megvan eredeti jelentése, és 'úszik a fadarab is a vízen', úgy megvolt régen ez a jelentése a *lábbad*-nak is, mint az 1527-ben befejezett *Érdy Codex* mutatja „a Krisztus szent keresztfájának megleletiről“ szóló szent történet egyik helyén (421. l.). A szerző, ama néma barát, kinek Isten az önkéntes némaság mellé a kezdetleges stylusú codex-írók között a legjobb magyar stylust adta, így adja elő a szent történetet, melytől „minden hív léleknek édesség adatik ő elméjében, az gonoszoknak kedég“ — akkoriban kezdődván Magyarországon a „dögleletes lutherána eretnekség“ — „tövisk ötletik ő szemek köziben... Az szent keresztfá eredet szerint támadna“ (t. i. a teremtéskor) „és megleletteték... sokképpen. Elészer lelé meg Séth, Ádámnak harmad fia, ez feldi paradicsomba. Mert mikoron halárra betegedett vóna, Séth méne paradicsomnak kapujára, hogy az irgalmasságnak fájának olájában kérne, hogy megkenné ő atyjának testét és megvígasznék. Kinek megjelenék Szent Mihály árkangyal és monda: »Ne akar mükálkodni“ (= fáradozni) „és sírni az irgalmas fának olájáért, mert semmiképpen meg nem nyerheted, ha-

nem mikoron bel-telendnek ötezerötszáz esztendők. De meni el, vidd ímez faágat és temesd el te atyádnak fejénél, és mikoron gyímelcset teremtend, akkoron az te atyád megvígaszik.« És mikoron hazament vóna, találá az ő atyját, Ádámot, hát megholt, és ugyanott eltemeté ő feje felett az fának ágát, ki felnevekedvén, nagy fává nevekődék... Ádám atyánk azért az időben vígaszék meg, támada fel és lele testi-lelki idvességet, mikoron az paradicsombeli fának ága azaz Urunk Jézusnak szent keresztfája gyímelcset teremte; nagypénteken, mert az ő szent halálának utánna leszállván limbusra, kihozá Ádámot és mind az szent atyákat isteni hatalmasságával. Annakokáért ez a drágalátos, szent, paradicsomból kiszármazott nemes élőfa Úristennek akaratjából megmarada mind Salamon királnak idejéiglen, ki mikoron látta vóna szép voltát, hogy jó volna minden miben“ (= műben, azaz mindenféle földolgozásra alkalmas), „vivé el az herről és ilteté el az ő ligetében. Kiről úgymond egy szent doktor, Johannes Beleth, hogy mikoron az álcs-mesterek ez fát miben akarnák helheztetni“ (= beillesztetni valami építménybe), „soha jó és alkotmas nem léssen vala, de néha rividnek, néha hoszjúnak lelettetik vala. Nem csoda kedéglen, mert nem tudják vala, minemű mire választotta vóna őtet jövődöre az Úristen. Annakokáért megutálták őtet és veték őtet gátnak egy sáros vízen, hogy mindenek átaljárnának őrajta, és lábbal nyomodtatnék ő szidalmasságára, ki nem lett vóna méltó tisztességre. Történék azért, hogy az Sába-ország-beli kerálnéasszon hallaná Salamon királnak nagy jó hírét-nevét, jeve napkeletről Jéruzsálembe Salamonnak bölcs beszédét hallani. Mikoron kedég jutott vóna az patakra, kin az fát átalvetették vala, mintha ki“ (= valaki) „megmondotta vóna, ottan megismeré lelkében, mert ez világnak ura teremtéje azon vóna megváltandó ez világot szent halálával: annakokáért es nem akara rajta átalmenn, de leesvén ottan imádá őtet... Mikoron azért az kerálnéasszon hazatért vóna, jelenté meg az isteni jelenetet Salamon királnak, hogy jevendöre néminemő ember az fán megfeszülendő vóna, kinek miatta az Zsidóország eltöretnék. Hallván azért azt az belcs királ, az feldnek mélségére temetteté el őtet, hogy soha senki meg ne lelné. De az Úristennek titkját, tanácsát senki nem tudja, és akaratját senki el nem enyészheti. Azon helyen

azért jevendőre szerezteték egy halastó, ki orvosságnak tavának nevezteték... Az tónak körös-köröle koronkéd nagy sok kórok, betegek fekösznek vala, Üristennek kedég szent anygala idő szerént leszáll vala az tóban és megindultatik vala az víz, és egyvalaki elészer az kórok közzöl az vízben mehet vala, minden betegségéből megvígaszik vala, mely tisztulat doktoroknak mondások szerént nemcsak az szent anygálnak jelen vótából, de az ott eltemetett keresztfának es ereiből hihet-jek“ (= hihetjük) „lett lennie. Mikoron azért az kegyelmes idvezejténk Jézus Krisztus halálának napjai elközelgettenek vóna, azaz nagy hétre jutottanak vóna, az szent fa — láták — hát fellábbadott“ (írva: fel labbadot) „az víz-színre az feldnek mélségéből csodaképpen. Azt látván az zsidók, idvezejténknek szent halálára keresztfát szer-zének belöle és ezenképpen bel-telék a sábai kerálnéasszonnak jevendő-mondásának első része.“

Tehát régi magyar nyelven: 'az olaj a víz színére *lább'*, 'a tajtékkő a víz színén *lábbog'*, 'a fa a víz színére fel-*lábbad'* — ennyiből nyilvánvaló, hogy a *lábbad* is annak a *lább* igének származéka, melynek jelentése: 'víz színén áll vagy jár'

Ember nem járta magasságokba is eljut a hegymászó, ha erős a kötél s azt el nem szalajtja egy pillanatra sem. A jelentésváltozások szédítő lehetőségei között a szófejtőnek egyetlen fogódzó a minél teljesebben egymásba fonódó nyelvtörténeti adatok, de figyelmünkkel rajtuk is kell azokon füg-genünk folytonosan, különben utat véteve mélységbe iszamo-dunk. Jövevényszónál nem igen vannak jelentéstani kétségek, nincsen meg a hosszú, sokszoros jelentésváltozásnak alkalmá. Szótörténeten kapó közönségünk pedig leginkább a más-más idegen nyelvből vett műveltségyszavak irodalmához, nem pedig jelentésváltozások hosszabb sorának végignyomozásához van hozzászokva. Ezért figyelmeztetek, olvasóm, hogy ha már eddig fáradatlan követtél, különösen a most kezdődő fordulónál vigyázz a jelentésváltozások fonalára, mert ha csak egy helyen is elereszted azt figyelmetlenségből, újra megfogni többé nem tudod s a célig el nem érsz. Úgy jársz, mint azok, akiknek szemük elsiklik a *hit* eredetére vezérő kalaúznak ezen a két egymásba kapcsolódó adatán: „*hiedelēm* = bizodalom ~ *hit* = bizodalom.“ (Vö. Mészöly: Szegedi Fü. III, 8).

A *föllábbad* igének, melynek eredeti jelentése tehát: 'víz színére följut', ma is, régen is általánosan ismert kapcsolata még: 'betegségből föllábbad v. föllábad'. 1639-ben írja *Csáky Anna Franciska* (Magy. Levelestár II, 271): „... igen elbetegeskedém hertelen. Minthogy főben vagyon fondamentoma nyavalyámnak, nem hiszem, hogy sokáig vigyem föllábbadva...“ „Sok orvoslás után fellábadtam“ — olvassuk régi magyar történelmi emlékeink gyűjteményében (Monumenta, Irók, XXVII, 28.).

Gondoljunk most ezekre a szólásokra: Olyan beteg, hogy alig áll a lábán. Lábon hordja a betegséget. Leverte a betegség a lábáról. A betegség után megint lábra áll. Az orvosnak sikerült a beteget lábra állítani. Ezek szerint a 'betegségből föllábad-, -lábbad'-nak mi lehet az alapszava?

Láb, a testrész láb.

Hiszen ismerjük az ugyanezt bizonyító 'betegségből ki-lábol', 'betegséget meglábol' kifejezést is, és nagyobb igazság kedvéért előfordul ez a régi nyelvben nemcsak egyszerű *b*-vel, hanem kettőzött *bb*-vel is.

„Barkóczi László nyavalyás, — írja az ifjú *Rákóczi György* 1658-ban (Szilágyi S.: A két Rákóczi Gy. Lev. 565) — valójában volt beteg, ugyan sírt, hogy most esett nyavalya rajta; nehezen lábolja meg“. *Komáromi Csipkés György* Szomorú Esetek Tüköre című temetési rövid tanítását (A2) „a debreceni nagy temetőben, a boldog emlékezetű néhai nemzeti vitézlő Váradi Rác János uram seb miatt megbetegedett teste felett ezerhatszázhatvanadik (siralommal említendő) esztendőben“ evvel a bibliai történettel kezdette: „Józsást az nyilasok az ütközetben nyállal meglövik, melly miatt halálra sebesedik. Az ütközet helyéről kiviszik és azon sebesen viszik Jéruzsálembe. Az kis nyil miatt esett sebet meg nem lábbalhatja, hanem csakhamar meghal és eltemettetik ugyanott Jéruzsálembe az ő atyjai korszóiban“.

'Meg se lábbalom e bajt' — mondják Háromszékben (Magy. Tájsz.). *Kriza* Vadrózsáiban (440. l.) Keresztúrvidéki mesében olvassuk: 'Lássad édös lovam, akarhogy vígy, csak ára ügyeji, hogy úgy vígy, hogy a sebös mönetelt én is meglábbalhasam.'

Kijelentem itt, hogy eddig a *lábad* és *lábbad* közé óvatosságból csak ezt a ~ jelet kutyorítottam, mely azt jelenti, hogy a két alak egymás változata, de nem foglal állást abban, hogy melyik az eredetibb; ettől fogva azonban így írom: *lával* > *lábbal*, *lábad* > *lábbad*, azt jelezvén evvel, hogy az egyszerű *b*-s alakból lett a kettőzött *bb*-s, mint például a szláv *zubonból* > a magyar *zubony*. Jogunk van ez állításhoz, mert már tudjuk, hogy a *lábad* > *lábbad*, *lával* > *lábbal* ige alapszava a testrészsnév *láb*, ennek pedig egyszerű a *b*-je.

De hová jutottunk most a jelentésfejlődés fonalán? A *lábbad*-ról először bebizonyítottuk, hogy jelentése a *lábbog*-gal együtt: 'víz színén áll vagy jár', azután pedig bebizonyítottuk, hogy alapszava a testrészsnév *láb*!

Lehetséges-e mind a kettő?

Még eddig az újjunkból nem szoptunk semmit, de kápráztatnak sem tartjuk a legváratlanabb, legmeglepőbb, úgyde adatokból előtűnő nyelvi jelenségeket sem. Azt felelem tehát, hogy igenis lehetséges, hogy a 'víz színén áll vagy jár' jelentésű ígék alapszava a testrészsnév *láb*, de csak akkor, ha a nyelvi adatok kétségtelenné teszik azt, hogy a 'víz színén áll vagy jár' jelentését megelőzte, mint eredetibb jelentés ímez: 'csak lá b b a l tartja fönn magát a vízen vagy csak lá b b a l úszik át a vízen'.

Milyen jelentése van a *lából*, *lával* > *lábbal* igének? Ez a háromféle:

1. Sietve jár, fut a szárazföldön. Arra mondjuk, aki ugyancsak szedi a lábát. 'De sietett, csak úgy lábrul lábra jött!' — van följegyezve Dunántúlról (Magy. Tájszót.). Tréfás íze van annak, ha a futva menekülőre azt mondjuk: *el-lábolt* vagy *el-éblábolt*.

2. Átkel a vízen úgy, hogy a lába még feneket ér. Ilyen értelemben a *lábólni*, *lávalni* > *lábbalni* annyi mint 'gázolni'. A folyókban a *gázló*-t mondják úgy is, hogy: *lábóló* > *lábboló*, a Magyar Tájszótár szerint.

3. A vizet fölegyenesegett helyzetben, nem kézzel és lábbal, hanem csak lá b b a l, amint mondani szokás: *ta p o s v a* ússza meg, tehát úgy *lából*, *lával* > *lábbal*, hogy a talpa fenekét nem ér. *Átol-lábólom én a Marost is, ha kell*. (L. Magy. Tájszót.)

Amilyen jól tudta Arany, milyen fű-fa benőtte úszó sziget a láp, éppolyan jól tudta a *lából*-nak ezt a 3-ik jelentését is. Ezért adja Etele szájába az ilyen álomlátást (Buda Halála IX):

De borult az álom, s én egyedül, távol,
Tapodám a léget, mint ki vizet lából,
Szárny nélkül, magosan, a levegőt szeltem,
Meztelen a kardot jobb kézbe' viseltem.

Alattam az erdők koronája zúgott,
Folyó nagy vizeit terelé Napnyúgot,
Emberi kéz földet túr vala, mint hangya,
Fekete a rónák legeletlen hantja.

És nagyobb hitelesség kedvéért ilyen magyarázatot fűz e helyhez a költő maga: „*Lából*. Nemcsak azt teszi, midőn valaki a vizet *meglábólja*, azaz lábon menve átkel rajta; hanem az úszás egy nemét is, mely csupán láb segítségével történik, a kezek használata nélkül. Így jár az adoma báró W.-ről, hogy efféle úszás közben megberetválkozott. — A kép ily lábólásról van véve“.

Okkal tarthatjuk hát azonos eredetűnek az úszást jelentő régi *láb* > *lább* igével az úszást jelentő mai *lából* ~ *lából* > *lábbal* igét, viszont mivel ez éppen lábbal való úszást jelent, okkal tarthatjuk az alapszót a *láb* testrésznévvel azonosnak.

Igen ám, de e szerint a régi *láb* > *lább* igének is nem általában a 'víz színén áll vagy jár', nem általában 'úszás' volna eredeti jelentése, hanem 'lábolás' vagyis 'vízen lábbal átkelés' — már aztán akár úgy, hogy éri a láb a feneket, akár úgy, hogy nem.

Volna? Nemcsak „volna“ ez az eredeti jelentése, hanem valósággal úgy is volt, adattal igazolhatóan. *Molnár Albert* három nyelvű szótárában, az 1708-i *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum*-ban, nemcsak a *Lábbolom* jelentése: 'vado, ich durchwate', hanem a *Lábbok* igének is (t. i. 'én lábbok' első személy) föl van jegyezve az a német jelentése is, hogy 'durchwate', az is, hogy: 'schwimme'. Tehát a *láb* > *lább* igének is meg volt a *lából* > *lábbol* ~ *lából* > *lábbal* ige 2. és 3. pont alatti jelentése: 'vízen átgázol', 'vízen taposva átúszik'.

Hát az 1. pont-alatti?

Ezek után könnyű ráismernünk az 1. pont alatti jelentésű *láb* > *lább* igére a ma is sok vidéken járatos *tib-láb*, *téb-láb*-iker-ige utótagjában. Én ezt a szót hazulról, a fehérmegyei Tabajdról ismerem. A jó gazdasszony, ki a sok dolog miatt egész nap le sem ül a konyhában, egész nap *tib-láb*. Hogy az ebbeli *láb* csakugyan a *láb* főnévvel azonos és a *lából* ige alapszava, ezt bizonyítja az is, hogy a *tib-láb*-nak is megvan *tib-lából* származéka. A Magyar Tájszótár ilyen szólásokat közöl: A hegypásztor beteges, ritkán *téb-lább* a hegyen; én is nehezen *tébbek-lábbok*; kőne valakit fogannyi, aki vigyázzon a szőlőre. *Téb-láb*, mint a tojó galamb. Megvan ez a szó Arany nyelvén is.

De nemcsak a *lából* > *lábbal* igénél figyelhetjük meg azt, hogy származási kapocs köti egyfelől a személynek lábbal úzását, tárgynak víz színén maradását jelentő *láb* > *lább* igéhez, másfelől a *láb* testrésznévhez, a *láb* ige és *láb* főnév azonosságának bizonyosságául, hanem ugyanilyen megfigyelést tehetünk a *lábadoz* > *lábbadoz* ige segítségével is: ugyanis a lápon járást nemcsak a *láb* testrésznévből képzett *lából* igével fejezhették ki, hanem a *lábadoz* igével is, jelölve annak, hogy ez is a *láb* főnévből származott. Igen ám, de emlékezzünk erre: 'víz színére fel-lábbadoz a szent fa' — ebből meg nyilvánvaló, hogy a *lábbadoz* azonos származású a 'víz színére fel-lább vagy fel-láb az olaj' igéjével, a 'víz színén áll vagy jár' jelentésű *láb* > *lább* igével. Györffy István írja, hogy „a lápokon, ingoványokon való járást »lábadozás«-nak nevezték“ (Nagy-Kunsági Krón.) és hogy „a lápokon járó pákászféle ember háromujjú lábibottal tapogatja ki, pákász szóval lábadozza az ingó talajt óvatosan jár rajta“ (Magy. Népr. II, 253) — ugyanezt pedig ő is, Herman Ottó is, Lovassy is más szóval *lábólás*-nak írja. Tehát ismét a *láb* testrésznév és az 'úszik' jelentésű *láb* > *lább* ige azonossága!

Lábadoz a beteg, *lábbra* áll a beteg: itt vagyunk a *láb* főnévnél. *Lábadoz* a lápjáró, *lából* a lápjáró: itt vagyunk a *láb* főnévnél. *Föllábad* a beteg, víz színére föllábad a szent fa, víz színére fölláb vagy föllább az olaj: itt vagyunk a *láb* > *lább* igénél. Könnybe *lábadoz* >

l á b b a d a szem, könnyben l á b b a könnyben úszó szem, vízen l á b b a vízen úszó hajó — itt vagyunk a *láb* > *lább* igénél — és vízen l á b b, l á b b o l, l á b o l a csak l á b segítségével úszó: itt vagyunk a *láb* főnévnél. Mindenütt a *láb* testrésznev és az 'úszik' jelentésű *láb* > *lább* ige azonossága.

Ezt mutatják a *lábbog* jelentései is. Hogy az olaj a víz színén *lább* vagy *lábbog* s a szem könnyben *lább* vagy *lábbog*, ebből világos a két szó rokon volta; mikor meg azt mondták a régiek, hogy a marha a tilalmasba *lábbog*, akkor már a *lábbog* l á b o n járást jelentett, úgyhogy a *lábbog* útján is eljutunk a járást és úszást jelentő *láb* > *lább* igenek a *láb* testrésznevvvel való azonosságához. Karatna község 1748-i constitutiójában van szó a marhák lábbogásáról (Herman: Magy. ősfogl. 283—4): „Ha marha tilalmas határba szalad, egy marhától két pénz, anyaszopó borjútól, egytől egy pénz, disznótól, malactól, lúdtól hasonlóképen egytől egy pénz; jól megvizsgálni a szaladást szükség, mert találatnak oly emberek, akik szabad akaratjuk szerint elcsapják marhájakat, hogy tilalmas határba lábbogjon és jól lakjék s két pénzzel kiváltsa az határpásztortól...”

Most már azt kell vizsgálnunk, hogyan lehet az, hogy a *láb*: nemcsak testrészt jelentő főnév (az embernek van l á b a), hanem ama testrésszel való működést kifejező ige is (az ember a vizet *lábja* vagy a vízen *láb* > *lább*).

Tudni kell, hogy a mi nyelvünkben is, más finnugor nyelvekben is vannak olyan szótövek, melyek a mondatban névszók is lehetnek (nomina), igék is (verba). Több finnugor nyelvben ugyanazon szótő, külön képző nélkül, fejezi ki a névszót és a hozzátartozó igét a következő esetekben: Dreck és scheissen, Harn és harnen, Furz és furzen, Wind és wehen, Regen és regnen, Schnee és schneien, Frost és frieren stb. Például a Szilágyságban az 'esső'-t úgy mondják, hogy *és*, meg az 'esik'-et is úgy. Tehát ott *és* az *és* azt jelenti, amit mifelénk az 'esik az esső'; az első *és* ige a mondatban, a második *és* főnév. 'Erősen *fagy*' — itt ige a *fagy*; 'erős a *fagy*' — itt meg főnév. Az efféle nyelvjelenséggel kapcsolatban megjegyezte Gombocz (Ungarische Jahrb. X), hogy a névszótő és igető azonossága első sorban a meteorológiai kifejezéseknél és a természeti szükségletek szavainál figyelhető meg, tehát olyan szavaknál,

melyek kétségtelenül a finnugor szókészlet legrégibb rétegéhez tartoznak.

Kapaszkodjunk bele ebbe a legutolsó mondatba.

A finnugor szókészlet legrégibb rétegéhez tartoznak a finnugor nyelvek testrésznevei is, legtöbb. Fölvetem hát azt a kérdést: nincsenek-e a finnugor nyelvekben nyomai annak, hogy e nyelvek valamely korában a testrészek nevéről és a velük való működés igéjéről egyazon szótól szolgált.

Van nyelvünkben egy igecsoport, melyet csupa testrésznevekből *-l* képzővel alakult igék alkotnak, ezek az illető testrészszel való működést fejezik ki: *szēmēl, fülel, orrol, nyelvēl, vállal, karol, ölel, araszol, markol, tenyerel, öklel* (eredeti jelentése 'öklöz' volt), *körmöl, hátal, hasal, könyököl, inál, lábal, talpal, sarkal, térdel, szível*.

A finn nyelvekben is megvan ennek az itt tapasztalható magyar *-l* igeképzőnek megfelelője (l. Szinnyi: M. Nyelvhas.), megvan a finnben is ennek az a rendeltetése, hogy testrésznevekhez járul és az imént bemutatott magyar igecsoporttal jelentéstanilag egyező igecsoportot alkot (így a *silmä* 'szem', *jalka* 'láb', *syli* 'öl', Schoss', *sappi* 'epe', *kanta* 'sarok', *koura* 'marok', *nenä* 'orr', *noukka* 'madár orra' szavakból). A finn *kieli* 'Zunge' jelentésű tőhöz azonban nem kell semmi képzőnek járulnia, ugyanaz a tő jelenti azt is, hogy: 'nyelv'.

A finn *silmä* (ejtsd: szilme) szó keleti finn nyelvjárásokban: *szilmü*. Az Árpádkori magyar is úgy beszélt még, hogy **szimü*, ebből lett a **szim* > *szēm*; a votják nyelvben meg nemcsak elveszett e szó végső magánhangzója, hanem az *-m*-ből is *-n* lett: *šin* (ejtsd: szjin). A finn és magyar e szóhoz képzőt függeszt, hogy ilyen jelentésű szót alkosson: 'szēmēl', azonban a votjában a *šin* magában is jelenti azt, hogy 'szēmēl ver' vagyis 'erősen néz valakire, hogy megigézzé'. A finn a 'madár orra' jelentésű szóból a *mi* *-l* képzőnk megfelelőjével alkot 'orrával csipked' igét, a votjában azonban az 'orr' jelentésű *nir* képzőtlenül jelenti azt is, hogy 'orrával túr'.

A finn *kanta* szó ma azt jelenti, hogy 'sarok' t. i. 'lába sarka', de nem ez volt az eredeti jelentése. A test hátul levő egyik tagjának neve idővel másik, szintén hátul levő testrész nevévé válhat, s így van ez az elől levő testrészekkel is.

A *szēm*-ből származott *szēmēly* nem a 'szem'-et jelentette régi nyelvünkben, hanem az 'arc'-ot. A Zrinyiászban (I. én.) Szulimánnak

Szakáll merő ősz, halvány személyében.

A mi *mál* szavunk eredetileg 'mell'-et jelentett, de Sándor István 1808-i Szókönyve szerint a *hölgy-mál* a „hölgynek hasa bőre“ ('hermelin' a *hölgy*!). A latinban *pectus* 'mell', de a rátorománban a megfelelő *pet* szónak kifejlődött 'gyomor' jelentése (Wörter und Sachen XII, 3). Az 'Arsch' testrész magyar nevének a cseremiszből olyan szó a mása, a *šeng-* (ejtsd: sēng), amely ott általában 'mög'-öt, általában 'hátról levő'-t jelent, s ebből a töből van: *šenguč* (ejtsd: sēngacs) 'hátról'. A *šeng-* kicsinyítő képzős alakjának pedig 'nyakszirti' a jelentése ebben az összetételben: *wuj-šengel* (*wuj*: 'fej'). A cseremiszből *kután* ~ *kotan*: 'far, farok, Arsch', *jol*: 'láb', a *jol-kotan* pedig azt jelenti, hogy: 'lába sarka', szóról-szóra: 'láb-s...g.' Tehát ott a 'sarok' neve eredetileg egy másik, főtebb, de szintén hátról levő testrésznek neve volt. Így a finn *kanta* szó, mely ma 'sarok', valamikor egy másik, főtebb, de szintén hátról levő testrésznek neve volt, azt jelentette, hogy 'hát, Rücken'. Ezt bizonyítja először is az, hogy a *kanta* szóból a mi *-l* képzőnk megfelelőjével képzett finn ige nem azt jelenti, hogy: 'sarkál', hanem azt, hogy: 'hátal', 'a háton terhet hord' vagy általában 'hord'.

Azután a finn *kanta* eredeti jelentését megállapíthatjuk a vogul nyelv alapján is, ugyanis ott a finn *kanta* megfelelője nemcsak 'hátal' jelentésű ige, hanem olyan főnév is, melynek eredeti jelentése: 'hát' volt.

A 'hát' és 'hátal' fogalom jelentésviszonya megfigyelhető a vogul nyelv rokonában, a magyar nyelvben. A *hátal* jelentése Tabajdon (Fehér m.): 'háton terhet hord', különösen asszonyok batyuba kötött terhük hordására mondják. Tudjuk, hogy testrész neve mérték is lehet: 'egy marok liszt', 'egy öl széna'. Így lett a *hát* a mértéke annyinak, amennyit egyszerre el lehet vinni háton. A Nyelvőr közli (III, 165): „Egy *hát* szalma: háttehernyi szalma“. Szintén a Nyelvőr (XLIII, 43): „*hát*: három *hát*tal vittem (almát, füvet)“. Erdélyi Népdalok és Mondákban olvassuk a „hát fa“ kifejezést egy népieskedni akaró

műkölteményben, a Falopóban. Az erdőkerülő így ripakodik rá a tolvajra:

Hát te megint, te rossz ember,
Ide jöttél fát lopni?
Megállj, huncut! oda viszlek,
Hol fog állad felkopni.

Gyere velem az udvarba*
Vedd fel a fát hátadra,
Mert ha nem jössz, majd kötelet
Hurkolok a nyakadra.

A falopó meg így mentetetözik:

Ámbár szegény legény vagyok,
Senki semmit nem tud rám
Geci pajtásomon kívül,
De ő ki nem mondja rám.

Ha mondani akarná is,
Csak nem mondja magára:
Mert ő maga hítt engemet
Lopni el a vásárra.

Ott sem loptam, csak tíz gombot,
Esküszöm a *hát-fámra*,
Ki nem hiszi: most is ott van,
Tekintsen bár ruhámra.

Győrffy írja, hogy „országos elterjedésűnek kell mondanunk a háton való teherhordást”. (Magyarság Néprajza II, 248). Nem is gondolnám, hogy az ország bármely részében ismeretlen volna az efféle 'egy *hát* bab', 'egy *hát* répa-levél' stb. kifejezés abban az értelemben, hogy: 'egy batyuszalma', 'egy batyu répalevél' stb. Ebből már megérthetjük azt, miért van a vogulban annak a szónak, mely a magyar *hát* szó megfelelője (l. Nyelvtud. Közl. XXV, 46.) miért van az a jelentése, hogy: 'battyu', és hogy ez a főnév miért szolgál ilyen jelentésű igével is: 'hátal'. Ez a vogul szó pedig a *xunt-*, a finn 'hord' jelentésű ige *kanta-* alapszavának, illetőleg a ma 'sarok' jelentésű *kanta* szónak pontos hangtani megfele-

* *Udvar* az uraság háza.

lője. A finn *kala* a vogulban *xul* ($x = ch$), a magyarban *hal*: így megértjük a szókezdő mássalhangzók következetes megfelelését ezekben: finn *kanta* ~ vogul *xünt* ~ magyar *hát*. A vogul szóvégi *-nt* hangcsoportnak pedig megfelelhet a magyarban puszta *-t* is. (L. Mészöly: A Halotti Beszéd hangt. tan.)

A vogul *xünt*- tehát a magyar *hát*-tal és a finn *kanta* szóval egy eredetű, de a vogulban az eredeti jelentést fölváltotta a 'batyu' jelentés, a finnben meg a 'sarok' jelentés. A finn *kanta*-alapszavú ige és a vogul *xünt*- ige azonban megtartotta az eredeti jelentést: 'háta!', 'terhet hord', 'hord' (v. ö. még osztj. *xont-æmt*-.: 'auf den Rücken nehmen' és *xont-šà*-.: 'auf dem, den Rücken' *Paas.*), így azután a vogulban az a *xünt* szó, mely eredetileg a 'hát' testrész neve volt, egyszersmind az illető testrészszel való működést is jelenti. (Hogy a vogul *xünt* eredeti jelentése 'hát' volt, kétségtelenné teszi az osztják *xontšà*-.: 'auf dem, den Rücken!')

Az eddigiekből az tűnik ki, hogy csakugyan volt a finnugor nyelveknek olyan korszaka, melyben a testrész neve egyszersmind azon testrészszel való működés ígéje is volt: a *szēm* azt is jelentette, hogy 'szēmél' vagyis 'néz', a *hát* azt is jelentette, hogy 'háta!' vagyis 'háton terhet hord', a *láb* azt is jelentette, hogy 'lábol' vagyis: 'lábba l jár, fut a szárazföldön, lábba l gázol át, lábba l úszik át a vízen'. A finnugor nyelvek vizsgálata útján is odajutunk tehát, hogy a 'víz színén áll vagy jár' jelentésű *láb* > *lább* ige azonos a *láb* testrésznévvel.

Mikor azonban nyelvünknek vagy a finnugor nyelveknek olyan jelentőségéről van szó, melynek eredetét az ősidőkből, tehát kezdetlegesebb műveltségű korszakunkból származtatjuk, nem szabad elmulasztanunk azt, hogy mivelünk rokonságban nem lévő, még mindig kezdetleges fokon élő népek nyelvében is ne nyomozzunk hasonló jelenség után. Oly sok tudománynak segédtudománya már a magyar nyelvtudomány, megérdemli, hogy néha ő legyen a fő, neki legyenek segédül más tudományok. Jó hasznát vettük eddigi fejtegetéseinkben a magyar ethnographiának, azaz tárgyi néprajznak, folyamodjunk most az általános ethnológiához, azaz szellemi néprajzhoz. Abból megtanulhatjuk, hogy nem csupán ősi finnugor sajátság a testrésznevek igei szerepe, hanem ősi emberi sajátság.

Ezt bizonyítja kétségtelenül az, hogy olyan kezdetleges

nyelvben, mint a hottentotta, a 'szēm' jelenésű szó azt is jelenti, hogy 'lát', a 'szēmēk' jelentésű pedig: 'látnak'. (L. Fr. N. Finck: Der deutsche Sprachbau 81.) Ha tehát a mai nyelvi tények azt mutatják, hogy ilyen igei szerepe van a votjákban a 'szēm' nevének, a vogulban a 'hát' nevének a magyarban a 'láb' nevének, akkor ezt a nyelvi sajátságot az ősemlékező nyelvalkotás emlékének kell tekintenünk.

Csak egy-két századdal ezelőtt is, mikor még több volt a víz, a kiöntés, a tó, de kevesebb az út, a híd, a közlekedési eszköz, azokban a régi időkben nem játék, nem testgyakorlás, hanem közönséges közlekedési mód volt, mind a gázló, mind a taposó lábolás. Comenius, a ma is, régen is úttörő ma-



2. ábra.

gyar collegiumnak, a sárospatakinak, modern tanítómestere, 1685-i ábrázolva tanító könyvében, az Orbis pictusban, két külön fejezetben és ábrán megemlékezik róla, ilyenképpen és ilyen képben:

„A vizeken való általmenés (Költözködés) (176. l.).

Hogy meg ne ázzék, aki a vízen által akar menni. kigondoltattanak (feltaláltattanak) a hidak 1 a szekerek kedvéért, és a gyalog-hidak (hidacsák, padlók, bőrük) 2 a gyalogok kedvéért. Hogyha a víznek csekléje, lábboló, gázoltató helye 3 van, gyalog, által-láboltatik (lábon által mennek rajta) 4...” stb. (2. ábra.)

„Úszás. (178. l.)

Által is szokták úszni a vizeket, kákából való kötőléken 1, ismét felfúvott ökörhólyagokon 2, azután szabadon a kezeknek és láboknak 3 hányatásával. Végére némelyek megtanulták a vizet tapodni 4 övedzőig a vízben lévén és ruhájokat fejeken hordozván..." stb. (3. ábra.)

Ez volt az az úszási mód, melyet Sz. Molnár Albert ilyen ragozású igével fejezett ki: 'én *lábbok*, te *lábbsz*, ő *lább'*.

Nyelvünkben a testrésznevekből való ígék a testrésszel való olyan működést szoktak kifejezni, melynek alkalmával azt a testrészt a rendesnél erősebben vagy hosszabban használjuk. A *szēmēl* nem egykedvű látást, nézést, hanem erősebb né-



3. ábra.

zést jelent. Ezért van a votják *šin*-nek az a jelentése, hogy: 'szēmēl ver'. A *fülel* < *filel* nem hallást, hanem hallgatózást jelent, ezért lett belőle a *figyel* szavunk. A *lábbal* ezért nem jelent egyszerű járást, hanem sietést, futást, szökést, gázolást, víztaposást, *lábbal* úszást — *lábbást*. Így érthető jelentéstanilag az, hogy a *láb* testrésznév egyúttal az úszásnak, víz színén maradásnak, víz színén haladásnak is ígéje lett a régi *láb* > *lább* ígében. Némely kifejezésben ezen ígének testrésznév jelentése már elhomályosodott s általában víz színén maradásukat vagy haladásukat jelentette különféle tárgyakkal is, olyanoknak tehát, melyeknek nincsen lábuk. A *vállal*, *elvállal* ígéknek is olyan alkalmazása van már, hogy teljesen elhalavá-

nyult benne képzete a *váll* testrésznek, melyből az ige származott. Ha valaki hivatalt vállalt, igazán nem a vállára gondolunk. Az *öklel*-t, mely először ököl-lel ütést, azután dárdával döfést jelentett, most már a bikára értjük, hogy a bika öklel, pedig ökle sincs. Így *láb* > *lább* a vízen az a tárgy is, melynek lába sincs.

A vizet taposó lábölésnek, mint az írás és kép mutatja, megvolt az a haszna, hogy az így láboló szabadon használhatta úszás közben is mind a két kezét: ha báró, hát beretválkozhatott fogadásból, ha szegény ember, hát átvihette szárazon a holmiját, terelhette közben a nyáját. A rétségi pásztorok nem igen lehettek volna el az úszásnak e neme nélkül. Mint *Lovassy* írja idézett művében (36. l.), „alacsonyabb vízállás esetén a szarvasmarhát és sertésnyáját úszva-lábolva hajtották a kemény lápokra és egyéb lápi kaszálókra legeltetésre“. Ilyen szerrel némely pásztor is bizonyára úgy úszott-lábolt a marha után. A Kiskunságban birkaúsztatáskor a juhászbojtárok néha a vizet taposva követték a bürgéket, igazgatták kézzel, bottal. Kunszentmiklóson az öreg Korsós beszélte, hogyan járt az egyik gazda-asszony libaőrző leánycselédje. A Háromszögi tónál volt a tanya, beúsztak a libák a tó mélyire. Asszonya ráparancsolt a lányra, hajtsa ki őket. Szegény leány váltig bizonygatta, hogy ő most nem mehet utánuk a vízbe, mert éppen beteg, de az asszony nem engedett: addig zavarásztta, hogy szegény leány mégis utánuk eredt — taposva. Ki is hajtotta a libákat, de a hideg víz a „testit“ is érte, olyan nyavalyát szerzett aztán, hogy behalt. Igaz, hogy „a magyar ember általában rossz úszó“ (Györffy: *Magy. Népr.* II, 254). De a rétségek megvoltakor a rétségi életet élő magyarok sokszor kénytelenek lehettek hajó nélkül is átkelni embert elnyelő vízen. Ha a lábbal úszás akkor is olyan ritka lett volna, mint manapság, nem tanított volna róla Comenius és nem emlékezett volna róla Arany János. Az alföldi tavak körül még némely fiatal leány is értett a lábolla úszáshoz. *Ecsedi István* Népies Halászat című könyvében (134) ezt írja: „A tiszamenti gyermekek már jókorán tanulnak úszni. Bemennek a vízbe és maguktól veszik a tempót. A fiúk a gatyájuk szárát fel-fújják és ez a levegőhólyag fenntartja őket. A lányok disznóhólyagot vagy könnyű faövet kötnek a derekuk köré és úgy

úsznak ruhástól.“ Ecsedi szerint is nem az eszközzel, hanem az úszással való átkelés a „régibb és egyszerűbb.“ A rétségi ősfoglalkozások velejárója volt ez. Az én mostani fejtegetéseimben azért kell ezt hangoztatnom, mivel az ősfoglalkozások szókincsében találunk több olyan szót is, mely azonegy tőalakban névszó és ige is.

Ilyen a *nyom* és *les*, mind a kettő az ősi zsákmányoló életmód mesterségszava, a vadász-halász életé.

‘Megnyom a te lábad’, ‘a majom igen ékessen táncot nyom’, ‘ugyanazon útat nyomja’ (Nyelvtört. Szót.) — ezekben a XVI. századi mondatokban ige a *nyom*. ‘A vadász a vadaknak nyomokat nyomozza’, ‘kimentem nyomon nyulászni’, ‘nyomhajtó kopók’ (uo.) — ezekben a XVII. századi mondatokban névszó a *nyom*, főnév. Természetes, hogy a vadra vadászás szava egyúttal az embervadászatnak szava is, a hadakozóké: ‘az ellenség nyomában menni’, a ‘törökök visszaszágulva nyomra szelének’ ‘a sereg egyik részét a nyomra választja’ (XVI—XVII. sz. NySz.).

‘Les a vadász’ — itt ige a *les*, de már főnév emitt:

A vadász ül hosszú, méla lesben.

(Vörösmarty: Szép Ilonka)

Jelenti a *les* nemcsak a leső helyet, hanem leső személyeket is. Így az egész lesben álló sereget röviden *lesnek* is nevezték, ha azután ez a *les* korán „kimutatta magát“, akkor „eszébe vette“ az ellenség és még jókor „hátat adott“. (Lásd Teleki Mih. Lev: I, 178.) *Lesnek* neveztek leső tárgyat is: *Lakatos Károly* írja (Néprajzi Értesítő, 1912. évf. 33. l.) a lápok lakóiról, a pákászokról, hogy „iparukhoz tartozott a hálókötés, s különösen nagy mesterei voltak az emelő, kece, pöndör, *les* és egyéb hálóspecialitások készítésének“. Míg tehát egyik vidéken *leső-háló*-t emlegettek, addig más vidéken *les-háló*-t (Magy. Tájszót.), vagy egyszerűen *les*-t.

Hogy a hálónak egy nemét a *les* ige névszói alkalmazásával fejezték ki, ez egybevág avval az általános jelenséggel, hogy a magyar rétségi élet nyelvében folytonosan élő nyelvalkotó mód volt: a tárgyak nevéül a megfelelő működést kife-

jező igék névszól alkalmazása. Ime: 'a sebes víz elsodor' (ige), 'itt a víz sodra' (névszó); nekünk 'árad a folyó, de az Ecsedi Láp vidékén 'el-ár (= elönt — ige) a folyó' és 'jön az ár' (= árvíz — névszó); az a háló, amelyik billeg (ige): billeg-háló (névszó (Herman O.: Magy. Hal.); 'a háló tőkébe akad' (ige), 'akadba (névszó) ment a háló' (uo.); ciklend — ez Körös-Tarcsán azt jelentette, hogy: 'kavarva, tartóztatva evez' (tehát ige), ugyanott 'az evező beakasztására való peckes szíjhurok' szintén ciklend (névszó).

Most pedig térjünk vissza a *láp* szóra. Itt az ideje annak, hogy arra is utalják, hogy van a *láp*-nak *láb* hangváltozata is: Szatmárban tudniillik Ecsedi *Láp* volt, de „az érsekújvári vízes réteken az úgynevezett Fekete *Láb*“. (L. Czuczor-Fogarasi Szót. „Sok lábot hányt ki az árvíz“ — olvashatni uo.) Ha mármost e mellé tudjuk, hogy az ilyen 'úszó sziget', azaz 'lábó sziget' *láb*-ot (~ *láp*-ot) a régi 'víz színén áll vagy jár' jelentésű *láb* igéből az *ingovány*-nyal megszabására képzett *lábovány*-nak is nevezték, és 'tutaj' jelentésben a *láp*-ot *lábó* néven is, akkor végre is világossá lehet előttünk, hogy az érsekújvári *láb* nem egyéb, hanem a 'víz színén áll vagy jár' jelentésű *láb* igének főnévi alkalmazása, a *láp* pedig ennek a *láb*-nak alakváltozata. Amint a leső sereg és leső háló: *les*; úgy a lábó sziget: *láb* s ennek olyan változata a *láp*, mint *hasáb* szavunknak a nyelvjárási *hasáp* (Melich: Magyar Nyelv XI, 415).

A *láp* ~ *láb* szó tehát azonos a *láb* testrésznévvel — de csak a *láb* > *lább* ige révén. Két, egymástól a fejlődés során időben messze lévő nyelvtörténeti kornak emléke egyfelől a *láb* testrésznévnek igei szerepe a 'lábbal földön vagy vízen jár, lábbal úszik, általában úszik' jelentésű *láb* > *lább* igében, másfelől ennek az igének névszól alkalmazása az 'úszó sziget' és 'tutaj' jelentésű *láb* ~ *láp* főnévben akkor, mikor már az 'úszik' jelentésű *láb* ige nem keltette föl egyszersmind a testrésznév *láb* képzetét, úgyhogy a *láb* > *lább* igét már tárgyakra is alkalmazhatták. A finnugor vagy talán uráli nyelvegységnek kezdetleges műveltségű korából, a tárgy és cselekvés nyelválaki azonosságának korából való maradvány: *láb* testrésznévünknek az a jelentése, hogy: 'jár, gázol, úszik' — ebből az 'úszik' jelentésű *láb* igéből pedig már a rokon nyelvektől való elválás

után, a magyar nyelv külön fejlődésében lett a rétségi élet 'úszó sziget' és 'tutaj' jelentésű *láb-* ~ *láp*-ja. A *sodor*, *akad*, *billeg*, *ciklend* (tegyük hozzá: *csillag*) igék bizonyára olyan szavak, melyek a magyar nyelv külön életében keletkeztek, tehát névszói szerepük is a magyar nyelv külön életében támadt. Így az 'úszó sziget' jelentésű *láb*-é, *láp*-é is az 'úszik' jelentésű *láb* ~ **láp* igéből.

Ami mármost a *láb* ~ *láp* hangtani viszonyát illeti, bizonyára a *láp* az eredetibb alakja nemcsak az 'úszó sziget és tutaj' *láp*-nak, hanem avval együtt a *láb* > *lább* igének és a *láb* testrésznévnek is. *Budenz* is a Magyar-Ugor Szótárban, *Toivonen* is nemrégii cikkében (Nyelvtud. Közlem. L, 456) a testrésznév *láb*-nak egymástól eltérő, de egy hangtani kérdésben meg egyező magyarázatát adta: mind a kettejük szerint a *láb* -*b* hangja finnugor, illetőleg uráli -*mp*-nek felel meg. *Gombocz Zoltán* pedig már régebben utalt a „magyar *p* ~ *mp* megfelelésére“, illetőleg arra, hogy „a finnugor nasalis + explosiva“ (orrhang + zárhang) „rendes magyar megfelelője *b*, *d*, *g* ugyan, de néhány kétségtelen esetben *p*, *t*, *k* is“ (Nyelvtud. Közlem. XXXIX, 239). Így tehát az eddigi hangtörténeti megállapításokkal és a *láb* szó uráli, finnugor, illetőleg ugor kapcsolatainak kutatásaival is összhangban van az a körülmény, hogy e szónak némely jelentésével mind a *láp*, mind a *láb* alak jelentkezik. Nemcsak az ecsedi *láp*, érsekújvári *láb*, Árpád-kori *lábovány* összehasonlításakor észlelhetjük a többeli -*p*- ~ -*b*- váltakozást, hanem a *tib-láb*-nak is van *tip-láp* változata, a *láp*- metsző eszköznek *láb*- mettő változata, viszont a *lábbad*-nak *láppad* változata a nyelvjárási *el-láppad* (= *el-ázik*) szóban (vö. 'könnybe lá b b a d', 'könnyben lá b b o g', 'könnyben á z i k'). A vogulban a finnugor *-*mp*-nek *p* fejleménye is van. Egyik vogul nyelvjárásban a magyar *hát*, *hab* megfelelője *xünt*, *xump*, a másokban *khut*, *khup* (*Munkácsi*: Vog. Nyelvj. 234), ha mármost evvel összevetjük azt a tényt, hogy a vogulmagyar nyelvegység korában a mi nyelvünkben sem lehetett *g*, *d*, *b* hang, hanem csak *k*, *t*, *p*, és hogy csak a magyar nyelv külön életében fejlődtek ki a *g*, *d*, *b* hangok, akkor nyilvánvaló, hogy a *láp* és *láb* változat közül a *láp* az eredetibb, ez volt az eredetibb alakja a testrésznévnek is, ebből lett zöngésüléssel a *láb* testrésznév; a *láb* ige *lább* vál-

tozata pedig hangzóközi ikerítéses (*lábbok, lábbunk* stb.) alakokból való elvonás. Ikerített *pp*-vel *lapp*-tőváltozat is van. „*Láppos*-búza: lápos helyeken, mélyebb laposokban termő, nem igen kövér búza, melynek az alja lerothad, mivel a víz-gyülevény megrontja“. (Magy. Tájsz.)

Hogy a *láb* testrésznév nyelvünkben ige is volt, azt a rétségi nyelv *lábó* szavának egy eddig nem tárgyalt jelentése is bizonyítja.

Említettem az imént, hogy „nyelvünkben a testrésznevekből való igék a testrésszel való olyan működést szoktak kifejezni, melynek alkalmával azt a testrészt a rendesnél erősebben vagy hosszabban használják“.

Lássuk most, hogyan használta a rétségeket bűvő ember a lábát, mikor a lápon vagy zsombékokon járt-kelt.

Lovassy (id. m. 31.) ezt írja: Az ingóláp „lépteink alatt hajlott és minden lépésnél kevés víz tolult fel. A járásnak rajta folytonosnak kellett lenni, különben süllyedt az ember alatt: a süllyedt helyre víz tolult fel, az ember térdig vízben állott, sőt egyik lába egyszer-máskor be is szakadt“.

Győrffy írja (id. m.): „A lápokon veszedelmes volt járni. Ahol vékony volt, ott könnyen süllyedt s a vigyázatlan utast egy pillanat alatt elnyelte az alatta levő szennyes víz. Ezért hívták ezeket a lápokat ingó lápoknak. Az ingó lápokon a szőlő-csömöszlőhöz hasonló 3—4 ágú tapogató bottal jártak a rétes emberek, lépkedni meg olyan óvatosan lépkedtek, mint a vakok. A lápokon, ingoványokon való járást »*lábadozás*«-nak nevezték“. („*Lábodoz*“ Magyar Nyelv XVI, 49.)

Herman Ottó még bővebben (Magy. Hal. I, 482—3): Kereszük föl immár a lápkutakat, a valóságos lápi csikászatot. — A csikász figyelmeztet, hogy szorosan a nyomába lépünk. Keskeny csapáson nádak és gyékények között haladunk, majd kurta, majd hosszú lépéssel zsombékról zsombékra hágva. A csikász lápi-botja folyton puhatol s ha itt-ott elvéted a nyomot, térdig süpped a lábad a mocsáros, szennyes habarékba. — A csapás végén sík tér nyílik, átellenes szélén nád-dal szegve. A szennyes-zöld alapból a lápi páfrány kacagó-zöld

levele emelkedik mohaszerű, összeszőtt aljból: ez az ingóláp. — Amint rálépünk, enged, mint a Kelet legpuhább szőnyege; sőt még ennél is jobban, mert a lépés súlya alatt hullámszerűleg meginog az egész térség: a láb alatt medence támad s nyomban serkedezik belé a víz. — A csíkász és az, aki követi (követni meri) magasra emelgeti a lábát; imbolyogva haladunk. — Ez a növénytakaró vizet borít; sokszor alig arasznyi vastagságú, de feneketlen mélységet rejt: a láb izmai ennek tudatában ösztönszerűen megfeszülnek; úgy a mellkaséi is; szóval a test nem súlyát, hanem nehézkességét iparkodik elenyésztetni. Jó menet után elérjük a lápkutat, mely vagy természetes, vagy a lápmetszővel kerekre kivágott nyílás, amelybe a csíkász a kast szájával lefelé vagy legalább dülve állítja be, hogy a levegőért felszállingózó csík belétevedjen“. E leírás mellé képet is adott *Herman Ottó*; mi ehol át is vesszük tőle: ott láthatjuk a lábát magasra emelgető csíkászt. E képhez *Herman Ottó* még a következő magyarázatot is veti: „Képünk egy lápi »hegy« közelében elterülő ingólápot ábrázol, lápmetszővel kivágott lápkúttal s beállított csíkkassal. A csíkász lápibottal, csíktökllel kezében, csíkputtonnyal a hátán éppen a kút felé lából“. (4. ábra.)

Herman Ottó tehát mind a zsombékokon, mind a lápon járást szemléltetően leírta.

A lápot tudjuk már, mi. De hát a zsombék?

„Az urai határban (Szatmár m.) — írja *Lovassy* (id. m. 27) — „a sás keskeny szegélye zsombékosba olvadt; itt volt a láp legnagyobb zsombékterülete. E zsombékformációt egyenkint álló, 70—90 cm. magas, barna, iszapos növénykorhadék-oszlopok alkották, melyek rendszerint egészen vízben állottak. Minden zsombékoszlop eredetileg egy-egy sástő, és pedig a nem tarackoló zsombéksás (*Carex stricta*) egy-egy töve elhalt részeinek oszlopszerűen felmagasodott korhadékából s az ehez keveredett iszapos részekből alakult. Minden oszlop tetejét egy-egy zsombéksástő bokra koronázta, amelynek hosszú levelei az oszlopok közt csillogó vizet úgy eltakarták, hogy távolabbról e zsombékterület zöld mező képét mutatta. A zsombékoszlopok között hajóval nem lehetett járni, legelő állat sem

mozoghatott közte, de az ember a régi erősebb zsombékfejekén óvatosan lépve-ugorva tovább haladhatott; a fiatalabb zsombék lágy volt, lemállott az ember súlya alatt. A zsombékoszlopok között csillogó víz fenekét süppedő, fekete sár alkotta. ...A zsombék az Alföldnek a lecsapolásokkal eltűnő nevezetes formációja“.

Ugyanerről Györffy Nagy-Kunsági Krónikájában (35. l.) ezt olvashatjuk: „A növényzet azonban nemcsak bürüszterüleg helyezkedett el a víz tetején“ (t. i. mint a lápnál), „hanem oszlop alakban is emelkedett ki a víz feneké-



4. ábra.

ről, ezek az cszlopok voltak a zsombokok vagy kotúk. A kotúk is elhalt és élő növényi részekből állottak, de csak a tetejük volt zöld. Áradáskor a felső részük állott ki a vízből, nagy szárazság idején azonban néha járni is lehetett közöttük. A sáskotúk 2 méter magasra megnőttek, a nádkotúk vagy üstökök még magasabbra is. Mintegy fél ölnyi távolságban, katonás rendben állottak egymás mellett. A kotúk között marha nem járhatott“.

Hogy pedig ember fia milyen veszedelmek között járt vízállás idején a zsombékokon száz esztendőkkor ennelőtte, azt ugyancsak abból a Krónikából tudhatjuk meg (36 l.).

Szilágyi nagytiszteletű úr 1811. évi száraz télen gyalog ment át Bajomból Gyarmatra a „réten“ keresztül. „Megfogadtunk — úgymond az 1827-i leírás — egy rétes, vagy amint szokták nevezni az ollyast, pákász embert, vezérül, másnap reggel el is indulunk és estvére érünk Gyarmatra. Ezen ugyan csudálkozhatna valaki, hogy egy nap, bár téli időben, minden tévelygés, csavargás nélkül egyenesen csak egy mérföldet tudánk haladni. A következő dolgok világosítják az egész utazást: Eleinte bátran lépegettünk egyik zsombok hátáról a másikra, mert a közei közt levő víz befagyott, de mikor a mélyebbére jutottunk, minden lépésünket figyelmes-sé tette annak látása, hogy a kemény téli időben is híg vizek vagynak a zsombokok közei között, még annyival rémítőbb lett egyik zsombokról a másikra való lépésünk, mikor nádszálakkal kezdünk mérgetni a híg víz mélységét. Itt egy ölnyi, majd mélyebb, sőt még a fenekét sem éri nádszálunk! Borzadással egész vízi pokolnak képzelte velünk azon helyet, hol azok a csíkok laknak a nékiek rendeltetett országokban!“ — Bizony — írja Győrffy (id. m. 37. l.) „csak az öreg zsombokok bírták meg az embert, a fiatalabbja tüstént megingott s eldőlt, ha valaki megállott rajta, s az illetőt menten elnyelte a szennyes víz és pocsolya. Hiába kapaszkodott a szomszédos álló zsombokokba, azokat is magával rántotta“.

Ezekből láthatjuk, hogy a lápokon, zsombokokon ugyan-csak vigyázni kellett arra, hová teszi az ember a lábát, nem lehetett pihenője a lábnak, hiszen „a láb izmai ösztönszerűen megfeszültek“. Megvolt tehát külső, tárgyi oka, és belső lélektani oka annak, hogy a lápokon, zsombokokon járást a *láb* névszóból alakult *lábál* és *lábadoz* igékkel fejezzék ki. Mivel pedig e származék igéknek képzővel alakulta előtt maga a képzőtlen testrésznév *láb* volt a mi 'lábál' jelentésű igénk, ebből az következik, hogy a lápon-zsombokon járást nemcsak a *lábál*, *lábadoz*, hanem a *láb* igével is kifejezhették. Ezt bizonyítja a zsombok *lábó* neve is.

Miért?

A zsombok nem kaphatta ezt a nevét azért, amiért a tutaj kapta a *lábó* nevét, mert hiszen a zsombok a földből kinőve egy helyen állott, nem pedig a víz színén lábbott, mint a tutaj

és az úszó sziget. Az -ó, -ő, képzős igenév azonban nemcsak a cselekvőt jelölheti, hanem a cselekvés helyét is. Nemcsak leső sereg, leső háló van, hanem leső hely is, ahová a leső sereg megbújik, a vadásznak is leső kunyhója volt (XVII, 12. NySz.): így *lábó* a zombék azért, mert azon lábtak, azaz lábaltak, lábadoztak. A zombékot csak azért nevezhetik *lábó*-nak is, mert megvolt az a *láb* ige, mely a száraz lábbal való járást is jelentette s mely a *téb-láb*-ban ma is él. Ecsedről van följegyezve: „*lábó*: embert megbíró, járható zombék a lápon. Csak a lábóra lépj, akkor nem szakacs be“. (Magy. Tájszót.) Míg tehát az 'úszó sziget' *láp*, *láb*, *lábovány* és a 'tutaj' *láp*, *lábó* a **láp* > *láb* > *lább*, *lából* ~ *lábal* > *lábbal* igének azt a jelentését őrzi, hogy 'a vízben úszik', addig a 'zombék' *lábó* azt, hogy: 'száraz földön jár, ott szedi, egyengeti a lábát'.

A *láb* igének ebből a jelentéséből magyarázható meg a *lábó* igenévnek egy még másik jelentése is. Ismerkedjünk meg evvel az újabb *lábó* nevű tárggyal.

Közönséges neve ennek a *csík-gát*, ezen a néven említi Lovassy (id. m. 37—38.): „A csíkot (*Cobitis fossilis*), a lápnak és iszapnak ezt a szülöttét, tavasszal a rekesztőhalászat egy nemével, kassal fogták. A csíkkas lényegében fűz vesszőből sűrűn fonott varsa; az eleje tölcsérszerűen mélyült befelé s a benyúló hegye — lápi nyelven a vörcsök — az öblös tömlőche nyílik; a tömlőc hátsó vége elhegyesedett és a hegyén nyílásban végződik. E kerek lyukon szokták a zsákmányt a kasból kirázni; egyébkor sáscsutakkal dugták be. A csíkász a nem mély, áramló-szivárgó vizekbe gázból és sásból a víz színe fölé alig arasznnyira emelkedő és 2—3 arasz szélességű gátat rakott s azt itt-ott, ahol szükség volt rá, egy-egylevert karóval meg is támogatta. A csíkgáton egy-két méternyi közönkint akkora csorbákat, kashelyeket hagyott, hogy rajtuk a hajóját áttolhassa s hogy azokba a csíkkasokat szorosán annyira beféktethesse, hogy a tölcsér nyílása, mint a kas bejárója, a vízszín alá kerüljön. A tyukodiak egyik csíkgátjában harminc kast is láttam. A keskeny vájásokat pedig, egymástól 5—10 m. távolságban, rövid, haránt gátakkal rekesztette el, mindegyik közepén egy-egy kashellyel. Ezek a harántgátak

sem a lassú vízfolyást nem akadályozták, sem a közlekedést nem gátolták; a kashelyeken s a kasokon a víz átfolyt, előbbiekben a hajó is keresztülment. A kasokat este felé rakta le. Az éjjel mozgó csík a tölcser nyílásán könnyen behatolt és a tömlőben megszorulva semerre sem menekedhetett. A hajnalban felszedett kasok farából a zsákmányt kiöntötte és a kiválogatott csíkot saját nevelésű kabaktökből készített edénybe, vagy fűz vesszőből fonott vékába rakta“.

A csikász munkájáról *Herman Ottó* így ír (Magy. Halászat I, 205): „A csikász a szó való értelmében »ezer veszedelem« között üzi furfangos mesterségét. Ingó lápokon halad tova, melyek alatt feneketlen sarak, gödrök állanak útjába, amelyek az időjáráshoz képest folyton változnak. Ez és számtalan más veszedelem úgy hozza magával, hogy a csikász minden egyes lépése ki van számítva. A vakbogár csápjaival tapogatva halad tova, a csikász csápja a lápi bot... — De vannak kiválóan alkalmas helyek, a vészek,* ahol a csík mindig ellehet, ahol tehát mindig érdemes csikászni s ahova természetesen gyakran el kell járni. Ilyen helyeken a csikász kikészíti útját, hogy bátran járhasson; ez az út a *lábó* s lényege szerint cölöp-építmény. — Erős, karvastagságú husángokból karót csinál, a vész irányában két sorban leveri, s a között giz-gazzal, náddal, gyeppelel, zombékkal tölti ki úgy, hogy egy keskeny járó — igaz! »macskajáró« — keletkezik; ez a *lábó*. — Úgy, amint a *lábó* mellett csikos víz jelentkezik, vagy a *lábó*-t vizen át kell folytatni, kihagyogatja a kashelyet, vagyis olyan keresztbefutó rést készít a *lábó*-n, hogy a csíkkas taraját belészoríthassa s az »átszálló« csíkot a kasba keríthesse“.

Ennek a *lábó*-nak tehát — mint *Herman Ottó*-nak ezekből a soraiból érthetjük — két haszna is volt. Egyik, hogy állandó út volt a rétségen a csíkos helyekhez, másik az, hogy elrekesztette útját a járó csíknak s az a *lábó* közeibe rakott csíkvarsába került. A *lábó*-nak az utóbbi rendeltetéséről szól *Herman Ottó* a következő sorokban (id. m. I, 473): „Jól tudta a pákász azt

* Vész: a lápnak apró, nyílt tükrei, amelyekbe a csíkkasokat rakják. (Herman O.: M. Hal.)

is, hogy a csík akkor, amikor a hóvizek vagy nagy esőzések megdagasztották a rétet s lápot, ide-oda úszkál: ekkor rekesztésre fogta a pákász a dolgot, t. i. karókkal, hinárral, mindenféle giz-gazzal keskeny gátakat — *csíkgátakat, lábót* — rakott, hosszú sorban itt-ott közöket hagyva, amelyekbe a csíkvársát beszoríthatta s ahol a járócsíkot elfogta“. Más helyütt (I, 244) ezt az alkotmányt nem csíkgátnak „vagy“ lábónak, hanem egyszerűen *csíkgát*-nak mondja: „A hosszú, keskeny *csíkgátakat* gazból, gyeptől hánnya fel, [az Ecsedi Láp csikásza]; itt-ott lekároztatva, hogy a víz éppen csak el ne vigye; kis távolságra réceket hagyogat, amelyekbe a karókat leszoríthatja, úgyhogy a vörcsök éppen csak elmerül. A felszerelt *csíkgát* élénken emlékeztet egy árvízben álló vársánchoz, amelyen az ágyúk megmaradtak. — A csíkot a lápdagadás megzavarja, mert a vízállást megváltoztatja, s a hal ekkor nyugtalanodik, barangol, »úszik az árral«, ezért állítja a csikász szerszámját a száddal víz ellenében. Természetes, hogy a csíkgátak táján a víz duzzad s a kashelyeken sebesen folyik s természetes az is, hogy a csík ugyanitt kísértgeti meg az átszállást, s a vörcsökön át biztosan tömlöcbe kerül“.

A csíkgátnak pedig nemcsak *lábó* a neve.

A *csíkgát*-hoz, azaz *lábó*-hoz hasonlatos rekeszték az Érmenti *hurca-gát*, melyről *Ballagi Aladár* emlékezik (Oszt. Magyar. Mon., Magyarország. II, 409): „Az Ér... a mellett, hogy szárnyasokban, minő a réce, szárcsa, gém, golya stb. igen gazdag, halakban is, főképp csukában, kárászbán és potykában, bővölködik. A halászok műve a *hurcagát*, melyet e néven sehol másutt nem ismernek. Vastag fűzfakarókat meglehetősen sűrűn vernek le egymás mellé, még pedig a víz folyásával keresztbe; ezen fűzfakarók kellő közepére teszik le a hosszú, vesszőből font, felül keskeny, alul tág, trombita alakú hurcát. A hurca két oldalán sövényyszerűen leverte karók a hálnak útját állják s arra kényszerítik, hogy átbúvót keressen. Vessztére bemegy a hurca nyílásán, honnét majd csak a halász fogja ki a merítő szákkal; mert a hurca »kürtője« vagyis előrésze oly alakú, mint a kapotnyak (asarum Euro-

paeum) levele, melynek kocsánya helyén megy be a hal a hurcába; ez igen szűk átbúvó élben állván, a hal sohasem találhatja meg, s így okvetlen benn reked. A halfogó hurca nyílásánál sárból, gyékényből, vízi gyökerekből gátat, *lépőt* készít a halász, melyek nemcsak a halat tartóztatják föl, hanem a sok mindenféle giz-gazt, a fenéken képződő vízi mohát, hinárt is, melyek rátapadván a karóra, a vizet nem eresztik át“.

Amint látjuk, mind a három leírás azonos rendeltetésű és alkotású tárgyról való, és ennek az egy tárgynak két rétségi tájon más-más a neve: az egyiken a „karókkal, hinárral, mindenféle giz-gazzal rakott keskeny gátat“ a csikász *lábó*-nak mondja, máshol meg a „sárból, gyékényből, vízi gyökerekből készített gátat“ *lépő*-nek. Ha csak magában *lábó* volna is, már akkor is tudhatnánk, honnét vette a nevét: hogy a pákász rajta mint töltésen lábal be a csikkasokhoz, tehát a 'szárazföldön jár vagy lépked' jelentésű *láb* igének igeneve a *lábó*. Ha pedig tudjuk még azt is, hogy ez a *lábó* más vidéken más néven *lépő*, nyilván azért, mert a csikász rajta lép, akkor teljesen bizonyos, hogy a csíkgát azért *lábó*, mert a csikász rajta *láb*, azaz lábal.*

Nemcsak a *téb-láb* > *tébb-lább* utótagjában van meg hát a *láb* testrésznév, mint a szárazföldön való lépegetést jelentő ige, hanem ez szolgál alapszavául mind a 'zsombék', mind a 'csíkgát' jelentésű *lábó* szónak. Amint egymás mellé sorakozik a *les* főnév és *les* > *lesel* ige, úgy kapcsolódik egymáshoz a *láb* főnév és *láb* > *lábal* ige. Az illető rekesztő hálót igenévi alakkal nem *leselő*-nek hívják, hanem *leső*-nek: így a zsombékot és csíkgátat nem *lábaló*-nak, hanem *lábó*-nak.

A *láb* testrésznévből származott a *lábint*: 'lábával nyomint', *lábít*: 'lábbal mozdít', *el-lábít*: 'el-eblábal' ige is (Magy. Tájszót.). A *lábít* igeneve pedig, a *lábító* > *lábbító* szó több tárgyat, de csupa olyanfélét jelent, melyet lábbal nyomnak vagy lábbal lépegetnek rajta. A Magyar Tájszótár a következő jelentéseit közli a *lábító*-nak: 1. láb alá való (zsámoly, vánkus stb.), 2. a faragópadnak az az alsó része, amely-

* Horger barátom figyelmeztet arra, hogy szerinte a *lép* a hasonló jelentésű *láb* * < *láp* ige változata lehet. (De vö. *vép*!)

nek a faragó a lábát nekifeszíti, 3. szekér fölhágójául alkalmazott hosszú rúd, 4. szövőszék taposója (4—6 lécforma fa, amelyeket a szövő a lábával váltogatva nyomkod); mindennemű lábbal hajtott gépfélének (pl. varrógépnek, köszörülőnek) taposója, hajtódeszkája, 5. lábtó, lajtorja, 6. létrául használt ágas (3—4 m. hosszú ágasbogas fa, amelynek minden ágából legalább egy-egy arasznyi csonk van meghagyva). 7. faállás (építésnél).

A *lábító* szónak ezek a jelentései a *láb* testrésznévvel azonos alapszó származékának bizonyítják azt a *lábó*-t is, melyet *Ecsedi* (id. m. 134—5) így ír le: „A magyar mindenik lábára ráköt egy-egy két méter hosszú deszkát, kezébe vesz egy evezőt és rááll a Tisza vizére, lábát széjjel veti, az evezővel lendít magán és szép lassan átkel a Tiszán.”

A *lábó* és *lábító* között olyan alaktani viszony van, mint a *favágó* és nyelvjárási *favágító* között. Amint tehát a *favágító* eredetileg *favágó* volt, úgy a *lábító* eredetileg **lábó* volt.

Ami mármost a testrésznév *láb* szó eredetét illeti, *Toivonennak* sikerült azt kinyomozni abban a cikkében (Nyelvtud. Közl. L, 456), melyet már említettem is. Olyan osztják és szamojéd szavakkal veti össze, melyeknek eredeti jelentése 'talp'; a hangalak pedig az osztjákban *lāmp*, a szamojédban *lāmba*. Ilyen hangalaknak, mint láttuk, szabályosan megfelel a magyarban a *láp* > *láb*, jelentés dolgában pedig rövid az út a 'talp' és 'láb' között. Mutatja ezt sok olyan régi és újabb kifejezésünk, melyben a *láb* éppen úgy helyén volt vagy van, mint a *talp*: 'Lába nyoma, talpa nyoma', 'lába alá nyom, talpa alá nyom', 'a sereg lábon áll, talpon áll', 'lábra állít, talpra állít', az egy 'lábnyi' mérték egy 'talpnyomnyi' Viszont a régi magyar nyelvben sokszor a pusztá *szár* szót találjuk olyankor, mikor ma *láb*-at mondanánk. Elfogadható tehát Toivonennak az a megállapítása, hogy a magyar *láb* (pes, Fuss) uráli eredetű, vagyis abból a messze ősidőből való, mikor valamennyi mai finnugor nyelvnek, tehát köztük a magyarnak is ősnyelve, a finnugor alapnyelv, még nem külön volt, hanem egységes nyelvet alkotott a mai szamojéd nyelvek őseivel.

Toivonennak e szóhasonlítását és az én *láp* (lábbó tárgy) ~ *láb* (testrésznév) szőfejtésemet megerősíti egy tájszó, melyet

eddig nem említettem: a *lambó* = csőszhágcsó (l. Magy. Tájsz.).

A szamojéd *lamba* ~ osztják *lāmp* ~ magyar *láb* egyezéséből az következik, hogy a tárgyaltszó zárhangja előtt, a -b- (<-p-) hang előtt az ugor korban orrhang volt: -m-. Az ugor-kori orrhang + zárhang pedig (vö. *Gombocz*: Nyelvtud. Közlem. XXXIX, 228) ilyen magyar alakpárokat írt: *Liünti* ~ *Levédi*, *ördög* ~ *ördöng*, *lág* ~ *langy* (lág idő ~ langy idő). Ebből meg az következik, hogy a **lamp*8 > *láb*-ból származott *lábó* szónak is lehetett olyan *lambó* változata, melyben az orrhang nyelvtörténet előtti keletű. Nem újabb fejlemény, hiszen ez esetben *lāmbó* lett volna a *lábó*-ból, nem *lambó* (rövid a-val).

A hangtörténet tehát a *lág* ~ *langy* mellé *lábó* ~ *lambó* alakpárt helyez. Hát a jelentéstan azt helyben hagyja-e, igazolja-e?

Tudjuk az eddigiekből, hogy a *lābalni* > *lābbalni*, *lābitni* igék alapszava a *lāb* testrésznévvel azonos ige, mely a lábbal való működést jelentette. A *lābitó* tehát, mely lábbal való működés többféle eszközét, helyét jelenti, akkor, mikor még -ó képzője az -it képzővel meg nem toldott *lāb* igéhez járult, akkor a *lābitó* még ilyen alakú volt: **lābó*; a *favágító* is — említettem — a *favágó*-ból lett. Az a *lābó*-ból lett *lābitó* pedig egyebek között — mint láttuk — ezt is jelenti: „létrául használt ágas, (3—4 m. hosszú) ágbogas fa, amelynek minden ágából legalább egy-egy arasnyi csonk van meghagyva“, a *lambó* pedig a Magyar Tájszótár szerint „csőszhágcsó“.

Már ennyiből is gyanítható, hogy a *lambó* és *lābitó* (< **lābó*) azonos tárgy.

De szemmel is meg lehet erről győződni.

Vess egy tekintetet a csősznek erre az ábrázolatjára, *Patak* *László* rajzára, melyet a Vasárnapi Ujság 1888-i évfolyamának 640. lapjáról vettem. (5. ábra.) Ehhez a rajzhoz életképet is írt *Daylight* álnéven *Baksay Sándor*, abból veszem ezeket a sorokat (638. l.): A kukorica-csősz „rendesen katonaviselt emberből kerül ki, aki már megszokta a silbakot. Tradícióihoz híven első dolga hivatala kezdetén leállítani az *álló-fát* (nem tudom, nem ezt hívják-e néhol *ösztörűnek?*), innen őrzí ő a kukorica-rengeteget a tolvajoktól...“

Baksay tehát *állófá*-nak nevezi a „csőszhágcsó“-t, de gyanakodik *öztörű* nevére is. Bizonyára azért, mert fülében csöngöttek ezek az Arany-sorok:

Míg *öztörűfán* egy-egy vizsga kém,
Függ, mint árboc fölött hajóslegény...



5 ábra.

Én Kunszentmiklósról ezt a kukoricacsősz állófáját *messzelátófa* vagy *messzelátó* néven ismerem, használták nemcsak csőszök, hanem pásztorok is. *Herman Ottó* mint pásztorok eszközéről ír róla, több nevét is említve, a Magyarok nagy ősfoglalkozásában (179): „A XVI. és XVII. század elválasztó mesgyéjén a jószágot termő magyar Alföld rétségeinek, lápjainak rengetegéből, a *hegynek* nevezett száraz szigetségből kel-

ve, mint a tengerpart világító tornya, égnek mered máig is Monostor állófája, a Nagyikunság Gólyája és Biharország őrtája, az az egyszerű ágas alkotmány, amelyre a szerpásztor fölhangzott, hogy betekintsen a rétségbe s így nézzen utána a jószág-nak, amelyet tavaszkor behajtott s amelyet csak a legkeményebb tél jege szorított ki onnan". Másutt (47. l.) gólyának és — mint a kunszentmiklósiak most is — messzelátónak mondja az állófát és így írja le: „a kunyhó előtt leásva állott a gólya vagy messzelátó, egy magas, erős ágas fa, később gerenda, amelybe átjáró fokok vannak verve. Erre a messzelátóra hágott föl a számadó, amikor tudni akarta, mi legyen a rétet járó gulya vagy ménes sora“.

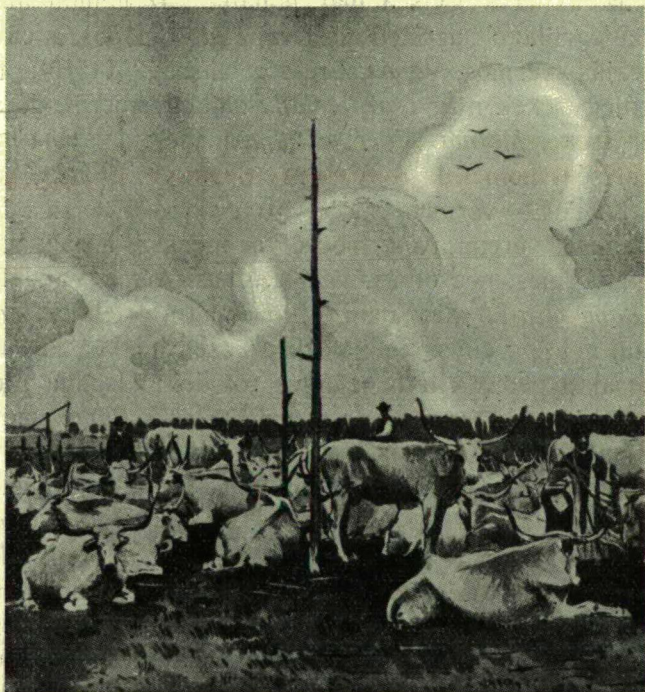
Herman Ottónak azt az állítását, hogy a messzelátófát nemcsak csőszök, hanem pásztorok is használták kémlelőhelynek, megerősíti Kunszentmiklósról Baky Miklós barátom: „A messzelátófát többnyire a kukoricacsőszök használták és használják még ma is ott, ahol sok kukoricaszántás van. Nagyobb uradalmakban, ahol anyagulyák, ménesek, birkanyájak, sertéskondák voltak, a legelők területén a karámokat rendszeren vízmentes, magasabb dombra építették, és itt voltak a gémes itatókútak is. Ilyen helyeken néhol állítottak föl messzelátókat, hogy ellenőrizhessék az őrző pásztorokat, nyájakat“.

Ugyancsak Baky Miklós közölte velem, hogy a messzelátófának fölhangásra való fokai a természetes ágcsonkok voltak, de ha azok néhol ritkásabban állottak, ott a fatörzsököt átfúrva, közbe-keresztbe egy-egy fokot iktattak be. Az ilyen állófa volt az átmenet a természetes és mesterséges hágcsójú messzelátó között, aminthogy mind a két nemet említi Herman Ottó, hogy tudniillik az a messzelátó eredetileg „magas, erős ágas fa“ volt, később pedig „gerenda, amelybe átjáró fokok vannak vésvé“.

A Herman Ottó szövegéhez való képet is közlöm (6. ábra), azon látható a pásztorok állófájának eredetibb alakja, a Patakyén meg a csőszök állófája újabb alakban; de csakugyan láthatjuk, hogy mind a kettő azonos tárgy. Ha tehát a Magyar Tájszótárban azt olvassuk, hogy a *lambó* „csőszhágcsó“-t jelent, vagyis a Pataky rajzán levő tárgyat, a *lábító* pedig „lét-

rául használt ágas (3—4 m. hosszú, ágasbogas fa, amelynek minden ágából legalább egy-egy arasznyi csonk van meghagyva)“, vagyis ez a Herman Ottó-féle tárgy — akkor szemmel látható, hogy a *lambó* és *lábitó* (< **lábó*) azonos tárgy.

A jelentéstan is igazolja tehát azt, hogy a *lambó* annak a *lábó* szónak változata, mely mint a lábbal való működés helyének, a zombéknak is neve, továbbá a belőle származott *lábitó* mint szintén a lábbal való működés helye, a csőszhágcsónak is neve, akár a *lambó*.



6. ábra.

Van a régi magyar nyelvben és a mai népnelvben egy *lápa*, *vápa* szó is, ezt a nyelvtudósok közül többen a *láp* szó változatának tartják. „Nyilván azonos a *láp* szóval a *lápa* /*vápa* OklSz., NySz., MTsz...” — írja Gombocz (Nyelvtud. Közlem. XXXIX, 238). A Nyelvtörténeti Szótár is egy címszó alá fogja a *láp*-ot a *lápá*-val, *vápá*-val. Szinnyei azonban a Magyar Tájszótárban külön rendeli a *láp*-ot. Magyar Nyelvhason-

lításában pedig nem említi neki *lápa*, *vápa* változatát. *Munkácsi* meg világosan megírja, hogy a finnugor eredetű *láp*-pal szemben a *vápa* szót szláv jövevénynek tartja, a *lápá*-t pedig abból a *láp* hatására keletkezettnek (Keleti Szemle VII, 251—3).

E kérdésben megint ez legyen első viszontkérdésünk: mi az a *vápa* vagy *lápa*?

A XV. századi Besztercei Szójegyzék szerint (218) *vápa* (írva: *vapa*) a latin 'fovea' (közönséges magyar szavunkkal 'gödör'). A XVI. századi Gyöngyösi Szótártörödékek szerint (2710) az 'axilla' vagyis a mai 'hónalj': „az holnod alatt való *vápa*“, a 'cartilago' „az filed alatt való *vápa*“ (165), a 'cavus' pedig: „vájás, vermös, *vápás*, üresség, hiszag“ (4416). Ezek a régi szójegyzékek még csak a *vápa* alakot ismerik, de a XVII. századi *Szenci Molnár Albert* a *vápa* mellett a *lápá*-t is említi, és jelentéséül nemcsak a vermet vagyis gödröt, hanem a vízzel telt vermet vagyis pocsolyát is: „Lacuna: vízálló tócsa, verem, *vápa*, pocsolya, mocsár, hézagság“. „Lacunatus: vermes, pocsolyás, *vápás*, *lápás*. A magyar-latin részben a *Lápa* címszó alatt nem is közöl latin értelmezést, hanem csak utal a *Vápa* címszóra, jelezvén ezzel, hogy a két szó egy. A *Vápa* alatt pedig a latin jelentés röviden: „lacuna“, a *Vápás* pedig: „convexus“ (azaz h o m o rú). *Páriz Pápai* szótárában megvan a *láp* is, a *lápa* is. A *láp*-nál nincsen utalás a *lápá*-ra vagy *vápá*-ra, de a *lápá*-nál igenis van a *vápá*-ra, annak jeléül, hogy ez a szótáríró is csak a *lápá*-t ~ *vápá*-t tudja azonosnak, de már külön szónak a *láp*-ot. Más jelentést is ad a *láp*-nak, mint a *lápá*-nak: „*Láp*, *Lápos-hely*: uligo, locus uliginosus, ein Sumpf, sumpfiger Ort“, a *lápa* pedig: „lacuna, eine Pfütze oder Lachen“ s a *vápa* is: „lacuna, planities depressior, ein Wassergruben, niederer Ort, wo das Wasser stehen bleibet“. A *vápás*: „convexus, gewölbt, auswärts rund“. *Páriz Pápai* szerint is tehát a *lápa*, *vápa*, csak akkora mélyedés, hogy úszó sziget nem teremhetne rajta, de a *láp* szerinte is nagyobb mocsaras terület, azon már szövődhetik úszó sziget. Hogy *láp*-nak nevezték, mint *Páriz Pápai* is, azt az egész mocsaras területet is, melyen az úszó sziget lápok lábbogtak, ez olyan jelentésátvitel, mint hogy egész nagyobb területet, melyen bükkfák vagy nyírfák nőnek, elneveznek *Bükk*-nek, *Nyír*-nek.

Tehát négy évszázad magyar szótárai össze nem vétenék

a *láp*-ot a *lápá*-val, de egynek veszik emezt a *vápá*-val, ennek pedig eredeti jelentéséül világosan ez tűnik ki az adatokból: 'gödrös'. Ezt mutatja a népnyelv is: 1. *lápá, lápá, vápa*: alig mélyedő széles gödrösség hegyen v. hegyoldalban, sekélyes völgy, völgyfenék... 2. *vápa*: gödrös bemélyedés: *árok-vápa, hónyajjvápa*... és egyéb testrészek *vápája*: (L. Szinnyi: MTSz.) Bizonyos ezekből, hogy a kisebb bemélyedésű tárgyakat jelentő *vápa, lápá* nem azonos az úszó tárgyakat jelentő *láp*-pal. Ami a *lápá* hangalakját illeti is, a jelek arra vallanak, hogy a *vápa* alak az eredetibb és a *lápá* csak abból fejlődött.

Erre mutat az, hogy a régi szójegyzékek *vápa* alakja két évszázaddal megelőzi a *lápá* alakot.* A XV. századelei Husszita Bibliafordításban még nem *láp* ige van, hanem *vép*, de írott és nyomtatott nyelvemlékeink már csak a *láp* alakot ismerik, mint mai nyelvjárásaink is. Igen régi és gyakori szavunk a 'bálvány, madárijesztő' jelentésű *vász* > *váz* is; ezt nyelvemlékeinkben századokon át v-s kezdettel találjuk, csak mai nyelvjárásban van *láz* alakja is (Magy. Tájszót.). A szóelei v- ~ l- változatú szavak közül csak a *lék* az, melynek v-s változata (*vék*) nem a régi nyelvből mutatható ki, hanem mai nyelvjárásból. A szóelei v- ~ l- változatú szavak korbeli sorrendje tehát valószínűvé teszi azt, hogy a v-ből fejlődött az l-. E szerint tehát a *lápá* alak még ki sem fejlődött akkor, mikor az 'úszó sziget' > 'úszó szigetes, tó vagy mocsár' jelentésű *láp* > *láb* > *lábovány* már régen megvolt. Nemcsak jelentéstan, hanem hangtan dolgában is tévednek tehát azok az újabbkori nyelvtudósok, akik a *láp*-ot a XV—XVIII. század szótáríróival szemben a *lápá*-val és *vápá*-val egy szónak tartják. Munkácsinak sincsen igaza abban, hogy a *vápá*-ból a *lápá* mellékalakot a *láp*-pal való „combinatio“ eredményének tartja (id. m.). Más szóval való keveredés nélkül megtörténik a magyarban a szókezdő v- és l- hangcseréje, mint a *láp* ~ *vép*, *váz* ~ *láz*, *lék* ~ *vék* mutatja; helyesen utal erre Munkácsival szemben Gombocz (NyK. XXXIX, 239). A *vápa* > *lápá* hangfejlődés azonban Gomboczcal szemben mel-

* Csak földrajzi nevekből találunk a XIII. században is *Lápá* alakot, a *Vápa* mellett, de ugyanannak a szónak földrajzi névül más lehet a hangfejlődése, mint köznévül. Így a *falu* egyes harmadik személyragos alakja *-faluja*, a *-falu* földrajzi névé *-falva* és *fa*. (Mészöly: Balassa-Emlékk.)

letté szól Munkácsi azon szófejtésének, mely szerint a magyar *vápa*, melynek Páriz Pápaiban csakugyan megvan 'Pfütze' (azaz: pocsolya) jelentése is, azonos az óegyh. szl. *vapa* 'Pfütze' szóval — ennél nagyobb jelentéstani és hangtani egyezést igazán nem kívánhatunk. Az eredeti jelentésnek természetesen a szlávban is 'gödör'-nek kellett lennie, mint a lengyel *wapowiec* 'ein Weg voll Abgründe' mutatja (Munkácsi id. m.).

Czuczor Gergely és Fogarasi János „Magyar Nyelv Szótára“ nemcsak most elavult, hanem már a maga korában az volt. 1865-ben jelent meg az a kötete, melyben a *láb* szóról így okoskodik: „Minthogy a lábnak fő rendeltetése a mozgás, legvalószínűbb, hogy gyöke a mozgást jelentő *la* vagy *lo*, melytől kifejlődött a *láb*, mintha volna *la-ab* v. *lo-ab*“. Tudniillik a Szótár szerint: „*La*, elvont gyökeleme *lej* szónak s gyöke *láb* szónak mind három jelentésében, továbbá *lág*y melléknévnek; és rokon *lo* elvont gyökkel (*lohad*, *lohaszt*, *lohol* stb. szókban) úgyszinté *lob* gyökkel (*lobban*, *lobog* stb. szókban). Jelentése, mint általában az *l* hangé, haladó mozgás“. A „*Láb*“-nak pedig, mint a *lobog*-gal egy töről sarjadt szónak, ama „mind három jelentése“ Czuczor-Fogarasi szerint ezek: „1. Az ember és állatok derekából kinyúló tagok, melyeken állanak, mozognak, járnak, kelnek... 2. Az áradásnak kitett vidékeken oly mocsáros hely, melynek színén fű, csáté, gaz úszkál és az árvíz hordta mindenféle nád, szénatöredék a szél által majd ide, majd oda üzetik... 3. Közönségesen ma két *b*-vel írják és ejtik: *lább*, de ezt tenni fölösleges, mert egy a főnevet jelentő *láb*, sajátlag *lob* szóval, épen úgy, mint *les*, *les*; *nyom*, *nyom*; *zár*, *zár* stb. igék és nevek egy alakban...“

Tehát már Czuczor-Fogarasiék gondoltak arra, hogy a testrésznév *láb* és a földszíni név *láb* ~ *láp* és az 'úszik' jelentés *lább* egy eredetű — ezt a gondolatukat a modern nyelvtudomány szóra sem érdemesítette. Ellenben azt az állításukat, hogy a *lább* ige a „*lob* gyökkel“ egy, vagyis a *lobog* alapszavának változata, ezt a tévedésüket már Budenz is elfogadta (Magy.-Ugor Szót. 704).

Czuczor-Fogarasiék a *láp* eredetének kérdésében jobban céloztak a maguk ósdi parittyájával, mint a modern fegyverzetű óriás Budenz. Oka ennek az, hogy ők a *láp* m o z g ó voltát nem tévesztették szem elől.

Szófejtő nyelvészkedésünkben e cikk folyamán nagy segítségünkre voltak irodalmi szövegek, viszont szófejtésünk eredményei jelesíróink műveihez szövegmagyarázatul is szolgálhatnak.

Ime egyfelől a nyelvtudomány és irodalomtudomány kapcsolata.

Szófejtéseink csak a szellemi és tárgyi néprajz segítségével sikerülhettek, viszont a nyelv kezdeti fokát mutató mondatnyi jelenségek, melyek értekezésünk folyamán kiderültek, az emberi szellem történetéhez hoznak adalékokat, s a földszíni elnevezéseknek és népi foglalkozások, eszközök szavainak megfejtése kiegészíti a magyar népélet történetét.

Ime másfelől a nyelvtudomány és néptudomány kapcsolata.

Együtt: a nyelv-, irodalom- és néptudomány kapcsolata.

Nagy feneket kell vetnünk, ha egy bokros szócsalád mezejéről minden kívét, minden magvas szálacskát egy asztagba akarunk rakni.

Mészöly Gedeon.

Szóhangulat és kifejező hangváltozás.

— Nyelvestétikai tanulmány. —

Ötödik közlemény.*

2. Hangutánzás.

... ott libben-lobban füstté lángon
Sok hervadt versem, hervadt virágom.
Kozma Andor.

A hangutánzás fejezete sokkal jobban ki van dolgozva a nyelvtudományban és a stilisztikában,¹¹⁹ semhogy hosszabban kellene időznünk ezen a ponton. Az expresszív hangváltozások felé vezető úton mégis három kérdésre kell választ

* V. ö. Szegedi Füz. II: 18, 82, 180, III: 18.

¹¹⁹ V. ö. Gombocz Zoltán, Jelentéstan, i. h.; Hangutánzás és nyelvtörténet, Magyar Nyelv 1913: 385. — H. Hilmer monografiájából (Schall-nachahmung, Wortschöpfung und Bedeutungswandel, Halle 1914) ha más nem, annyi mindenesetre leszűrődik, hogy sokkal több a hangutánzó eredetű szó, mintsem általában a nyelvtörténészek gondolják. Ezt a módszeres elvet érvényesítik Gombocz Z. és Melich J. az Etimológiai Szótárban.

adni: 1. mi a hangutánzás lényege; 2. mi a hangutánzás értéke a nyelv jelentéskifejező-ereje szempontjából; 3. milyen hangulati értéke van a hangutánzásnak?

*

Hangutánzás: a természet hangjainak¹²⁰ többé-kevésbé hű reprodukciója¹²¹ a beszélő által abból a célból, hogy az utánzott tüneménnyel kapcsolatos képzetek a hallgató lelkében fölkeltődjenek. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Ami a hangutánzás lényegét illeti, mindenekelőtt külön kell választanunk azokat az eseteket, mikor a beszélő a természet hangjait reprodukálja és ezzel a hangot akarja jelölni. Ha valaki azt mondja: „*Piff, paff*, ledurrantotta“ — akkor a beszélő tényleg nem akar mást, mint utánozni¹²² egy hangot, mintegy illusztrálni azt a cselekvést, amiről referál. Itt a hangutánzó „szó“ tulajdonképp nem is szerves része a beszédnek, csak betét, amit helyettesíteni lehetne magával az utánzott hang megismétlésével is. A hangreprodukción túlmenő jelentése ebben az esetben nincs a hangutánzó szónak. Itt viszont kétségkívül megvan az ősi kapcsolat hang és jelentés között: a hangcsoport a beszélő akaratánál fogva szükségképpen és apriori jelenti a puskaropogás hangját.

Ha azonban közelebbről megnézzük a dolgot, itt is kitűnik, hogy az ősiség — a mai nyelvállapotról nézve — csupán látszólagos. A *piff, paff* valamikor spontán nyelvteremtés volt, expresszív utánzása valamely hangnak. Az így keletkezett hangutánzó szó azután egy bizonyos alakjában megállapodott és

¹²⁰ Szerepel hangutánzás a hangszerek elnevezéseiben is. A hangutánzás szempontjából nincs különbség „mesterséges“ és „természetes“ hangutánzás között. V. ö. Haraszti Emil, *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben*, Budavár, 1926: 16.

¹²¹ Kulcsár Gyula szerint (i. m. 1909: 24) a hangutánzó szó „nem pontos megfelelője a külső jelenségeknek, csak a hanghatása azonos“. Azonosságról beszélni talán túlzás volna. A beszélő maga is, ha jobban meg akarja közelíteni az eredeti hanghatást, nem használ artikulált, konvencionális hangutánzó szót, hanem közvetlenül utánazza a természethangot valamiféle — a beszéd keretein kívülálló — artikulálatlan hangadással.

¹²² Ami az „utánzás“ tényét illeti, itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy ez is konvencionális dolog, mert a *piff-paff-puff* semmiképpen sem tükörképe az egyhangú puskaropogásnak. A beszélő a magánhangzók változtatásával tetszetős hangjátékot ad, többet és mást, mint amit az „utánzott“ folyamat nyújt.

konvencionális hangutánzássá vált, amit egyik nemzedék örökségképpen átad a következőnek. A mai nyelvkincsben eltanult szó a *piff*, *paff*. Nem a természet hangjait utánozzuk vele közvetlenül, hanem reprodukáljuk azoknak a beszédét, akik szintén így tanulták elődeiktől utánozni a természeti hangot. A sokféle lehetséges utánzó-hangcsoport közül egyik, vagy másik állandósult. Ezt bizonyítja az is, hogy különböző nyelvekben ugyanarra a hangra más és más konvencionális utánzó-szó állandósult. A *piff-paff* mellett a magyar inkább a *puff* szót használja (lepuffant), míg a francia a *pan-pan!* vagy a *pi!* *paf!* *pouf!* szavakkal utánozza puskaropogást. Úgy látszik a *piff-paff* nem is eredeti magyar hangutánzó, hanem a németektől tanultuk.¹²³ Maga az a tény, hogy a hangutánzás terén kölcsön-szavakról beszélhetünk, azt bizonyítja, hogy a szinkronisztikus nyelvszemlélet számára az említett hangutánzó-típusnál éppen olyan konvencionális a kapcsolat hang és jelentés között, mint amilyen merőben esetleges és történeti a *ház* hangcsoport 'lakóhely' jelentése. Bizonyosnak vehető, hogy az olyan hangutánzó-eredetű szavaink, mint *kukucska!*, *fuccs*: jövevényszavak (*guck-guck*, *pfuschen* a németben). Számunkra a francia hangutánzó *flic-flac* nem kelti föl az estorpatogás, vagy a pofon képzetét, mert nem ismerjük a szó konvencionális „jelentését”. A magyar *zizeg* szó számunkra a levelek zörgését „utánozza”; a hasonló összetételű *zézayer* francia szó szintén hangutánzó, de „selypítést” jelent... A hangutánzó nyelvvalak és a jelentés konvencionális kapcsolatára vall az a tény is, hogy ugyanaz a hangutánzó hangcsoport két különböző jelentéssel bírhat, mint pl. a *csitt!* és a *csitteg-csattog*.¹²⁴ Részben konvenciótól függ, hogy a *durran* a puskaapor hangját „utánozza”, a *csattan* pedig az erős ütését, a villámot. Fordítva is lehetne... A franciában nem hangutánzó a robbanás: *détonation*. Az ilyen

¹²³ V. ö. Schwendtner (i. m. 39) a hangutánzó indulatszók között említi a holland *paff* német, lengyel, svéd, francia, olasz, spanyol, oláh változatait, anélkül, hogy fölvetné a kérdést: spontán és helyi származású vagy modern elterjedés-e a szó.

¹²⁴ V. ö. még 'csitul' stb. (EtSz.) — Kozmánál (Magyar symphoniák, 1924: 83):

„Vig a kovács, pereg a kalapács,
Gyórs muzsikája csitteg-csattog.”

példák mindenesetre alkalmasak arra, hogy a hangutánzók „műhelytitkaiba“ bepillantassunk. A *durran* hangszíne valóban közelebb áll a tompa zörejekhez, míg a *csattan* „éles“ szókezdő mássalhangzója inkább utánozhatja a repesztő zajt. Ugyanebben a körben maradva: a *pattan*, tompább szókezdő *p*-je miatt, alkalmas a pillanatos mozgás érzetetésére; a *surran* szókezdő spiránsa pedig folyamatos cselekvést „utánozhat“, bár itt ajánlatos óvatosnak lenni a magyarázatokban...^{124a} Henri DELACROIX, a nyelv hangutánzó eredetének elméletéről szólva megjegyzi, hogy természetes eredetű hangszimbolikáról alig lehet szó: a hangutánzók csupán szórványos esetei a nyelvnek...¹²⁵ HORGER Antal, az egyetlen magyarnyelvű általános nyelvtudományi kézikönyv szerzője, szintén újabb eredetűnek tartja a hangutánzást: „a szókészlet legősibb rétegének hangutánzó eredetét lélektani alapon lehetetlenségnek kell tartanunk“¹²⁶

Konvencionális lesz a hangutánzó akkor is, ha a hang egyszerű reprodukcióján túlmenő jelentést kap; ha pl. a gyermeknyelv a *wau-wau!*, *gyi-gyi!* — ma már önmagukban véve is konvencionális — hangutánzók jelentését kiterjeszti magukra a hangadó állatokra: *wau-wau* > kutya, *gyi-gyi* > ló (a kocsis hangjáról). Eltekintve attól, hogy ezeket a szavakat a gyermek a felnőttektől tanulja, akik külön gyermeknyelvet találnak ki, amitől azután a felnövő gyermek szabadulni kénytelen: a hangutánzás és az azonosítás itt sem apriori szükségképeni. A legtöbb ilyen jelentésátvitel nem lépi át az occasionalis határt, vagy a gyermekszoba küszöbét. Ahol állandósul és közkinccsé lesz, ott sem mutat általános emberi szükségképeniséget: különböző nyelvek különböző hangutánzóval nevezik ugyanazt az állatot (*kakuk*, ném. *Kuckuck*, fr. *coucou*, ol. *cuculo*, ang. *cuckoo* stb.). Maga az álatnév mindig érzeteti a természeti hangokkal való egykori kapcsolatát, de divergáló jelentéskörnyezetben el is veszítheti ezt a hangutánzó hangulatot: *kakukfű*, *kakuktojás*.

Ki kell zárunk az expresszivitás lehetőségeiből azokat az eseteket is, amikor a szó csak egy későbbi fejlődés folyamán

^{124a} V. ö. dolgozatunk I. feje. (Hang és jelentés.)

¹²⁵ Le langage et la pensée, 1930: 131.

¹²⁶ A nyelvtudomány alapelvei, 1926: 20.

nyer olyan alakot, hogy „hangutánzó“-nak érezzük. A magyar *fecske* szót sokan hangutánzónak tartották és a ‚fecseg‘ igével rokonították, amíg ki nem derült róla, hogy finnugor eredetű és csak a magyarban lett ilyen jellegű.¹²⁷ A fordított hangfejlődés is előfordul:¹²⁸ a latin *tinnitire* csengő hangutánzó, francia származéka pedig — (re)*tentir* — alig valamelyest. Ugylátszik egyébként (ezt érdemes volna megvizsgálni a nyelvekben), hogy a hangutánzók ellenállóbbak, átmentik magukat a hangtörvények keresztezőin, mint pl. a magyar *pattan* (pattog, pattantyú stb.), amelynek szőkezdő *p*-je ugor eredetű és nem vett részt a *p > f* változásban.¹²⁹

Vannak végül olyan hangutánzónak nevezett onomatopoeitikus szavak, amelyek nem hangot utánoznak és mégis belső kapcsolatban állanak a jelzett tárgyképzettel. A hangcsoport akusztikai karaktere hangulati rokonságot éreztet bizonyos látási képzetekkel (mozgás, fény), sőt átvitt értelemben lelki jelenségekkel is. A mozgás pillanatnyi megindulása vagy állandó ritmusa könnyen társul a hangrezdülés vagy állandó hangrezgés képzeivel. (Az erős hangot fülünk lüktető mozgásnak érzi és a hangot a nyelv látási vagy tapintási képzetekkel is jelöli: rezgő, éles, mély, öblös, vékony hang stb.). Ilyen mozgást jelentő hangutánzók: libeg, lebeg, lobogtat, szökken, bukkán, illan, billen, surran, pattan, repdes, röpke. BÜRGER Lenore-jában:

Und hurra, hurra, husch, husch, husch...

A francia *dodeminer, dodiner, dandiner, dodeliner* jelentése:

¹²⁷ Horger Antal, A nyelvtudomány alapelvei, 1926: 19. — Melich János, Magyar Nyelv 1932: 243. — Mészöly Gedeon, Népünk és Nyelvünk 1935: 221—225. — A másodlagos hangutánzókról: Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 385.

¹²⁸ Tanulságos a *cafat* szó fejlődése, amely eredetileg hangutánzó volt (*cuppog* stb.). V. ö. erről Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv IX: 390 és ETSZ 602.

¹²⁹ V. ö. Mészöly Gedeon, Szegedi Füzetek 1935: 221 — Cassirer, i. m. 138. (A hangutánzók ellenállanak a hangtörvényekkel szemben). — Schwendtner (i. m. 2) idézi Brugmann és Thumb könyvéből (Griech. Gramm.⁴, 7) a köv. mondatot: „Interjektion und onomatopoetische Gebilde bleiben vom üblichen Landwandel unberührt, weil sie aus der inneren Sprachform heraus immer wieder von neuem geschaffen und in die äussere Sprache eingeführt werden“.

hintázni, lóbálni. Ezeknél a tünetmenyeknél a látási érzetek mellett amúgyis percipiálunk bizonyos kísérő hangbenyomást, úgy-hogy a kétfajta — látási és hallási — tünetmeny azonosítása könnyen végbemegy. A fényjelenségek „hangutánzó“ ábrázolása épúgy a pillanatosság közösségén alapul, mint a mozgásé: *villan, csillan, villám*. A lelkiélet szavai más esetekben is eredetileg a konkrét érzéki észrevételek szavai voltak. A hangutánzó *döbben* (dobban), *összeroppan*, *meghibban*, *billent* (agyvelő), *repes*: egyszerű átvitelek.

*

A hangutánzó szavakkal nem tévesztendő össze azok az irodalmi tudatos eszközök, amelyek konvencionális jelentéssel bíró szavakat úgy kombinálnak, hogy együttlétük valami természeti hangot utánozzanak. Ezeket az a posteriori „utánzó“ szócsoportokat W. WACKERNAGEL az „értelem nélkül“ hangutánzó szavakkal szemben „értelmes“ hangutánzóknak nevezi. pedig félreértés elkerülése céljából jobb volna itt hangfestésről beszélni. GRAMMONT (i. m. 195) ebben a kérdésben a legtúlzottabb álláspontot foglalja el: „on peut peindre une idée par des sons“. Az ismert vergiliusi példa, amit oly sokszor idéztek már:

Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum
(Aeneis 8:596) —

nem áll hangutánzó szavakból, mégis — a ritmus, hangismétlések, mássalhangzótörődés, alliteráció stb. révén — a tompa dübörgést érzékelteti. Persze ehhez a jelentés konvergáló közreműködése szükséges, mert más jelentéstartalom mellett a hangfestés fölöslegessé, „kifejezésteleenné“, sőt esetleg kellemetlenné is válik, vagy komikussá lesz, mint VOLTAIRE-nek ez a nazálisokkal terhelt sora:

Non, il n'est rien que Nanine n'honore.¹³⁰

A stilisztikák tele vannak a költői hangfestés példáival. ARANYNál:

Búsan búgott lassú gyászének.

(Keveháza, 29.)

¹³⁰ Idézi H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1930: 48.

Csak még HEINE egyik strófáját idézzük, amelyre Oscar WALZEL hivatkozik:¹³¹

Eine starke, schwarze Barke
Segelt trauervoll dahin.
Die vermummten und verstummten
Leichenhüter sitzen drin. (Childe Harold.)

A versnek *a* és *u* hangra beállított tompa zengése konvergenciában van a tartalommal: Byron holttestét szállítják haza Angliába.

A jelentéssel való konvergencia — épúgy, mint a nyelv-szépség eseteiben láttuk — a hangutánzás hatásának is egyik követelménye. BALLY említett példája: *tinter* csak akkor „utánozza“ a csilingelő hangot, ha csilingelést jelent, nem pedig festést (*teinter*). *Lári-fári* hangutánzó, *Sári, Mári* nem. Ugyanez a viszony áll fönn *sziszeg* és *Sziszek, hopp!* és *Hopp-Múzeum* között. Természetesen vannak fokozati különbségek a hangutánzók között a hangutánzás mértékére nézve. *Grillon*-t kevésbé érezzük hangutánzónak, mint a primitív-familiáris *cricri*-t: *prücsök* intenzívebb alakja a *tücsök* szónak.,.

*

Arra a kérdésre, hogy mi a hangutánzás értéke a nyelv jelentéskifejező-ereje szempontjából, a felelet már benne foglaltatik az eddig mondottakban. Az ősi hangutánzók valóban „kifejeznek“ bizonyos hang- vagy fényjelenségeket, bár ez a kifejezés nem aequivalense a természeti tünetényeknek és a konvenció közrejátszását itt sem lehet tagadni. JÓKAI írja az *És* mégis mozog a föld első fejezetében: „*Gugyi* valamely szeszes italnak a neve; a *klipitroklapatorium* pedig már a hangzása után könnyen kitalálható, hogy kulacs“. Ha önkényesen gyártok is hangutánzókat a többiek mintájára, — pl. *sullyog, megköccentette* — a megértés számára majdnem kielégítő alapot szolgáltatok ezzel az új hangcsoporttal. Még átvitt, lelki értelmet is megközelítőleg kifejezhet a hangutánzás megfelelő jelentés-környezetben. Ha azt mondom, pl. egy találomra alkotott hangutánzó-jellegű szóval, hogy: fájdalmában *kóboldítottan* járkált — az új szót nagyjában mindenki el tudja helyezni a

¹³¹ Leben, Erleben und Dichten, Leipz. 1912: 27.

lelki jelenségek szavai közé... A hangutánzás nem mindig úgy keletkezik, hogy ösztönszerűen reagálunk valami érzéki észrevételre. Hangutánzó jellegű, analógiákra formált tetszőleges szavak többé-kevésbbé érthetők: *ógg-mógg*,¹³² *mócorog*, *böccörög* (v. ö. kódorog, lödörög), *sorcog*, (v. ö. serceg), *csuszog*, (v. ö. csüsszan, csoszog), *matat* (v. ö. motoz) stb. Itt természetesen a meglévő jelentések asszociatív hatása játszik közre. Ugyanez a jelenség észlelhető új szavak megtanulásánál: az új szó hangzásbeli analógiák révén valamennyire beilleszkedik az ismertjelentésű nyelvkincsbe. Aki először hallja a *rusnya*, *gacsos* szavakat, a szöveg magyarázó hatásától függetlenül is a pejoratív megjelölések közé fogja őket sorolni. A hangalak — analógiák és reminiscenciák révén és talán valami belső alakulásnál fogva is — bizonyos keretek között a megértés eszköze és valamennyire eligazítja a hallgatót. (Bajos elképzelni, hogy a *rusnya* hangcsoport valami „kedvező“ „dicséretes“ tulajdonságot jelentsen a magyar nyelvben.) De gyakran félreértések is származhatnak az önkényes ráértésből. KOSZTOLÁNYI Dezső hívta föl, helyesen, a figyelmet arra a tényre, hogy a legtöbb magyar ember 'elaltat', 'megnyugtat' jelentést tulajdonít a *zsongít* igének.¹³³ A tévedés nyilván a *zsibbaszt* számlájára irandó, amely szintén „hangutánzó“ és amelynek legszonorikusabb része (*zs-*) azonos a *zsongít* szókezdő hangjával. Magamon tapasztaltam, hogy 'frugális lakoma' kifejezés könnyen 'pompás, bő lakoma' jelentésűnek értelmezhető, részben a 'lakoma' jelentése miatt, részben a gyakran amelioratív-nagyító értelmű *-alis* végzet analógiájára. Az ismeretlen szó akusztikai alakjának megtévesztő asszociációi okozták a „helytelen“ jelentés változást az *iromba* szó esetében is: a ritka szó eredetileg szín-fajta-t jelentett, de mélyhangú tónusa és az 'otromba', 'goromba', 'domb', 'irdatlan nagy' szavakkal való akusztikai hasonlósága miatt fölvette a 'formátlan' jelentést.¹³⁴ Még JÓKAI is így használja.

¹³² Jókai szavai: „A fiskális sokáig előggott-móggott rajta.“ (És mégis mozog a föld, I: 79, 1925.)

¹³³ Ebben a mondatban: „zsongítja a zsigereket, idegeket“. Pestri Hírlap 1935 máj. 12.

¹³⁴ V. ö. Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1916: 340. — Szabó Endre, Magyar Nyelv 1918: 103.

VÁZSONYI Izidor jegyezte föl a ráértésnek egy ilyen akusztikai alapon magyarázható kisiklását (Magyar Nyelv 1931: 120). Egy tapolcai asszony mondta: „A beszélgyirül is látszik, hogy egész normális, mer minden bolondságot összebeszél“. Az idegen hangcsoportoknak gyakori pejoratív értelmének analógiájára jelent itt 'normális' abnormist.

Az állatok elnevezésében is szerepet játszhat a hangutánzás,¹³⁵ bár az erre vonatkozó fejtegetés nyelvtörténetileg bizonytalan alapon áll. Az Etymologiai Szótár hivatkozó-hajtó szókból magyarázza a *csikó* eredetét.

Mindenesetre annyit megállapítottunk vehetünk, hogy a hangutánzók bizonyos fokig kapcsolatban állanak a jelentéssel. De ezek a jelentések szűk körre szorítkoznak és egyáltalán nem lehet — amint a hangutánzók rajongói szeretnék — nyelv-ideálnak tartani a hangutánzók túltengését. A zene sem tud képzeteket kelteni, a hangutánzás is csak körvonalaiiban, fölvilágításában jelzi a természeti jelenségeket. Másrésztől viszont: valamint a nyelv szépség nem valósulhat meg csupa zenei hangokból, úgy a nyelv jelentéskifejező ereje is primitív maradna, ha a beszéd csupa olyan hangcsoportokra tagolódna, aminek jelentését ki lehet találni. A hangutánzók túltengése puerilissé tenné a nyelvet¹³⁶ és a költők hangfestő-törekvése is komikussá lesz, ha túlzásba megy, mint pl. DU BARTAS eposzának (Semaines, 1578) sokat idézett barokk stílusa, amely a ló száguldását ilyen eszközökkel akarja érzékeltetni: „... le champ plat bat, abat, détrappe, grappe, attrape le vent qui va devant...“

Semmiképen sem lehet azt mondani, hogy a csupán „természet-hangokból“ álló, primitív nyelv ideálja lehetne az emberi beszédnek. Egy ilyen „általános“ még az állatok által is érthető nyelvről ír humorral R. HAMERLING:¹³⁷

¹³⁵ V. ö. Magyar Nyelvőr, 1915: 356 és Meyer-Lübke, Germ. Rom. Monatschr. 1909.

¹³⁶ Noreen (i. m. 282) említi a japán nyelvet, amely szükségét érzi, hogy a fogalmi beszédet kísérő hangutánzókkal érzékeltesse, illusztrálja: pl. „az ég dörög, gorogoro“. Hasonló alapon komikus volna egy ilyen magyar mondat: „Tizenkét óra van, bimbam“.

¹³⁷ Homunculus, 253. Idézi R. M. Meyer, Künstliche Sprachen, Indogerm. Forsch. 1901: 79.

... eine Sprache
 Angepasst den Stimmorganen
 Auch der Tiere: ganz aus Lauten
 Der Natur gebildet, Tönen
 Und Geräuschen in verschiedner
 Stärke, wechselnder Betonung,
 Abgestuft in Höhe, Tiefe,
 Und begleitet von Gebärden,
 Deutungsvoll dem Sinn vermittelt.

Ez a nyelv, bármilyen „szép“ volna is talán akusztikailag, elégtelen volna még a legzeneibb költők megszólaltatására is.

Az értelem fejlődésével a nyelv akkor lett magasabbrendű jelentéskifejező eszközzé, amikor elhagyta a természethangokkal való közvetlen kapcsolatok materiális világát és elvontabb régiókba emelkedett. A nyelvnek ezt a fejlődését találoán vázolja IMRE Sándor: „A nyelv változik, ez kétségtelen... Szaporodnak az elvont szólások, kevesednek a kezdetleges érzés- és ösztönhangok, hangutánzók; — eltompul ezek iránt az érzés és ... a természet zenéje, mint a fű növése, csak fíromabb érzéseknek lesz hallható... A szók mindinkább ismeretlen eredetű s nem jelentő, hanem csak jelező eszközzé lesznek s általában mindig kevésbé érezzük, csak értjük azt, amit beszélünk.”¹³⁸ Amit IMRE Sándor félszázaddal ezelőtt ilyen biztos intuícióval megérezett, a mai modern nyelvtudomány sem vall másként. Ha a dolognak szavakkal való jelölése (signe verbal) — írja H. DELACROIX (Le langage et le pensée, 1930: 598) — nem volna egyéb, mint másolata vagy töredéke a dolognak: mire mennénk vele? A szójelnek éppen abban van az értéke, amiben eltávolodik a dologtól. Ha talán valamikor szimbolikus-közvetlen kapcsolata is volt a dologgal, a nyelv mindinkább fogalmakon épül föl...

*

Ami a hangutánzás hangulati értékét illeti, kétségtelen, hogy ezen a ponton nagyobb kifejezési lehetőségek vannak, mint a jelentések terén. Ha az explikáló, logikus nyelvet — BALLY nyomán¹³⁹ — lineáris vonalnak képzeljük, akkor a hang-

¹³⁸ Tanulmányok, I, 1897: 63.

¹³⁹ V. ö. A nyelvi kifejezőség formái c. id. dolgozatomat (Minerva 1927: 67–81), ahol ezt a kérdést bővebben tárgyalom.

utánzó szavaknál ez a vonal összesűrűsödik, vertikális irányban kirezgéseket kap: a kifejezés mikéntjéhez kapcsolódó, a kifejezésbe impliciten beleértett érzelmi asszociációk — és pedig mind a jelző, akusztikai részhez, mind pedig a jelezett, tárgyi képzethez kapcsolódó asszociációk — nagyobb mértékben vannak jelen, mint egyéb szavak esetében.

Ez a tény azonban egy újabb kérdést involvál. Miért „érzelemmdús“ a hangutánzó és hangfestő szó? Miért expresszív, hangulatkifejező a *döbben* és miért nem a *megijed* szó?

Nyilván azért, mert a hangutánzó-hangfestő szavak már akusztikai megalkotottságuknál fogva olyanok, hogy alkalmasak az asszociációk fölkeltésére. Ezek a szavak valamennyi nyelvben első hallásra feltűnnek és szinchronisztikusan összefüggnek. Külömböznék a többiektől. Mintha valami hang-séma szerint lennének alkotva. A magyarban túlnyomóan kéttagúak és két szótagjuk között ikerített hosszú mássalhangzó van: *csusszan, lobban, durran, cuppog, nyekken, csesszen, puffog*. Egy másik típus: a 2—3 rövid szótag (*libeg, sürög, dübörög*). Legerősebb dinomikus hatású az egytagú, hosszú mássalhangzóval zárt: *puff, bumm! hopp! huss, durr!* Talán az önkénytelen „expresszív“ ejtés — erre még visszatérünk — erősebben föl is hívja rájuk a figyelmet, nyomatékkal és éreztetve a szótagok közti különbséget. A séma fölismerése megkönnyíti a megértést akkor is, ha újonnan alkotott a szó. Az első típus tulajdonképpen azonos a harmadikkal. Jellemző rájuk a hosszú mássalhangzó, amely — ha utána magánhangzó következik — explosio-szerűen végződik a nem-explózáknál is. Megfigyelhető az erősebben rezonáló, 'n + mássalhangzó' jelenléte is sok hangutánzóban: *Sang, Klang* a németben; *cantus*; a francia 'tabourer' mellett az arab eredetű *tambour*; *zeng, zong, bong, kong*.¹⁴⁰ Az *l* és az *r* gyakran szerepel a hangutánzóknak,¹⁴¹ különösen explózákkal társulva (*kr, br, tr, dr*); gyakori az *f*-kombináció is (*flatus*); a *ci* hangcsoport egész sor variációját adja a hang-

¹⁴⁰ A „harang“ párhuzamos alakjai megvannak a csuvas (*χoran*) és a mongol (*χaranga*) nyelvekben. V. ö. Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1907: 400. — Haraszti Emil, i. m. 23.

¹⁴¹ V. ö. pl. Indiában: *tarai-turai* 'trombita'; fr. *trompe*; m. *tárogató, nyenyere, doromb*. Haraszti Emil i. m. 20—21.

festésnek és a hangutánzásnak.¹⁴² A hangutánzókon lehet tanulmányozni, milyen hangvariációkat érez expressziveknek a nyelv.

A legfontosabb azonban itt is a jelentés szerepe. Sűrítettséget, elevenséget, ritmust, vitalitást érzünk bele a hangutánzóba, mert a jelentésük mozgásképzeteket, gyors, vagy intenzív fény- és hangtüneményeket idéz föl. A szó tárgyi kapcsolatai mozgalmas szituációt evokálnak és a nyelv elvont nyugalmaiba mintha közvetlenül beleszólna a természet.

Hang és jelentés konvergenciája a konkrét jelenségek primitívebb, de hangulatos világába vezet bennünket. A hangutánzás nem is a tudomány nyelvének, hanem a költészetnek és az affektív beszédnek ösztönös, vagy tudatos eszköze.

*

Még csak egy dologra kell utalnunk a hangutánzókkal kapcsolatban. Arra a tényre, hogy a hangutánzó-alkotás ma is eleven gazdagodási forrása a nyelveknek, részint új hangutánzó keletkezése révén, részint pedig oly módon, hogy a meglévő hangutánzó szóképzés, vagy jelentésváltozás útján beleszólnak a nyelvnek nem-expresszív szókincsébe. A magyar nyelv onomatopoeitikus jellegű szavainak nagy része nem finn-ugor eredetű, hanem már a magyarság külön életében keletkezett.¹⁴³ Kultúra és hangutánzó nyelvalkotás nem zárják ki egymást¹⁴⁴ és az ilyen irányú nyelvfejlődés lehetőségei végtelenek. BABITS Mihály írja:

... egész nap *csirreg* a fülembé,
dalt töredező halkán.

(Versenyt az esztendőkkal, 1933: 12.)

Még az idegen hangutánzó utánzatai is befogadhatók nyelvünkbe:

Zeig, *placcsog* a szélben a vitorlaponyva.^{144a}

Meglepő, hogy például épen a racionalizmusáról ismeretes fran-

¹⁴² Cincál, cincéllő, cincer, cincifinci, cincin, cincina, cincog, cinege, cingemangál, cini-cene, cinege, cipákol. V. ö. Gombocz-Melich, Etsz.

¹⁴³ Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 386.

¹⁴⁴ V. ö. Cassirer, i. m. 138.

^{144a} Babits, u. o. 66. — V. ö. német *platschl!*, *platschen*, *plätschern*.

cia nyelv mennyi onomatopoetikus eredetű szót használ főnévként vagy igeiként, sokszor hangulatilag közömbös dolgok megjelölésére: *ouistiti* (brazíliai majom), *haler* (kutyát uszítani), *mirliton* (fuvola, krémes sütemény) stb.

3. Hangmetafora és elemi rokonság.

Szeplőtelen szűz nyelvet csak Amerika vagy Polynésia' sivatagjain kalandozó vad csoportok között kell keresni.

Helmecci Mihály, 1816.

A magyar nyelvben valamely csodálatos, titkos erő lapang — írta FOGARASI D. János száz évvel ezelőtt,¹⁴⁵ a romantikus nyelvfilozófia álláspontján a homályosan fölismerhető népszellem megnyilvánulásait keresve a konkrét nyelvtények mögött. Könyvéhez W. T. KRUG német fichteianus filozófusnak *Fundamental-Philosophie*-jából¹⁴⁶ veszi a mottót: „Der menschliche Geist, indem er seine Tätigkeiten und Vermögen durch Worte bezeichnete, hat die Natur derselben, wenn auch nicht klar eingesehen, doch dunkel geahnet und gefühlt“. Valami ködös megsejtés, a dolgok lényegének ösztönszerű fölismerése adja — e fölfogás szerint — a neveket a tudatunkban tükröződő világ jelenségeinek. Tehát ősi és szükségképeni kapcsolat állott fenn a szó és a jelentés között. Ennek a „metafizikai“ nyelvszemléletnek veszedelmeire — a pozitív szófejtés és a hangmagyarázat délibábos hipotézisei kapcsán — már rámutattunk. De FOGARASI elméletében mégis van egy helyesen tapogatózó föltevés, bár a fogalmazása nem elégíti ki a mai tudományos fölfogást: „A vastag hangok vastag, nagy, magos dolgokat, vagy durvákat jelentettek, a vékony finom hangok finom, kellemes stb. dolgokat“.¹⁴⁷ Ez így általánosságban természetesen nem áll meg, de vannak szórványos esetek, amikor feltűnő, hogy bizonyos alakpárok veláris változata intenzívebb jelentéssel bír vagy valami távolabbi dolgot jelöl meg, mint a palatális forma.

¹⁴⁵ A magyar nyelv metaphysicája vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva, Pest 1834. (V. ö. dolgozatunk I. feje.)

¹⁴⁶ § 79. — Krugról v. ö. W. Windelband, Lehrb. d. Gesch. d. Philos. 1916: 481 és 488.

¹⁴⁷ I. m. 47. — V. ö. róla még: Losonczi Zoltán, Nyelvőr 1915: 415.

Ez a Fr. MÜLLER-től és HUMBOLDT-tól már leírt¹⁴⁸ jelenség, amely WUNDT¹⁴⁹ óta *hangmetafora* néven ismeretes, valóban a nyelvkeletkezés egyik ősi-expresszív formájának tekintendő.

Az *a, o, u ~ e, i* váltakozás az adverbiumoknál és a névmásoknál távolabbra, illetőleg közelebbre utalást jelöl, tehát nem „utánoz“ hanem viszonyt fejez ki, ami már az abstractio birodalmába tartozik. WUNDT a hamita nyelvekre hivatkozik, ahol *u* jelenti a legnagyobb, *i* a legkisebb távolságot. Az Ewe-nyelvben a hosszú mély hangon ejtett melléknév valami nagy tárgyra vonatkozik, a rövid és magashangú pedig az ellenkezőjére. Nyilvánvaló itt, hogy a hangszín egyuttal jelentéskifejező is, de nem általában, hanem csak bizonyos esetekben.

GOMBOCZ Zoltán a finnugor nyelvek hangmetaforáit állította össze.¹⁵⁰ A finn *tuo* ('az') magashangú megfelelője: *tä-mä* ('ez') A vogul *tu* ('az') mellett ott van a *ti* ('ez') alak. Hasonló alakpárok a magyar *itt ~ ott, így ~ úgy, ez ~ az, ide ~ oda*.

Természetesen ezeknél a jelenségeknél egy bizonyos nyelvtörténeti állapottal állunk szemben. A mai francia *ici ~ là* fölmutatja ezt a fokváltakozást és ha visszamegyünk a latinra (*ecce hic ~ illac*) még mindig megvan a hangmetafora. De megvolt-e az „ősi“ nyelvállapotban? Vagy csak történelmi kifejlődés eredménye? Az alakpárok nagy száma és a legkülömbözőbb nyelvekben való előfordulása (ném. *hier ~ dort*) arra mutat, hogy a kapcsolat hang és jelentés között mégsem véletlen.

Megvan az intenzitás-váltakozás az igéknél és a névszók-nál is az úgynevezett ikerszókban¹⁵¹ *kever ~ kavár, döbben ~ dobban, lebeg ~ lobog; serkentő ~ sarkantyú*,¹⁵² *keret ~ ka-*

¹⁴⁸ V. ö. Cassirer, i. m. 140.

¹⁴⁹ Völkerpsychologie I, I. 1911: 348—368.

¹⁵⁰ A magyar tört. nyelvt. vázl. Pécs 1926: 13. — Cassirer (i. m. 140) mássalhangzóknál is elfogad hangmetaforát: az első személy névmása *m*, a másodiké *t* kezdésű az indoeurópai és uralalt. nyelvekben.

¹⁵¹ V. ö. Horger Antal, A hangrendi párhuzam, Magyar Nyelv 1927: 127. — Horger helyesen utalt rá, hogy a párhuzamosság gyakran nem ősi, hanem egy eredetileg vegyeshangú szó kétirányú illeszkedéséből származik. A párhuzamosság lehet egy véletlen fejlődés eredménye is; a 'karom' nem a 'köröm' változata, hanem elvonás a 'karmol' igéből (v. ö. még Horger, Magyar Nyelv XXII: 344).

¹⁵² Magyar Nyelv 1915: 80.

rima,¹⁵³ *cse*ntre ~ *csan*tra.¹⁵⁴ A németben: *zick-zack*, *kl*ing-*kl*ang stb.¹⁵⁵ A magyarban azonban mindenesetre óvatosnak kell lennünk a hangmetaforák keresésénél azon ténynél fogva, hogy nyelvünk hangrendi párhuzamossága lehetővé teszi nagyon sok szónál az „átcsapást”. Jövevényszavak ilyen utólagos átcsapás folytán váltak alakpárokká: pl. *gurba* (*girbe-gurba!*) > *gürbe* > *görbe*.¹⁵⁶ Az is tény, hogy az intenzitáskülömbőség nem minden alakpárban található meg, mint arra HORGER Antal rámutatott *for*gatag ~ *för*geteg, *ont* ~ *önt*.¹⁵⁷ Utólagos alakpár a *torzs* ~ *törzs* (német *torsch*) is, amely utóbbi mindenesetre gondolkozóba kell, hogy ejtse azokat a puristákat, akik folyton „törzsökös” magyarságukat emlegetik... A magyar nyelvszellem magyarabb, mint a puristák: az idegen szót befogadja, hogy gazdagodjék vele, aztán teljesen megmagyarosítja.

A franciában vannak modern keletkezésű hangjátászó szavak, amik ellentétes hangszínű magánhangzókából vannak össze-téve, a jelentésükben is mintegy összefoglalva díszparát dolgo-kat: *bredi-breda*, *tric-trac*, *flic-flac* (ostorpatogás), *méli-mélo* ('mélange confus' Hatzfeld-Darm.), *et patati et patata* (össze-vissza fecsegés), *bric-à-brac* (innen-onnan mindenféle holmi). Hasonló „kollektív” jelentésű alakpárok a magyarban: *ringy-rongy*, *csip-csup*, *giz-gaz*, *dirib-darab*, *immel-ámmal*, *dib-dáb*,¹⁵⁸ *heje-huja*, *herce-hurca*, *retye-rutya*, *zene-bona*. A né-metben: *Sing-sang*, *Kling-kl*ang, *Tingel-tangel* stb. Nyilvánva-lóan érezhető a metaforikus intenzitás-külömbőség, amely bi-zonyos jelentésmódosulással jár, a h a n g u t á n z ó k n á l.¹⁵⁹ A ne-

¹⁵³ V. ö. Aranyánál: „Le a Tiszáig, melyen túl ama

Berek sötétül, a táj karama.”

(A tetétleni halmon.)

¹⁵⁴ V. ö. Fülöp Adorján, Az ikerszók, Az Erd. Múz. Egylet kiad. 1889: 161.

¹⁵⁵ V. ö. W. Meyer-Rinteln, Die Schöpfung der Sprache, Leipz. 1905: 15.

¹⁵⁶ V. ö. ezekről Horger Antal, Magyar Nyelv 1927: 131.

¹⁵⁷ Magyar Nyelv 1927: 138. — V. ö. még: gyim-gyom, kip-kop stb. Apor Dezső, Az ikerszók, 1906: 13.

¹⁵⁸ V. ö. erről Szarvas Gábor, Magyar Nyelvőr 1890: 35—37.

¹⁵⁹ Horger Antal (Magyar Nyelv 1927: 129) itt is kritikával nézi az adatokat. Szerinte sok hangutánzó alakpár úgy jött létre, hogy egymás-tól függetlenül különböző vidékeken keletkeztek a mély, illetve magashangú alakok és csak a köznyelvben kerültek egymás mellé.

vetés „utánzása“ egész skáláját jelentheti az utánzott lelkiállapotoknak: *haha ~ hehe ~ hihi ~ hoho ~ höhö ~ hühü ~ huhu*. A *dérrel-durral* összefoglaló jelentésű, mint az előbb említett példák. A *libeg* könnyedebb mozgást jelöl, mint a *lobog*.¹⁶⁰ A *rebeg* zajosabb párja a *robog*. *Billeg* és *ballag*, *csihol* és *csahol*: már jelentés-divergenciába jutott hangutánzó egy-egy közös képzetnek.¹⁶¹ Az egyéni nyelvhasználat ha előnyben részesít bizonyos alakokat az alakpár másik tagjának rovására, az akusztikai hatás és a vele összefüggő jelentésárnyalat kedvéért választja ki a neki kedves szót. Így GÁRDONYI, aki úgy látszik szerette a magashangú formákat: *csihel* (*csihol* helyett)) *kikirikelés* (kukorékolás), *nyekereg* (nyikorog).¹⁶²

Nyelvünknek ezt a sajátosságát — pusztán stilisztikai szempontból — a költők már régen észrevették. SZEMERE Pál írja:¹⁶³ „Egyik különös tulajdonsága az a mi nyelvünknek, hogy kiváltképen a természeti hang-szavakat hím és nőstény hangon egyszersmind ejteni szokta. Így a *csetten* és *csattan*; így a *libeg*, *lebeg* és *lobog*; így a *csereg* és *csorog* s többek“. Nincs kétség az iránt, hogy a magánhangzók artikulációja bizonyos zenei sajátosságokat hoz magával, aminek aztán más és más hangulati hatás felel meg,¹⁶⁴ de a hangmetafora, amely jelentés-differenciákat hoz létre, csak néhány nyelvi képződményben mutatható ki.

Ennek ellenére vannak nyelvészek, akik az „ősi“ nyelvteremtést, ahol tehát belső kapcsolát áll fönn hangalak és je-

¹⁶⁰ V. ö. még lippentős (tánc), lopakodik. V. ö. R. Prikkel M., Magyar Nyelv 1906: 10. Bánkról írja Katona színpadi utasítása: „magánkívül sok ideig tipeg, tapog“ (l. földv.).

¹⁶¹ V. ö. még: Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 388. — Wundt, Völkerpsych. I, 1: 324.

¹⁶² V. ö. Rubinyi Mózes, Magyar Nyelv 6: 376, Vértessy Aranka dolgozatáról (Gárdonyi nyelve, 1910).

¹⁶³ Kaz. Lev. 8: 546 (1811). — Molecz Béla, A nyelvújítás korának nyelvészépítő törekvései, Szentesi reálgimn. 1928: 11.

¹⁶⁴ Katona József nyilván a magánhangzók hangulati hatásának különbözőségére is gondol Gertrudis szavaiban: „Uralkodás! Parancsolás! minő más már csak ennek még a hangja is! mint engedelmeskedni...“ (IV, 1.)

lentés között, ma is általánosan lehetségesnek tartják,¹⁶⁵ bár hangmetafora is ma már csak analógiás alapon vagy csak korlátozott területeken¹⁶⁶ keletkezik és az indulatszók, hangutánzók — amint ezt már láttuk — nem alkalmasak arra, hogy szükségképpen fejezzenek ki valamely jelentést. Mindaz, amit hangszimbolika címén proponáltak, mint a nyelv onomatopoetikus eredetének bizonyítékát (HUMBOLDT), a nyelvtörténet világánál bizonytalanná válik.¹⁶⁷ SCHUCHARDT¹⁶⁸ „az átkutatást keresést, kotorászást jelentő igékben a *fu* (fű, fo) hangcsoportot“ fedezte föl. Minthogy azonban itt olasz és francia dialektusok variánsairól van szó, a közös eredet vagy kölcsönzés lehetősége nem zárható ki. Az itt fölhozható modern magyar példák pedig (*furkál, fűrkész* stb.) módszeresen nem vehetők össze a román alakokkal. Az „utólagos“ hangszimbolika természetesen nagy szerepet játszik a nyelv (főleg irodalmi) életében: vannak „szuggesztív“ szavak, amelyek utólagosan lesznek azzá, bizonyos föltételek mellett.¹⁶⁹

Mindazonáltal föl kell vetnünk a kérdést: van-e lélektani alapja a hangmetaforának? A tények láttára mással, mint igen-nel nem felelhetünk. Megfontolást érdemel például egy gyermeknyelvi kreáció, amit H. Delacroix (i. m. 335) idéz Gabelentz nyomán (Die Sprachwissenschaft, 1891: 65). Egy gyermek „Papa“ helyett „Pupu“-nak nevezte apját, ha bundában látta. A gyermek ösztönszerűleg megérezte, hogy a beszéd „kifejezésre“ használja föl a hangok különbözőségét. Az *u* hang nyilván erősebb intenzitást (felöltözöttség, nagyobb alak) jelöl.

¹⁶⁵ Cassirer (i. m. 139), amint ezt már fentebb említettük, helyeslőleg idézi G. Curtius nyilatkozatát (Grundz. d. griech. Etymologie⁵, 96), amely szerint az indogermán nyelvek a **sta* hangcsoporttal azért jelölik az 'állás' képzetét, a **plu* csoporttal pedig a 'folyás'-t, mert belső ösztönük parancsolja, hogy az említett képzeteket szükségképpen ezekkel a hangokkal jelöljék... V. ö. H. Paul óvatosabb nyilatkozatát (Prinzipien⁵, 1909: 176): „Kein Zeitpunkt, in welchem die Urschöpfung abgeschlossen wäre“.

¹⁶⁶ V. ö. a reduplikációról alább: dolgozatunk III, 5. feje.

¹⁶⁷ V. ö. dolgozatunk I. feje.

¹⁶⁸ Zeitschr. f. rom. Phil. 15: 119 és 21: 201. Idézi Simonyi, M. Nyr. 1915: 398. V. ö. még M. Nyelv 4: 38, 80.

¹⁶⁹ V. ö. erről dolgozatunk II. 1—3. feje. és R. M. Meyer, Deutsche Stilistik, München 1906: 28.

NOREEN (i. m. 284) hasonló esetet idéz a gyermeknyelvből, ahol a hangszimbolika — föltehetően — ösztönös: *likill* = 'baba-szék', *lukull* = 'nagyapa széke'. NOREEN rámutat arra is, hogy kis dolgokra utaló kifejezéseket (pl. 'kisfiú') aránylag magasabb hangnívón ejtünk, mint az ellenkező jelentésűeket ('nagy-nagy').

*

Az ősnyelvhez, amelyben talán szükségképeni volt a kapcsolat hangalak és jelentés között, más úton is próbáltak közelíteni. A nyelvhasználat módszerével megállapított történeti nyelvrokonságon kívül vannak egymással rokonságba nem hozható nyelvekben olyan meglepő egyezések, amik esetleg közös termékei a nyelvteremtő embernek. Hugo SCHUCHARDT írt erről a kérdéstről és az elemi rokonság műszót használta az egyezések jelölésére.¹⁷⁰ A magyar *tántor*-szónak megfelelői vannak a török (*tantra*-) és az európai indog. nyelvekben (szerb *tentati* stb.): itt nincs átvétel, hanem hangteremtő megegyezés... SCHUCHARDT szerint „általános lelkitulajdonságok“ magyarázzák, hogy bizonyos dolgok azonoshangú megnevezést kapnak egymástól távolálló nyelvekben. SIMONYI Zsigmond¹⁷¹ igyekezett példákkal illusztrálni SCHUCHARDT elméletét. Hivatkozik például arra, hogy a nazálisok sok nyelvben „egészen természetesen társulnak a tagadás képzetével“. Ezt a példát rögtön egy ellenpéldával illusztrálhatjuk: egész hosszá sora él a nyelvekben az orrhang nélküli tagadásnak. A magyar *nem*, mihelyt erősebb emócióról van szó, helyet ad az *a! e!* indulatszónak. Az olasz *no* mellett ott van a belélegzéssel ejtett *c-c!*. A finnben a tagadás: *ei*. HORGER Antal (i. m. 106) tanulságos példákat idézett annak bizonyítására, hogy mennyi véletlen egyezés lehetséges a legtávolabbi nyelvekben: mandunéger *ën* ~ m. *én*; baszk *bake* ~ m. *béke* stb.

Minél tökéletesebb az „elemi“ egyezés, annál gyanúsabb. A maláj *ne*... *poem* lehet egyértelmű szerkezett a francia *ne*... *point* tagadó-formulával, de itt legfőljebb csak az emberi gondolkodás egyezéséről lehet szó (amit senki nem tagad). A *ne*...

¹⁷⁰ Magyar Nyelvőr, 1912:6 és 212. — Schuchardt elméletét elfogadja H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1930: 5.

¹⁷¹ Történelmi vagy elemi rokonság? Magyar Nyelvőr, 1915:3.

point hangtanilag és mondattanilag is új fejlemény az irodalmi latinhoz képest, úgyhogy ebből a tényből semmi következtetést nem lehet levonni hang és jelentés szükségképeni kapcsolatára.

4. *Hangsúly és melódia.*

Nem oly hangon volt ez mondva,
Hogy sokáig vagy hiába . . .
Arany.

Van-e jelentéskifejező ereje a hangsúlynak, a mondat melódiájának? A kérdésre adható felelet első része: hangsúly és melódia nélküli beszéd nincs. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyelv hangulati hatásához és a szavak jelentéséhez hozzátartozik a hangsúly és a melódia. További lépés: lehet-e analizálni a beszédet olyan módon, hogy lemérhessük azt a hatást, amely specifikusan a hangsúlyhoz és a melódiához fűződik? Erre csak egy mód van: a hangsúlyt és a melódiát változtatni és aztán figyelni, hogy történik-e egyidejű változás a beszéd hangulatában és jelentésében.

Magát a dinamikus hangsúlyt a gyakorlatban nem lehet elválasztani a melódiától, de elméletben megkíséréljük külön nézni a két tényezőt. Ezt a különbségtevést definiálja TOLNAI Vilmos, aki alapvető tanulmányt írt a magyar hanglejtésről: „míg a hangsúly lelki okát az értelemben kell keresnünk, addig a hanglejtése (melódia) az érzelemben van. A beszédet kísérő minden érzelmi velejáró a hanglejtés változásában nyilvánul: nyugodt közlés, meghatottság, kíváncsiság, csodálkozás, kételkedés, fájdalom, harag, türelmetlenség, meglepetés, csalódás, fenyegetés... mind más-más dallammal színezi a beszédet.”¹⁷² MÁTRAY Gábor *Rendszeres szavalattana* (1861)¹⁷³ megkülönböztet és z t a n i n y o m a t é k o t és h a n g l e j t é s t, amelyek közül az előbbit a „főeszme”, utóbbit a velejáró érzelmek kifejezésére használjuk...

A hangsúly és melódia alább tárgyalandó esetei a beszéd egyes részeit relative, egymással összehasonlítva adják. Lehet azonban az egész beszéd eltérő a normálistól: erősebben hangzó

¹⁷² Magyar Nyelv, 1915: 54.

¹⁷³ Idézi Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 57.

és magasabb hangszínen tartott, pl. akkor, ha messzire kiabálunk, vagy pathetikusan „fölemeljük” a szavunkat; a suttogás szintén generálisan expresszív formája a beszédnek (pl. kifejezhet bizalmatlanságot, bizalmasságot, félelmet).¹⁷⁴ A beszéd hirtelen zöngétlenné válása, mintegy lehanyatlása, sokféle érzelmet fejezhet ki. A szimbolikus-sejtető intonáció más lelkiállapotra utal, mint a derűs-köznapi valóságok hangszíne.

a) Expresszív hangsúlyozás.

Lors même qu'une phrase paraît entièrement inexpressive, l'intonation et la mimique du parleur montreront, au moins faiblement l'affectivité de sa pensée.

Ch. Bally, *Le langage et la vie*, 1926:24.

A szó önmagában is bír hangsúllyal, de a szó csak absztrakció: a nyelv igazi élete a mondatban van. A mondathangsúly nem azonos a szóhangsúllyal. Szónoki, vagy érzelmes beszédben a mondat hangsúlya is megváltozik.¹⁷⁵ Ezek itt az alapvető és bizonyítandó tételek.

Vegyük példának a francia hangsúlyozást, amely azért is alkalmas erre a célra mert a francia nyelv — ezt bárki tapasztalatból tudhatja — jelenleg éppen egy nagy változási folyamatát éli.¹⁷⁶ A magánhangzók eliziójáról és az így keletkező mássalhangzó-torlódásról már szoltunk.¹⁷⁷ Ezzel egyidejűleg és párhuzamosan a dinamikus hangsúly elhagyja helyét és a szó végéről a szó elejére törekvő tendenciát mutat. Ennek a mélyreható változásnak — amely a francia nyelvnek egész akusztikai jellegét és érzelmi hatását megváltoztatja — vannak föltételei, éppen az érzelmes beszédben.

¹⁷⁴ V. ö. még Noreen, i. m. 118 és 129.

¹⁷⁵ V. ö. K. Vossler, *Positivismus und Idealismus*, 79. l. Az erősségi hangsúlyról. V. ö. Horger Antal, *Általános fonetika*, 1929: 19.

¹⁷⁶ Ez a hangsúly-eltolódás bárki által észlelhető, de a nyelvészek már konstatálták. V. ö. Karl Vossler, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, 1921: 114. — Meyer-Lübke, *Hist. Gramm. d. fr. Spr.* § 185.

¹⁷⁷ V. ö. dolgozatunk I, 4. feje.

Ismeretes, hogy a latin-francia nyelvtörténet folyamán milyen szerepet játszott a dinamikus hangsúly: a hangváltozások befolyásolta, legfőképpen pedig szótag-konzerváló szerepet játszott. Ilyenformán a nyelv akusztikai karakterét elsősorban a hangsúlyos szótagok adják meg. Ez a hangsúly pedig — amilyen állandó például a magyarban — olyan labilissá vált a franciában. Az ingadozás oka az emfatikus beszédmodor.

Bizonyos emóció eredménye mindenekelőtt a familiáris beszéd, amely a szók hangalakját sőt egész testét megváltoztatja. NYROP¹⁷⁸ idézi a következő affektív mondatokat: „C'est une affaire *colossale*!” Hasonló: „C'est *incroyable*!” A paroxyton mellett erős szókezdő hangsúly jelentkezik, ösztönszerűleg, a csodálkozás intenzitásának kifejezésére. A példák tetszés szerint szaporíthatók: *immédiatement* ~ *immédiatement*; *insupportable* ~ *insupportable*; „un spectacle *inoubliable*!”; *irrévocablement*!

A „mais non” tagadás a legkülömbözőbb hangsúlyozással ejthető. „Mais *non*”, egyszerű elhárítás, amelynek értelme erősíthető a dinamikus hangsúly fokozásával. „Mais non”: az első szó hangsúlyozásával bizonyos lekicsinylést, jóindulatú tagadást lehet kifejezni.

A helyzet ma már az, hogy némely szó gyakrabban kap emocionális hangsúlyt, mint normálist; főleg a gyakran használatos szók: adverbiumok (*beaucoup*, *beaucoup* helyett) melléknemek (*incroyable* ~ *incroyable*), főnevek (*bandit* ~ *bandit*), igék (*hurler* ~ *hurler*), de különösen „szitokszók” (*salaud* ~ *salaud*).¹⁷⁹ Kényszerű hangsúlyváltozást visz a párisi argot-ba a szavak lerövidülése is. *Professeur*-ből *prof* lesz, a hangsúly teljes hátrálásával. Hasonlók: *rabiautage* ~ *rabiau*¹⁸⁰, *mélodrame* ~ *mélo*, *l'Intrasigeant* ~ *l'Intran*; összetételeknél: *taximètre* ~ *taxi*, *Boulevard-Saint-Michel* ~ *Boul' Mich'*, *sous-officier* ~ *souseff*. Egyneműek felsorolásánál a hangsúlyozás mintegy ösztönszerűleg egyformásul és a szó elejére (egytaguaknál a névelőre) rögzítődik: *j'ai vu des enfants* (*enfants*

¹⁷⁸ Gramm. hist. IV, 1913: 94 és 105.

¹⁷⁹ V. ö. Kr. Nyrop, *Manuel phonétique du français parlé*, Copenhague 1923: 115.

¹⁸⁰ Említi Pierson, i. m. 247.

helyett), des *soldats*, des *filles*...¹⁸¹ Az eltolódás még tovább mehet, néha a névelő előtti kötőszóra: „*et des larmes, et des jalousies, et des querelles*...“ Az utóbbi példában a beszélő a hangsúlyeltolódással bizonyos bosszúságot is éreztet, a dolgok szünni nem akaró ismétlődése miatt... Hangsúlyt kap a francia szó eleje az alexandrinusban is, ha olyan hosszú a szó, hogy nincs második hangsúly a félsorban: Tu l'as *vu*, tel quil *est* // dans sa *différenté*.^{181a}

Az ilyen módon helyéről elmozdult hangsúly expresszivitása nem terjed túl bizonyos hangulatok közvetítésénél. A beszéd megélt, a beszélő mintha bizonyos fontosságot tulajdonítana annak az egységnek, amelyet kiemelt az értekező próza hangsúlyozásának sorozatából. Nagycbb nyomaték esik a megváltozott hangsúlyba, ha egy egész kifejezésre vonatkozik. A hangsúlytalan névelő ilyenkor erősebb hangsúlyt kap, épúgy, mint a fölsorolásnál. GAMILSCHEG¹⁸² példája: *la belle affaire*! Itt a névelő hangsúlya megváltoztatja a jelentést és a *la* egyértelmű lesz a *quelle* mutatónévmással. Egy ilyen francia mondat, mint: „C'est *le* médicament qu'il vous faut“ — magyarra csak körülírással fordítható le: „ez az egyedüli, az igazi gyógyszer amire önnek szüksége van, *az* ön gyógyszere“. Ebből a példából is kitűnik, hogy a dinamikus hangsúly egészen különleges jelentőséget tud egy kifejezésnek adni. Nem tévesztendő össze ez a példa a magyar kiemelő hangsúllyal, ami egyébként szintén jelentésmódosító. Itt nem mondathangsúlyról van szó, — mint a magyar „kiemelésnél“, ahol a szóhangsúly változatlanul marad — hanem arról, hogy a „névelő + névszó“ képletben a hangsúly eltávolodik a szó végéről és szót hangsúlytalanul hagyva magára a névelőre kerül.

A francia szónoki-logikus beszéd állandóan él a gondolati kiemelésnek azzal az eszközével is, hogy a szó vége helyett a szó elejére teszi a nyomatékot, NYROP¹⁸³ példája: „Ce que

¹⁸¹ Használó emfaticus hangsúlyeltolódásra (*lebendig*) mutat rá F. Grönninger, Die Betonung der Mittelsilbe in zweisilbigen Wörtern, Freibg. 1914.

^{181a} Idézi Grammont, i. m. 97.

¹⁸² Zur Einwirkung des Affektes auf den Sprachbau, Neuphil. Monatschr. 1930: 25; idézi Spitzer Leo, Magyar Nyelvőr 1931: 123.

¹⁸³ Manuel és Gramm, hist., i. h.

vous appelez *arranger*, je l'appelle *déranger*“. Az ilyen kiemelésmodot veszi NOREEN antithetikus hangsúlyozásnak (i. m. 121): „Adolf Schlegel, nicht *Friedrich* Schlegel“. Noreen azt a hipotézist is megkockáztatja (124), hogy a mai konvencionális hangsúlyozás valamikor értelmi, logikus vagy ritmikus volt és csak később állandósult mai jelentéstelen formájában.

A szóhangsúly megváltozása a magyarban szintén lehetséges, mint logikai eszköz.¹⁸⁴ Ha az *immédiatement* (prózai hangsúly) és az *immédiatement* között a különbség tisztán hangulati, a magyar *leírta* és a *leírta* között jelentésbeli differencia áll fenn. Egy szónoklatból idézem a következő mondatot: „Nem az egyes ember, hanem az emberiség java a fontos...“ De lehet a magyarban is tisztán hangulatkifejező a hangsúlyváltozás: egyneműek fölsorolásánál, ami analóg a francia nyelvből említett esetekkel. Ilyenkor a magyarban is a névelőt hangsúlyozzuk: „*a* földem szántatlan, *a* szőlőm kapálatlan, *a* krumpelim szedetlen“.¹⁸⁵ Hasonló névelő-hangsúlyozás áll be némely káromkodásban: „*az* apád!“ Ehhez a jelenséghez a romanista SPITZER Leó szólt hozzá¹⁸⁶ és — utalva az ismert francia analógiákra — a hangsúlyváltozást az emfaticus beszéd kereteibe utalja: „Ezek kétségtelenül olyan esetek, midőn az elemi indulatkitörés a szokásossal ellenkező hangsúlyozást kényszerít ki“. Vagy a fölsorolás részeinek egyformaságára utal, vagy pedig ösztönszerű kitöréssel nyomósítja a névelőt: mindenképen szemantikai funkciót végez a hangsúly...

A hangsúly-eltolódásnak itt is nyilván az érzelmi beállítottság az oka. Az érzelem melódiát visz a nyelvbe (v. ö. erről alább) és a melódia hullámmozása egyuttal a hangsúlyt is oda-viszi, ahol a dallam tetőpontját éri el. Így jön létre nyelvjárásokban a szóközépi vagy szóvégi hangsúlyozás: „nem adom

¹⁸⁴ A magyar hangsúlyra von. v. ö. Fogarasi János, Atheneum 1838; Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 55. — A logikai-dinamikus hangsúly és a magyar szórend viszonyáról v. ö. Kicske Emil, Hangsúly és szórend, Magyar Nyelvőr 1890: 6, 153 stb. — Az ősi magyar nyelvben és finnugor nyelvek egy részében (v. ö. Horger, i. m. 104) „szabad“ volt a hangsúly. Hogy a szó elejére történt rögzítődése milyen okokra vezethető vissza (nyelvkeveredés? emocionális hangsúlyozás?) nem dönthető el.

¹⁸⁵ V. ö. Tolnai Gyula, Magyar Nyelv 1931: 179.

¹⁸⁶ Magyar Nyelvőr 1931: 123.

én azt ötvenír“, „hát neked *adott*-i?¹⁸⁷ Ez a hangsúly-hullámzás a szónoki beszédben gyakori jelenség. Látszólag minden explikatív szándék nélkül, pusztán akusztikai öncélból, a variáció kedvéért, vagy a beszéd elernyedésének meggátlására a hosszabb hangsúlytalan részekben mellékaktusok nyomulnak elő és így a beszéd dinamikájának hullámvölgyei új emelkedésre kapnak. Magam figyeltem meg szónoklatban a következő, lassú ritmusú hangsúlyozást: „Azon az *értekezlet*en nagyon *érdekes* volt X. Y. *főlszólalása*...“

Nagy szerepe van a hangsúlynak az izoláló nyelvekben, ahol grammatikai funkciót végez nemcsak a szórend (mint a franciában), hanem a kiejtés dinamizmusa is.

A franciában megfigyelt dinamikus hangsúly, mint kiemelő-jelentésszínező eszköz a nyelv absztrakt jellegébe egy új motívumot vezet. A szórendi-fogalmi explikáló kiemelés mellé ('c'est lui qui...') grammatikai funkcióval jelentkezik a beszélő kiemelő, vagy emocionális kifejezőmódja, amely tisztán akusztikai jellegű és mégis megértésre talál. Hogy ez mennyire pluszt jelent a beszéd testén, arra BALLY¹⁸⁸ példáját idézhetjük: „C'est mon *ami* qui sera content!“ Ez a mondat formailag a szórendi kiemelést mutatja, de az „ami“ erős-affektív hangsúlya és magasabb hangszíne miatt nem azt jelenti, amit explikáló beszédben jelentene („a barátom lesz megelégedve, nem valaki más“), hanem azt, hogy: „nagyon meg lesz elégedve a barátom!“. Így kap szemantikai értéket a hangsúlyváltozás.

Mi az oka ennek az érzelmi hangsúly-túltengésnek a franciában? Talán a háborús évek érzelmi chaosza és a háború utáni világ-átalakulás, amely a francia gondolkodás higgadt, racionális rendszerét is megbolygatja? Mindenesetre eleven példáját látjuk most magunk előtt annak, amit már a hangváltozások magyarázatánál fölhoztak: hogy emocionális okok működnek a nyelv hangéletében. A hangsúly eltolódik és megvan a lehetőség a legkülömbözőbb hangváltozásokra.¹⁸⁹

A hangulatkeltő vagy jelentés-kifejező logikus-emfatikus hangsúlyt a német nyelv szintén ismeri: sokkal nagyobb erővel

¹⁸⁷ V. ö. Viski Károly, Magyar Nyelvőr. 1919: 70.

¹⁸⁸ Stylistique et linguistique générale, Archiv f. neuere Sprachen, 1912: 116.

¹⁸⁹ V. ö. még dolgozatunk III, 6. fej.

hangsúlyozva a nyomatékot,¹⁹⁰ mint a francia. „Ein lieber Freund”: egyszerű konstatálás. „Ein lieber Freund!”: érzelmes megjelölés. Ismert példa az „Ausserordentlicher Professor”, amely hivatalos állást definiál, míg az „ausserordentlicher Professor” hangsúly a rendkívüliségre, kiválóságra irányítja a jelentést. J. MINOR¹⁹¹ említ néhány esetet, ahol a mondathangsúly eltolódik: „O du *mein* Gott!” Erősebb érzelem útát tör magának a szó belsejében is: „*undankbares Kind!*” Az ilyen hangsúly-halmozódás a magyarban is mindennapi jelenség: „*Mit csináltál! Rettenetes!*” A franciában is minden szótag külön hangsúlyt kap, ha valamilyen emóció játszik bele a kifejezésbe. Impossible? = egyszerű kérdezés; *im-pos-si-ble?* = kétségbevonása a hallott dolognak.

Ez a hangsúlyozás végső kilengésében oda vezet, hogy a szó mindegyik szótagja külön hangsúlyt kap és létrejön az az ejtismód, amit expresszív szótagolásnak nevezhetünk, szemben az, explikáló szótagolással (pl. névbemondás telefonba). Ez az expresszív szótagolás leginkább a vezényszavaknál vagy a sportkiáltásokban jelentkezik: *In-dulj! Wan-je! Wan-je! Tempó! And-ris! And-ris!* — amit természetesen kórusban zúgnak a „drukkerek”. A Magyar Magazin 1930. évf. 16. sz.-ban (53) olvasható: „*Új-pest, Új-pest, Új-pest.* A tömegek ütemes buzditásától hangos vasárnaponként Újpest városa”. A Zátony c. regény egyik alakja mondja (177. l.): „Az iskolánkat ne engedje, ne engedje, ne en-ged-je”. Nagy Lajos egyik novellájában a Költő mondja, vetélytársa verskötetéről, hangos gunnyal és elváltoztatott-expresszív szóejtéssel: *Fán-tász-ti-kus* (Nyugat, 1934: 563). A francia diákéletben mindennaposak a szótagoló kórus-beszéd jelenetei.¹⁹²

Minthogy a nyelvben minden kifejező, expresszív ereje van annak is, ha a hangsúlyozás egyéni eltéréseit utánozzuk. A színész azzal jellemez, hogy más dinamikus hangsúlyt alkalmaz, mint az átlag és közkeletű beszéd. Sokszor komikus ha-

¹⁹⁰ V. ö. Saran, Verslehre, 129.

¹⁹¹ Neuhoehd. Metrik², Strassbg. 1902: 89.

¹⁹² V. ö. pl. Ed. Estaunié regényében (L'empreinte, 1896): „On l'acclama répétant en chœur: Ro-man-cier! Ro-man-cier!” (II. fej.) — Kisebbszínházakban megtörténik, hogy a türelmetlen közönség kórusban ütemezve sürgeti az előadás kezdését: Com-men-cez! Com-men-cez!

tást ér el a színész, alakját jellemezve túlzott vagy hibás hangsúlyozással...

Összefoglalásul annyit mondhatunk a dinamikus hangsúlyozásról, hogy mennél szuggesztívabb, kifejezőbb akar lenni a beszéd, annál erősebb, teltebb hangsúlyozást vesz igénybe.¹⁹³ A dinamikus hangsúly eszköze a logikai megértésnek¹⁹⁴ és a beszéd elhíhető-befolyásoló eszközei közé tartozik... Vannak álmos és vannak szuggesztív előadók. Az utóbbiak egész energiájukat, lényüket beleadják a beszédbe: kevesebb mondanivalóval is nagy hatást tudnak elérni. A „gyűjtő” beszédek titka a hangsúlyozásban van, de lehet drámai erőt éppen az ellenkező célra fölhasználni: megnyugtatóra, hipnotizáló akarát-irányításra. A szó hatalma végtelen.

b) A hanglejtés.

Halkva döngécselsz, de szelíd hurodról
Aetheri hang foly
(Berzsenyi, Tóti Takács Józsefhez.)

Ami a melódikus hangsúlyt illeti, itt végtelen lehetőségei vannak az expresszivitásnak, amit a költő intuíciója hiba nélkül megérez:

Anyám hangjában szomorúság,
Apám hangjában vad feledés...
(Ady, Apámtól, anyámtól jövőn.)

VIII. Edvárd angol király rádió-szózatáról írta az egyik beszámoló (A Reggel 1936 márc. 2): „A király hangja eleinte kissé elfogódott volt és halk de az első mondat után megerősödött és tisztán, világosan, érthetően csengett a szó mérföldek ezrein keresztül. Kissé szomorú, bánatos, fátyolozott a hang, de férfias, igen rokonszenves és közvetlen. A finom angol hangsúly a gondolat és érzés minden árnyalatát éreztette, különösen a befejező mondatokban, amelyeknek politikai jelentőségét, minden tartózkodás és óvatosság mellett se lehet lebecsülni”.

Bernhard Shaw Johannájának berlini előadása alkalmából az egyik kritikus a főszereplő (Paula Wessely) hanglejtését így jellemezte: „Ez a hang nem szárnyal, csak meleg, őszinte

¹⁹³ V. ö. még Saran, Verslehre, 124.

¹⁹⁴ V. ö. a pedagógiai, magyarázó hangsúlyozást, amely szinte diktáló módon emeli ki a beszéd egyes részeit.

és főleg tiszta. Csodálatosan tiszta“. Ez a szárnyalás a beszéd melódikus változásaira vonatkozik, ami kétségtávol zeneiség, de mégsem azonos az énekmelódiával, aminek fiziológiai alapja van.¹⁹⁵ Sfk Sándor a költészet melódiáját így definiálja: „A hangok érzéken ható elemeinek kevésbé elemezhető, inkább csak érezhető, bonyolult összehatása ez; része van benne magának a ritmusnak is, de része az egyes hangok minőségének (magánhangzók magassága, mélysége, mássalhangzók keménysége, lágyasága stb.), az egymás mellett álló hangok relatív minőségi értékének: együttes hatásának (mintegy az egyes hangok va-leurjének), a hangbenyomás és a jelentés közti titokzatos kapcsolatnak, de mindezek nem külön-külön, hanem együttes hatásukban hozzák létre a vers zeneiségét“.¹⁹⁶ Érdemes volna kidolgozni a nyelvek összehasonlító melódiatanát, annak az eldöntésére, hogy 1. ugyanaz a melódia ugyanazzal az érzelmi, vagy szemantikai értékkel bír-e valamennyi nyelvben; 2. van-e szerepe a kölcsönvételnek, egyik nyelvből a másikba, a mondat-melódia terén. De egy nyelven belül is vizsgálatra szorul, hogy 1. apriori kifejezés-e valamit a melódia; 2. mi szerepe van a konvenciónak, utánpótlásnak a mondat-melódiában.

Nézzük meg egyelőre, miképen nyilvánul meg a melódia a beszédben. Zenei elemek nélkül nincs semmiféle beszéd.¹⁹⁷ Az emberi hang — akár artikulátlan, akár artikulált formában — mindenképen — expresszív, mert nem csupán a logikai jelentéstartalmával akar hatni. A melódiátlan, józan beszédmodortól a klasszikus tragédia éneklő szavalásáig nagy skálája van az expresszív hanglejtésnek.

*

Hogy mennyire fontos eleme a nyelvnek a melódia, mutatja az a tény, hogy a melódia önmagában is a megértés esz-köze lehet. Ha nem értünk is egy nyelvet, a beszélők hangjából és beszédmodorából kivesszük, hogy pl. egy véleményen van-nak-e, vagy vitatkoznak. A komikus színészt, mihelyt megje-lenik, fölismerjük a hanghordozásáról, ha nem nézünk is a

¹⁹⁵ A beszéd zöngé-magassága folyton ingadozik, éneklésnél egyen-letes. V. ö. Gombocz Zoltán, A mondat zenei hangsúlyáról, Uránia 1907: 130.

¹⁹⁶ Gárdonyi, Ady, Prohászka, Bp. é. n. 280. l.

¹⁹⁷ V. ö. erről még dolgozatunk II, 1. feje. — F. Baldensperger, Sen-si-bilité musicale et romantisme, Paris 1925: 75.

színpadra. A gyermek, mielőtt beszélni tudna, megérti a szülei akarátát. Az állatok megértik a mondatnak hívó, elkergető, tiltó alapértelmét.¹⁹⁸

A mondatmelódia önmagában való értelemkifejező lehetőségeit használják ki az utcai árusok, iparosok, akik egy konvencionális-hagyományos melódiával (pl. ablakot csinálni, *ab-la-koc!*) hívják föl a kliensek figyelmét. Ilyen külön melódiája van Párizsban a különböző házalóknak, Bécsben a lavendula-eladóknak,¹⁹⁹ nálunk az ószeresnek stb. Az ima recitatív melódiája más és más a különböző felekezetek szertartásaiban. A pusztá melódia, artikulált beszéd nélkül is lehet jelentésközlő: ilyen internacionális-konvencionális kifejező eszköz pl. a tréfás csodálkozás melódiája.²⁰⁰ Lehet primitív dolgokat (nem-tetszés, hizelgés) melódiával kifejezni, amit minden nyelvközösségben megértenek. VOSSLER²⁰¹ hivatkozik egy olasz tragikus színész bravurjára, aki a számokat egytől százig úgy tudta elszavalni, hogy a szavak eredeti jelentése teljesen háttérbe szorult és a hangsúly-melódia vette át az értelem kifejezését: a produkció egy gyilkos lelki összeomlását ábrázolta, könnyekre fakasztva a közönséget...

Nyilvánvaló, hogy a mondat végső értelmi betetőződését a melódia által nyeri. Szavakból nem áll össze értelem.²⁰² A melódia teszi mondattá az egyes szavakat, ha tényleg mondani akarunk velük valamit. A francia *par exemple* — a hangsúly és a melódia szerint — lehet egyszerű felsorolás és lehet tiltakozó indulatszó... Ez a szócsoporth: *szép ház* lehet egy felsorolás része, de ha mondat, akkor a melódia üti azzá, a beszélő szuggeráló ejtése adja meg hozzá a copulát... Ha azt mondom: *Szegény ember! Szomorú!* — a melódia is hozzásegít

¹⁹⁸ V. ö. O. Jespersen, *Lehrb. d. Phonetik*, 1904: 221.

¹⁹⁹ V. ö. A. Noreen, *Einf. in die wissensch. Betr. d. Spr. Übers.* v. H. W. Pollak, Halle 1923: 129.

²⁰⁰



²⁰¹ *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1904: 67.

²⁰² V. ö. Julius-Stenzel: *Sinn, Bedeutung, Begriff, Definition*. Ein Beitrag zur Frage der Sprachmelodie. *Jahrb. der Philologie* 1925: 160.

annak megértetéséhez, hogy nem a szegény ember szomorú, hanem egy (esetleg gazdag) szájalomraméltó emberrel történt valami elszomorító dolog. Orgon stereotyp kijelentése, amellyel Tartuffeöt akarja jellemezni: *Le pauvre homme!* — szintén a melódia által kapja mondatfunkcióját és a „jámbor, dicséretreméltó, támogatásra érdemes“ jelentést. Az egyes szavak STENZEL szerint (i. h. 188.) azért érthetők teljes mondatértellemmel, mert megnyilatkozik bennük a mondatmelódia lényege: koncentrált, kicsinyített másolatban a megfelelő explikált mondat képét kapjuk. A melódia tehát egységbe-foglaló, állítmányhelyettesítő szerepet kap. A melódia adja meg sok esetben a mondat igazi értelmét, elosztatva az esetleges szemantikai kétségeket... Ha tovább következtetnénk a melódia intellektuális, értelemkifejező szerepéből, akkor eleve azt kellene mondanunk, hogy a költészet kerüli a racionális-precíz verbum finitumokat és az állítmányt a melódiára bízta. Végző kilengése lenne ennek a nyelvtípusnak a Marinetti-féle futurizmus, amelyben már fölszívódtak a mondatkeretek és csak valami hangulati összetartozás hullámozgatja a beszédet: „Tornyok ágyuk férfiasság napsütés erekcio távolságmérő extázis tumbtumb 3 másodperc tumbtumb hullám mosoly nevetés bujócskázás...” (A Tett 1916: 253).

Mennél érzelmesebb a beszéd, annál jobban érvényesül benne a melódikus elem, amelynek jelentkezése és fokozódása nyilván ösztönszerű és a-priori kifejező. Maga a beszéd átlagos hangmagassága is jellemző a beszélő kedélyállapotára. A közönyös nyugodt temperatumu, rezignáltan bosszús ember mélyebb nívón beszél és monoton melódiával, hullámozások nélkül. Az izgatott ember, a nyugtalan kedélybeteg magasabb, élesebb tónusban, pathetikus dallamokkal deklamál.²⁰³ Az erősebb dinamikájú beszéd (kiáltás, szónoklat) magasabb hangszínen mozog, mint a meghitt, baráti konverzáció, vagy a beteg ember tompa nyögése. Ennek fiziológiai oka vannak, a hallgató számára tehát expresszív lesz a magas hangszín. Hasonlót mondhatunk, ha az egyes nyelvek átlagos hangmagasságát össze-

²⁰³ V. ö. Horger Antal, Általános fonetika, 1929: 19. — O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, 1904: 223. — J. hivatkozik Ségla's könyvére: Troubles du langage chez les aliénés. 1892: 34.

hasonlítjuk. A francia általában magasabb színen, élesebben beszél, mint pl. a német,²⁰⁴ vagy pláne a magyar, amiből az illető népek pszichikai karakterére lehet következtetni.

Ami a melódiát, tehát az egyes hangok közötti intervallumokat illeti, meg kell jegyezni, hogy erre nézve szigorú előírással csak a zene (ének) jelentkezik. A beszédben szabadság uralkodik. De nemcsak az egyes hangok eltérései ingadoznak, hanem az egyes hang (szótag) maga is eltolódik kiejtés közben a skála kétféle irányában²⁰⁵

A melódikus intervallumokat a nagy emóciók megnövelik, a beszéd föl és le csapkod, míg a gyöngédebb érzelmek csökkentik az egymásutániség hangközeit: a beszéd hullámai elsimulnak.²⁰⁶ A „könyörgés“ erősen melódikus, a „parancs“: egy hangnívón mozog. Maga a melódia-hiány is lehet expresszív, pl. monoton szavalásoknál, szavalókórusok szándékos egyhangúságában, rideg válaszokban, amelyek épen az érzelmesség eszközeinek hiányával éreztetik a ridegséget. A szándékosan „lefojtott“, monoton, „önuralomról“ tanuskodó, „impassibilis“ beszédmodor erősen expresszív, talán expresszívebb, mint a melódizálás.

Az írás nem jelzi a beszédnek ezeket az elemeit. Egyetlen melódikus jele a kérdőjel.²⁰⁷

Vannak primitív nyelvek,²⁰⁸ amelyekben ugyanannak a szótagnak különböző hangmagasságon való ejtése más és más jelentést kapcsol a szóhoz. Hosszú vokálissal, mélyhangon ejtett adjektívum nagy tárgyat, rövid-magánhangzás magas-

²⁰⁴ Noreen, i. m. 136.

²⁰⁵ Erről a portamento-nak nevezett és célzatosság nélküli jelenségről v. ö. Noreen, i. m. 130.

²⁰⁶ V. ö. Jules Combarieu, *Les rapports de la musique et de la poésie*, 1894: 34.

²⁰⁷ A másik jel, a fölkiáltójel, a mondat erősebb dinamikus jellegét tünteti föl, de magát a hangsúlyt nem. Gáti István (1817) azt a javaslatot tette, hogy külön írásjelek jelezzék a mondat érzelmeit, azt, amit a beszéd intonációja kifejez. V. ö. erről bővebben A látható nyelv. c. tanulmányomat, 1926: 50.

²⁰⁸ V. ö. ezekről Cassirer könyvét (i. m. 141.), amely Humboldtra (Einl. zum *Kawi-werk*) és Westermann-ra (*Die Sudansprachen*, 1911) hivatkozik.

hangú ejtéssel ugyanaz kis tárgyat jelöl.²⁰⁹ A hangskálán föl-felé vagy lefelé haladás tehát szemantikai kifejező eszköz: távolságot vagy grammatikai kategóriákat jelöl, esetleg állító igét tagadóvá formál,²¹⁰ főnévből igét.²¹¹ Ami áll a primitív nyelvekre, ugyanazt észlelhetni — a komplikáltabb érzelmek és jelentések síkján — kulturnyelvekben is. DELACROIX²¹² „belső flexio“-nak nevezi a kínai nyelvnek azt a képességét, hogy intonáció-változtatással főnévből igét alkot (pl. „király“ ~ „királlyá lenni“); a *dzso* kínai hangsornak a hangmagasság szerint négyféle jelentése is lehet: 'egyenesen', 'tudni', 'mutatni', 'odaérkezni'.²¹³ Jelentéskifejező ereje, fonológiai szerepe van a hanglejtésnek az egyik észttel nyelvjárásban:²¹⁴ a melódia menetét grammatikai funkció-megkülönböztetésre (genitivus, partitivus, illativus) használja föl a nyelv. A norvég nyelvben a *kokken* szó egyenletes hangnívón ejtve 'szakács'-ot jelent, a végén fölugró melódiával pedig 'szakácsnő'-t.²¹⁵ Noreen (i. m. 139) svéd példája: ha valakinek az állapota után érdeklődünk és az süllyedő melódiával adja az *åja* választ, a szó jelentése: 'nem a legjobban', 'rosszul'; emelkedő melódiával *åja* = 'igen jól'.

A modern európai nyelvek melodikus variációi számos megfigyelés tárgyai voltak. A beszéd hangjával lelkünk változó érzelmeit is kifejezzük — írta már RÉVAI Miklós.²¹⁶ Ha primitív

²⁰⁹ V. ö. Wundt az Ewe-nyelvről: *Völkerpsych.* I. 1, 1911: 361.

²¹⁰ V. ö. Westermann, *Gola-Sprache*, idézi Cassirer, i. m. 142.

²¹¹ Dillmann, *Gramm. der äthiopischen Sprache* 1857: 115; idézi Cassirer, i. m. 142. Cassirer a vocalis harmóniát is az expresszív jelenségek körébe vonja, holott nyilvánvaló, hogy itt egy modern fejleményről van szó, amely nem egyéb, mint az asszimilációnak különleges fajtája, amely tisztán akusztikai jellegű és amelynek semmi köze a jelentéshez. A szavak két csoportba sorakozása még utólagosan sem kelt semmiféle szimbólikus vagy hangulati hatást.

²¹² *Le langage et le pensée*, 1930: 271.

²¹³ Horger Antal, *Általános fonetika*, 1929: 25.

²¹⁴ V. ö. Laziczius Gyula, *Bev. a fonológiába*, Bp. 1932: 44.

²¹⁵ Jespersen, *Lehrb. d. Phonetik*, 1904: 239.

²¹⁶ A magyar nyelv melodikus hanglejtésére von. v. ö. Tolnai Vilmos, *Magyar Nyelv* 1915: 55. — Révai Miklós, *Elaborator Grammatica*. 1808, I: 150. — Fogarasi János, *Hangsúly vagyis nyomaték*, Akadémiai Értesítő 1860, I: 9. — Balassa József, *Nyelvtud. Közl.* 1890: 431. — Balassa József, *Az éneklő hangsúly*, *Nyelvőr* 1890: 70. — Gombocz Zoltán, *A mondat zenei hangsúlyáról*, *Uránia* 1907: 131.

nyelvek egy oktávnyi hangdifferenciával az állítást szükségképpen tagadássá változtatják: a kulturnyelveknek a hangárnyalatok egész skálája áll rendelkezésre, hogy a szavak jelentésén túlmenő értelmet fejezzenek ki.²¹⁷ Legprimitívebb ilyen eszköz a hangmagasság változtatása pl. parancsoknál. Mennél magasabb nívón ejtjük a mondatot, annál „parancsolóbbnak” érezzük a hangot... Ha a színész (szavaló) elbeszélésében egyszerre a skálán fölfelé menve kezdi sorolni az eseményeket, a hallgató megérti, hogy elő kell készülnie valami váratlan, rendkívüli dologra. NOREEN (i. m. 136) *expectativ*-nak nevezi a fölfelé haladó ilyen „előkészítő” melódiát.

Franz SARAN egy önkényesen választott német mondatnak — „Ich habe das Zutrauen in Ihnen verloren” — a melódia és dinamika szerint a következő jelentésárnyalatokat tulajdonítja: 1. egyszerű, száraz kijelentés; 2. elhárítás, vállvonogatva; 3. bosszús kijelentés; 4. erős, de elfojtott bosszúság; 5. aggodalmas közlés; 6. éles bántó megjegyzés; 7. szenvedélyes ki-törés.

*

Modern nyelvek arra is használják a melódiát, hogy épen az ellenkezőjét fejezzék ki annak, amit a nyelv fogalmi eszkö-zével jeleznek.²¹⁸ BABITS Mihály így énekli a nyelv zeneiségé-nek, értelmi kettőségének veszedelmeit:

ó kárhozott, kiben a Szó először született,
az ábrándokbahurkoló, álomharanghuzó,
biborszínű, tömjénzagú, trombitahangú szó.
... minden édenek neve vad poklokat bűvöl
s Kaszandra átkát gúnyosan visszárul veri föl...
Ó, varázs van a szavakon, hogy a Tejlesedés
fordítva értse mind...

(Élet és irodalom, 56.)

Helyzettől, körülményektől, a beszéd előzményeitől, moz-

²¹⁷ „A finomabb esztétikai érzések egyedüli beszédbeli eszköze a hangmagasság váltakozása, a hang melódiája, dallama”. Magyar Muzsa 1920: 248 (Gyomlay Gyula).

²¹⁸ V. ö. Esztétikai szempontok a nyelvtudományban c. dolgozatomat, Magyar Nyelv 1920: 106. — Noreen, i. m. 140–141.

dulattól, arcjátéktól²¹⁹ és főleg a kiejtés árnyalataitól függ, hogy kedveskedő, enyelgő dialógusban ez a szó „Gazember!” épen az ellenkezőjét jelentse annak, amit konvencionálisan érteni szoktak rajta. Viszont egy dicsérő szó is jelentheti az ellenkezőjét, talán még erősebb formában, mint a kárhoztatás:

Brutus derék, becsületes férfiú!

Ha valakinek azt mondjuk: gratulálok! — könnyen sértesnek veheti. De a mondat-melódia még többre is képes. Minden írónikus melódia nélkül, afirmatív, ráhagyó hangsúlyozás is kifejezhet tagadást: „Igen! Megteszed! Hiszem!” Aki nem helyezkedik a beszélők lelkiállapotába, talán észre sem veszi, hogy az előbbi mondatok értelme: „Nem hiszem! Nem teszed meg! Nem”.

Mondhatjuk, hogy a mondatmelódia és logikus értelem ellenkezésének ma már kialakult, konvencionális nyelv-zenei eszközei vannak. A beszélő és a hallgató a legnagyobb biztossággal egyetértének egy ilyen mondat, mint „Finom ember!” (= rossz ember) jelentését illetőleg. A „bocsánatkérésnek” egyik konvencionális melódiája egy kihagyásos mondat értelmét sűríti magába és ennek a „ráértés”-nek eredménye a mondat teljes jelentésváltozása: „Bocsánatot kérek! (hogy ellenkezem, de határozottan az ellenkező véleményen vagyok)”. A bocsánatkérés logikai nyelven való kifejezése ilyenformán tiltakozássá alakul át, még pedig olyan erős tiltakozássá, amilyen dinamikus hangsúlyt kap a megváltozott melódiájú mondat. A francia beszédből szintén számtalan példát idézhetünk arra, hogy ugyanaz a hangkomplexum kétféle ellentétes jelentéssel bír, aszerint, hogy milyen melódiával ejtjük. A *par exemple* kifejezés az értekező próza valamelyik mondatában annyit jelent, hogy „például”; de erősebb nyomatékkal, affektív és külön mondatként ejtve (*Ah, par exemple!*) elveszíti logikai jelentését és csupán tiltakozást fejez ki: az eredeti értelem itt teljesen háttérbe szorul és a jelentésnélküli, szinte halott hangalakot

²¹⁹ A mimikával együtt — a beszéd akusztikai mozzanatainak tárgyalásával — nem szólnunk. Robert de Souza (i. m. 309) Marcel Jousse műveire hivatkozik, amelyek a mimikában látják a nyelv eredetét. A pantomimikáról v. ö. még Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 51.

a beszélő megeleveníti új jelentést-adó hangsúllyal és hanglejtéssel. A mondatmelódia tehát eszköze lehet a jelentésváltozásnak, vagy az eufemizmusnak, mint az előző esetben. A melódia adja a mondatok úgynevezett „sorok közötti” értelmét: „*Je ne dis pas qu'il soit coupable...*” = de azért mégis fennmarad a gyanu, hogy az illetőnek valami köze van a dologhoz. Másrészt viszont a melódia enyhíti a kifejezéseket, elveszi a diplomáciai mondatok életét.²²⁰ BALLY így összegezi az idevonatkozó megfigyelések eredményét: bebizonyított igazságnak vehető most már, hogy a mondat zenei elemei (*intonation expressive*, stb.) szemantikai és stilisztikai értékkel bírnak.²²¹ Robert de SOUZA definíciója: „Par leurs seules intonations, le langage musical en dehors du verbe et le langage verbal possèdent une qualité sémantique commune”.²²²



*

Valamennyi modern nyelvben szemantikai értékkel bír a parancsoló és kérdező hangsúly, amely vagy egymagában is elégséges, vagy kiegészíti a parancsolás és kérdezés egyéb funkciós eszközeit (képzők, szórend). Ez a kérdező melódia sokszor egészen bonyodalmas logikai szituációkat tud megértetni. Ez a mondat: „*Hol volt*” — ereszkedő melódiával egyszerű kérdés; emelkedő melódiával pedig (*hol volt?*) ismétlése és visszakérdezése a kérdésnek. A magyarban a kérdésnél annyira lényeges elem a hanglejtés, hogy egyéb formatívumok megmaradhatnak, de ha a hanglejtés nem kérdez, a szó elveszíti kérdező jellegét: 'hogyan ülsz, *úgy-e!*'²²³ *Igen* ereszkedő hangsúllyal: közömbös igenlés; egy nívón ejtve: katonás jelentkezés; gyöngén emelkedő melódiával: „igen, várom a to-

²²⁰ „L'accent français, si doux, si glissant, permet à lui seul de voiler l'expression” — írja Bally (i. m., Arch. f. neuere Spr. 1912: 123).

²²¹ I. h. 116 és 91. — V. ö. még Ch. Bally nyilatkozatát *Précis de stylistique* c. munkájában (1905: 170): „On prononce une phrase comme: Il est joli, ce tableau! avec un ton tour à tour affirmatif, admiratif, convaincu ou au contraire froidement poli, dubitatif ou même ironique. En français le son Oh! peut, suivant les jeux de la voix, marquer l'étonnement, le regret, le doute, l'ironie et bien d'autres sentiments.

²²² Un débat sur la poésie, 263. (H. Brémond, *La poésie pure*, 1926, függelék.)

²²³ Zolnai Gyula, *Mondattani buvárlatok*. Nyelvtud. Közl. 1897: 154.

vábbiakat és aztán?"; erősen emelkedő hangváltással: kérdés. *Eljősz* lehet egyszerű konstatació; lehet meglepetésszerű fölkiáltás; parancs, amely indicativusi formája ellenére is erősebb mint az imperativus (jőjj!); kérdés, a szó végének magasabb hangon ejtésével, — hogy csak a főbb típusokat említsük, mert ezek mellett ezernyi variációja lehetséges az expresszív mondatmelódianak és az ennek nyomában keletkező jelentésnek.

A jelentés állandósága mellett is rengeteg lehetőséget ad érzelmi árnyalatok kifejezésére a mondatmelódia. Primitívebb szöveg is költői hatású lehet megfelelő szavalásban. Vannak szövegek, amiket csak az emelkedett páthosz természetellenes melódiájával lehet elfogadni. Gróteszk vagy irreális melódiával (bohóc) komikussá lehet tenni a legkomolyabb szöveget is. Ha a melódia komikusan eltér a megszokott hangleadástól és — a jelentéstartalomtól függetlenül — játékos furcsaságokat enged meg magának: tisztán „absztrakt“ zenei eszközökkel éri el hatását.

Beszélő személyek között a dialógus annyiféle melódia-árnyalatot vehet föl, amennyi érzelem lehetséges.²²⁴ Vigjátékban a mondatmelódiák túlzott utánzásával ér el legnagyobb hatást a karikaturista színész... (A színészek végtelen-skálájú melódia-modulációinak megvizsgálásával még adós a nyelvtudomány.)

A beszélgetésnek ezt az örökös hullámlását, gyorsuló-lassuló ritmusát, logikus és érzelmes hangleadását, emelkedő-ereszkedő melódiáját a közlés és megértés legfontosabb tényezőjének ismeri föl az általános nyelvtudomány.²²⁵ Hans SPERBER írja,²²⁶ hogy vannak szavak, kifejezések, amiket soha érzelem nélkül nem ejtünk: a nemi élettel összefüggő dolgok és azok,

²²⁴ H. Delacroix írja (*Le langage et la pensée*, 1930: 396): „On échange des phrases courantes; la conversation véritable, profonde, chemine en dessous. C'est souvent lorsqu'on cesse de se parler qu'on commence à se comprendre, parce qu'on s'est regardé. Des mouvements et des inflexions de la voix, comme des figures d'une danse et de l'enchantement d'une mélodie, se dégagent une sorte de fascination; une communication intime s'établit entre les interlocuteurs“.

²²⁵ V. ö. pl. Ch. Bally, *Le langage et la vie*, 1913: 58.

²²⁶ Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung, Halle, 1914: 11.

amik valami sérelemre, vagy titokzatosságra vonatkoznak... Minthogy azonban az érzelmes melódia nem változtatja meg a beszéd grammatikai strukturáját, a nyelvészek könnyen negligálják a kifejezésnek ezeket a „felhangjait“.²²⁷

Erős melódiát bírnak el az indulatszavak is, valamint a helyeslés tagadás kifejezései. A magyar *igen* melódikus variációit már említettük. A német *ja* röviden, mély hangon ejtve: határozott igenlés. O. JESPERSEN (Lehrbuch der Phonetik, 1904: 229.) írja: „Ein Mensch, der seiner Antwort nicht so sicher ist, wird sein *ja* in einem Mittelton anfangen und es ausziehen, indem der Ton beständig langsam sinkt. Steigt ungekehrt der Ton in *ja* zuerst, um dann umzuschwingen und ziemlich tief zu schliessen, so bedeutet das frohen Beifall“. Hogy miért van mindez, arra csak azt felelhetjük, hogy a zenei melódiának ez a hatása az emberi lélekben gyökerezik és hogy valamennyi nyelvben hasonlóak a kifejezés föltételei. Vegyük harmadik példának a francia *oui* szót igenlő értelmében. Röviden, ereszkedő melódiával ejtve: kategórikus igenlés. Magasról ereszkedő, hosszú ejtéssel: jóváhagyó, ráhagyó hozzájárulás. Mélyen ejtett melódiával, az elejét röviden hangsúlyozva, a végét nyújtottan ejtve: kevés fontosságot tulajdonítunk a dolognak, hanyagul helyeslünk. Két rövid szótag, magas tónusban, a vége még magasabban: annyit jelenthet bizonyos kihívó éllel, hogy „képzeld, igen, akár helyesli, akár nem.“ A variációkat szaporíthatók, anélkül, hogy valaha is ki-meríthetnők az eshetőségeket, mert ahány *oui* van, annyi érzelmi árnyalat nyilatkozhat meg benne. Hasonló megfigyeléseket tehetünk ennél a francia mondatnál: *je ne sais pas*, amelynek értelme lehet 1. állítása valami negatívumnak, 2. tagadás, 3. elliptikus mondat, „itt van valami a dologban“, 4. (szótagolva) kategórikus tagadás.

A melódiák nyelvek-közötti megegyezése mellett vannak ingadozások, eltérések és különbözőségek is a nyelvekben: az egyes nyelvek sajátos melódia-készletét meg kellene vizsgálni ebből a szempontból.

*

A magyar hanglejtés néhány kottáját TOLNAI Vilmos és

²²⁷ V. ö. Vendryès, *Le langage*, 1921: 166.

HORGER Antal közölte,²²⁸ általánosságban utalva a nyelvmelódia és az érzelmek kapcsolataira: az átlagos hangmagasság az érzelmek intenzitása szerint változik; a hangközöket növelik az érzelmek; a hangmenet egymásutánja is variál és egyenletes, emelkedő, ereszkedő, ugró, szökő, eső, sikló lehet a beszélő kedélyállapota vagy a mondatlejtés szerint. Rajtuk kívül VISKI Károly, CSÜRY Bálint,²²⁹ BALASSA József²³⁰ és GOMBOCZ Zoltán foglalkoztak a magyar hanglejtéssel. VISKI²³¹ egy fontos mozzanatra mutatott rá, amit az *oui* ejtésével kapcsolatban már illusztráltunk: az idő mértékre, amely független a szótagok rendes hosszúságától.²³² Olyan a beszéd, mint a harmonika: tetszés szerint tágítható és megint rövidíthető. VISKI példája: *Jaaaaj be gyönyörű széééép!* Ez a jelenség már az expresszív hangok körébe tartozik, úgyhogy még visszatérünk rá.²³³

*

Fölvethetjük a nyelvmelódia fejezetében is a szórend kérdését. A melódia szintén kapcsolatba lép a beszéd logikai szerkezetével. CSÜRY Bálint kimutatta, hogy a szamosháti nyelvjárásban, a mondat belső szerkezete szerint, hol az utolsó, hol az utolsó előtti szótag hangnívója magasabb a többinél.²³⁴

A befejezésre jutó mondat melódiája a végén leereszkedő; a függőben hagyott mondat-konstrukció magasabb tónusban végződik. Ez a szemantikai funkció hozzáigazodik a mondatok egymásutánisághoz. Nem közömbös a melódia szempontjából, hogy mellérendelő, vagy alárendelő-e a beszéd szerkezete; hogy a mellékmondat megelőzi, vagy követi-e a főmondatot.

A mellérendelő ismétlés második tagja rendszeren mélyebb nívón ejtődik, mint az első. Egy prédikációból idézem a következő

²²⁸ Magyar Nyelv 1915: 111. — Horger Antal, Általános fonetika, 1929: 26. — A francia mondatok kottái Pierson id. művében: 168. l.

²²⁹ A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái, Magyar Nyelv 1925, 1; Jegyzetek a szamosháti hanglejtéshez; Magyar Nyelv 1926: 106.

²³⁰ Magyar Nyelvőr 1890: 176. A zágoni dialektusnak arról a sajátosságáról, hogy a kérdő mondat utolsó szótagját erős hangemeléssel ejtik. Hasonló hanglejtéssel beszélnek kijelentő mondatokban is, Eger vidékén.

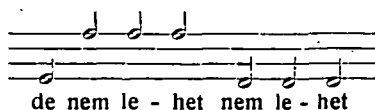
²³¹ Magyar Nyelvőr 1919: 70.

²³² V. ö. erről alább a III, 4, c) fejr.

²³³ V. ö. alább, dolgozatunk III. 6. fejr.

²³⁴ Magyar Nyelv, 1926: 108 és 1925 I.

mondatot: „Az ember a bűnt letagadná a világból. De nem lehet! *Nem lehet...*” Kottázva:



Minden olyan mondat-egység, amely beékelődik az egész mondat-komplexumba, melódiájával is kiütözik. Rendesen mélyebb tónust kap a közbeékelte mondat. Itt tehát a melódia nem fejez ki semmiféle külön tartalmi mozzanatot, csupán formailag is elválasztja egymástól a logikailag össze nem tartozó részeket. NYROP²³⁵ példája:

A ces mots, l'animal pervers
(C'est le serpents que je veux dire...)

....

Lafontaine, Fables X, 2.

Ez a melódia-képlet természetesen elsősorban epikus és intellektuális költői szövegre jellemző. A zárójel megszakítja a melódiát:

Áldásadólag terjeszté fölējök
Kézét (hogy e kéz mást nem adhatott
Nekik, mint pusztá áldást!)
S helyére visszaballagott.

(Az Apostol, II.)

ARANYNál gyakoriak az ilyen melódia-megszakító közbeszúrások:

Már a természet is, hullván bilincse,
A hosszú, téli fásult dermedés,
Készíti új virágít...

Versben megakasztólag hat a dialógus is, mert önálló melódiát követel, amit pedánsnak érzünk, valahányszor idézőjelbe botlik a szem:

„Ki a vezér?” ... Ócsay Pál
Egy fia.
„Csapat száma?” ... Ötven lovas
Dalia.²³⁶

²³⁵ Manuel phonétique du français parlé, Copenhague 1923: 126.

²³⁶ Kozma Andor, Magyar symphoniák, 1924: 44.

Ahol a mondat nem tud befejeződni, a kísérő dallam is függőben marad és szintaktikai funkciójával magyarázza a gondolatszerkezetet:

S midőn immár fölül volt
A csillagoknak milliárdjain,
Elért... elért...
A mindenség végére tán;
Nem... a mindenség közepére!

(Az Apostol, III.)

A megnyugvásra sohasem jutó romantikus tiráda a melódiát is végnélküli crescendóban nyújtja és hosszú lebegések után még a fortissimo is emelkedő tónusú, mint valami kihangzó dobütés a szimfónia végén:

Megköszönve a napot
.....
Mely dicsőség
— Semmi kétség —
Ő érte
Jött létre
Csupán ő érette, m i n d!

Ez a végnélküli melódia teszi romantikussá a magyar hexametert is, amely a sorvégnél ritkán zárja le az értelmet. Örökös enjambement,²³⁷ átnyulás egymásutánja sorokról sorokra. A Zalán futásának melódiája egy nagy ereszkedő folyam, amelynek hömpölygését nem szakítja meg zavaró melódia.

(Folytatjuk.)

Zolnai Béla.

Pereputty.

N. SEBESTYÉN IRÉN-nek Az uráli nyelvek halnevei c. monographiája (NyK. XLIX, 1) általános feltűnést keltett a magyar nyelvészek körében és osztatlan elismerést szerzett szerzőjének. (Még MOÓR ELEMÉR is meg volt vele elégedve! L. NNy. VIII, 125). Nagy érdeklődéssel olvastam el tehát újabb munkáját, melyben *pereputty* szavunk eredetét tárgyalja (NyK. L, 417). Szépnek ez is nagyon szép, mert jól van megírva és szellemes

²³⁷ V. ö. dolgozatunk II, 5, f) feje.

a kérdés megfejtésének módja is, de attól tartok, hogy — túlságosan szép; olyan szép, hogy már alig lehet igaz. Szerinte ugyanis finnugor eredetű ősi magyar szó volna, melynek *perepüty* lett volna az eredetibb alakja s ez elhomályosult összetétel volna: előtagja, a *pere-* rész, azonos volna a 'család' jelentésű finn *perhe* < *pereh* szóval, utótagja pedig, a *-püty* (> *-putty*) rész, azonos volna a 'fi, fiú' jelentésű vog. *pū*-nak *-i*' többesjellel ellátott *pūt'* alakjával, úgyhogy az egész szónak eredetileg 'ház-nép + fiak' lett volna a pelentése.

Hogy a *pere-* résznek megmaradt volna a szókezdő *p* hangja, ezt a *para* és *por* szavak példájára még valahogy el lehetne fogadni. (Harmadiknak még a *paraj* szót is idézi, de erről BÁRCZI nemrégiben kimutatta, MNy. XXIX, 265, hogy nem finnugor eredetű ősi magyar szó, hanem ó-francia jövevény). De már alig hihető, hogy a *-püty* rész változatlan megőrzése volna a többesszámú vog. *pūt* nyelvjárási *pūt'* változatának. Hisz még a *-t* többesjelnek sincsen semmi nyoma nyelvünkben, hogyan maradt volna meg tehát ebben az egy szóban e többesjelnek — tavdai vog. nyelvjárási *-t'* változata, holott még arra sincsen legcsekélyebb bizonyítékunk sem, hogy a *ty* hang nyelvünk finnugor alapnyelvi öröksége volna; én magam sokkal valószínűbbnek tartom, hogy csak a magyar nyelv külön életében fejlődött. De az már feltétlenül bizonyos, hogy hosszú *ú* hang csak az Árpád-kor vége felé keletkezett nyelvünkben s így a régiebbnek feltételezett *perepüty* alak *ú*-ja semmiképen sem lehet etimológiailag azonos a vog. *pūt'* hosszú *ú* hangjával. És hozzájárul ezekhez még az a nehézség is, hogy mellérendelő összetételeink vagy olyanok, melyeknek mind az előtagja, mind az utótagja megnevező alakban van, pl. (csak névszókat idézve) *hírnév*, *ország-világ*, *feketesárga*, *tíz-hús* stb., vagy olyanok, melyeknek mindkét tagján ugyanaz a járulék van, pl. *sírásrívás*, *tenyeres-talpas*, *járó-kező*, *jött-ment*, *körül-belül*, *hébehóba*, *fünek-fának* stb.; de olyant, amelynek csak egyik tagján volna valamely járulék (mint a *perepüty* esetében a *-ty* többesjel), olyant egyetlen egyet sem tudok. Ezek után azt hiszem, hogy már felesleges volna felvetni még azt a két csekélyebb fontosságú kérdést is, hogy miért rövidült meg az eredetileg hosszú *ú* és nyúlt meg az eredetileg rövid *ty*.

Ha tehát ezek szerint nem valószínű, hogy *pereputty* sza-

vunk *pere-*, *pü-* és *-ty* elemekből alakult volna, akkor mi lehetne a valószínűbb eredete?

Én azt hiszem, hogy lényegében igaza van ALEXICS-nak, aki a 'suhanc' jelentésű tót *porobok*, rutén *parobok* (más szláv adatokat l. Mikl. Et. Wb. 225, *orbú* a.) és 'gyermek' jelentésű oláh *poroboc* alapján „oláh-szláv“ *porobok*-ból származtatta szavunkat (Nyr. XX, 133). Csak annyit tartok ezen megigazítandónak, hogy szerintem nem szláv, nem is „oláh-szláv“ hanem oláh eredetű. Nemcsak azért gondolom ezt, mert az oláh szó jelentése közelebb áll a magyar szóéhoz mint a tóté (a rutén *parobok* itt nem jöhet szóba, mert rutén jövevényszó egy sem vált köznyelvivé a mi nyelvünkben), hanem főleg azon kritérium alapján, hogy az emberi állapot, család, rokonság fogalmi köréből származó szláv jövevényszavaink mind megőrizték komoly jelentésüket, pl. *bátya*(?), *család*, *drusza*(?) *déd*, *koma*, *mátka*, *néne*(?), N. *pulya*, *társ*, *unoka*, míg az e körből való oláh jövevényszavaink jelentése mindig in pejus változott: oláh *simbra* 'gemeinschaft, genossenschaft' > *cimbora*, *fecior* 'legény, ifjú' > *ficsúr*, *copil* 'knabe' > *kópé*, (lat. *parvunculus* >) *pruncu* 'gyermek' > *poronty* és erdélyi nyelvjárásokban (magy. *nem* >) *neamu* > *nyám* '(pejor.) rokonság, nemzetség', *sămîntă* 'samen; stamm, geschlecht' > N. *szemunca* 'pereputty'.¹ Hogy a magyar nyelvészek ALEXICS-nak e származtatását olyan hidegen fogadták — SZINNYEI egyszer, Nyr. XXIII, 484, ellenezte, de azóta tudtommal soha senki nem emlegette — annak nyilván az volt az oka, hogy nem tudták összeegyeztetni az átadó nyelvbeli *porobok* és a magyar *pereputty* hangalakjait. Hogy az eredetinek *b*-je helyén *p* és utolsó *o*-ja helyén *u* van a magyarban, azon talán még nem akadtak volna fenn, mert hiszen ilyen szórványos hangváltozás egyáltalán nem ritka jelenség, de magyarázhatatlan volt számunkra az első két *o* helyén álló nyílt *e* (igaza van SZINNYEI-nek, i. h., hogy e szónak nem *përëputty* a köznyelvi ejtése, mint ahogy a NySz. jelzi, hanem *pereputty*) és a szóvégi rövid *k* helyén álló hosszú *tty*. Én azonban azt hiszem, hogy ma már nem nehéz e két jelenség magyarázata. Sőt szerintem még a *b* > *p* és *o* > *u* változások is könnyen érthetők.

¹ Ebből egyúttal arra lehet következtetni, hogy a magyarok sokkal többre becsülték a szlávokat mint az oláhokat.

De mielőtt megkísérelnők e változások magyarázatát, jó lesz előbb elhárítani az útból a hosszú *ú* és rövid *ty* hangú állítólagos *perepúty* alakot. S ez nem is lesz olyan nehéz, mert CzF. ezt az egyébként teljesen ismeretlen *perepúty* alakot nyilván KASSAI szótárából vette, ahol (SZARVAS GÁBOR rövid, de hű összefoglalása szerint, Nyr. XIX, 98) ilyen kapcsolatban olvasható: *gyerek-puja* = *gyere-puja* = *pere-puja* s végre *perepúty*. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy ez a *perepúty* alak éppen olyan hiteles, mint állítólagos elődei, a *pere-puja*, *gyere-puja* és *gyerek-puja*.

Lássuk tehát most már, hogy hogyan volna magyarázható oláh *poroboc*-ból való származása esetén *pereputty* szavunk tetemesen eltérő magyar hangalakja?

Először is azt hiszem, hogy a *pereputty* alak elvonás a 3. sz.-ű birt. személyraggal ellátott és rendkívül gyakran használt (vkinek) *pereputtya* alakból, melynek hosszú *tty* hangja teljesen érthető korábbi *k̃* hangú **porobokja* alakból. Vö. magánhangzó utáni helyzetben R. *Berekjó* > *Berettyó*, oszm. tör. *dukjan* > N. *duttyán* 'kamaraféle kisebb, sötét helyiség' (innen: *dutyi*, HORGER: NNy. VII, 225), oszm. tör. *tekie* 'kolostor' > *Tettye*, nem magánhangzó utáni helyzetben (*kiált* > N. *kiát* >) **kiát* > N. *tyát*, (*kiáltoz* >) **kiátoz* > N. *tyáttoz*, (N. *kieték* >) **kieték* > *tyeték* és (oláh *pruncu* olv. *prunk*: magy. **purunkja* >) **poronkja* > *porontya*, s ez utóbbiból aztán éppen úgy elvonva egy új megnevező alak: *poronty*, mint *pereputtya*-ból a *pereputty*.² A szintén *tty* hangú *-stul*, *-tül* ragos mai *pereputtyostul* alak már a *pereputty*-ból való újraképzés.

A *k̃* > *tty* változás után tehát e szónak leggyakrabban használt személyragos alakja **porobottya*, majd az *o* hangok nyíltabbá válásával **parabattya* volt. (V. ö. az oláh *pruncu* *u*-ja helyén is a *poronty* egy fokkal nyíltabb *o* hangját). Hogy ebből már igen régen, tehát hamarosan átvétele után *pereputtya* (: > *pereputty*) lett, és hogy ez az újabb alak igen gyorsan elterjedt, az az én nézetem szerint a szó jelentésének pejorativ

² A *k̃* + mgh. > *ty* ~ *tty* + mgh. változást az magyarázza, hogy az *̃* előbb palatizálta a megelőző *k̃*-t, de mivel nyelvünk hangrendszerében nincsen palatális *k'* hang, ezért a hozzá leghasonlóbb hang a *ty* lépett a helyébe; a *ty* és mgh. közötti *̃* aztán kiesett, és ezzel kapcsolatban az a *ty*, amely magánhangzók közötti helyzetben volt, pótlólag megnyúlt.

irányban való változásával van kapcsolatban. Több más esetben is megfigyelhető ugyanis, hogy kicsinylően, gúnyosan vagy tréfásan használt, legalább három szótagú szavaknak hangalakja olyan módon változik, hogy ikerszavak hangalakjához válik hasonlónvá. Hogy pl. *huppan* mellett előtagjában *e-e* hangú *hepe-hupa* ikerszó van, vagy *hurcol* m. *herce-hurca*, (*mondá 'er sagte' >*) *monda* m. *mende-monda*, *topog* m. N. *tepe-topa* 'ügyetlen járású' (—→ 'mulya') stb., az nem feltűnő. Éppen így az sem feltűnő, hogy pl. R. *csűr-csavar*-ból *csűr-csavar* lett és R. *zúr-zavar*-ból *zúr-zavar*. Mindezek ugyanis az ikerítés körében egészen szabályos jelenségek. De már igenis feltűnő, hogy a gúnyosan használt 'kamásli katoná' jelentésű (szerb *čarapār >*) R. *csarapár*-ból is *cserepár* lett (a MNy. IX. 381 közölt *csērēpār* alak aligha helyes), hogy *galagonya* m. N. *gelegonya* is van, hogy *agyabugyál* m. *egyebugyál* (EtSz.), *handabandáz* m. (l. erről CSEFKÓ: MNy. XXIX, 106) N. *hendebandáz* is van és (R. *zana-bana >*) R. *zana-boná*-ból is *zenebona* lett és lat. *catapulta*-ból R. *keteputa* 'katonai poggyász' (Kertész, Nyr. 66: 30). Ezek azért feltűnőek, mert ezekben az esetekben egy *egységes* szó hangsorának első két *a* hangja helyébe lépett *e*, amit csak azzal a feltevéssel lehet megmagyarázni, hogy ezek a gúnyos vagy tréfás szóhangulat hatása alatt vettek fel iker-szókhoz hasonló alakot. Ezeknek az álikeriszavaknak a sorába tartozik véleményem szerint a szabályos (vkinek) **parabattya* helyébe lépett *pereputtya* alak is. Ebben azonban nemcsak az első két *e* mutatja az ikerszavak hatását, hanem még az is, hogy harmadik *a* hangja helyébe *u* lépett, harmadik szótagjának kezdő *b*-je helyébe pedig *p* lépett, vagyis ugyanolyan hang, mint amilyennel az első szótag is kezdődött. Ez utóbbi két változás nyilván a *hepe-hupa*, *herce-hurca*, *cele-cula*, *retye-rutya*-féle ikerszavak hatásának tulajdonítandó. Vö., hogy az eredetibb *zenebona*, mellett is van ugyanilyen két változással N. *zene-zuna* változat.³ — V. István királynak egy 1266. évi oklevelében azonban szerepel egy *Parabuch* olv. *Parabuk* nevű ember. (L. JAKUBOVICH-PAIS: Ó-M. Olvk. 119:). Ha ez a név idetartozik, ami elég valószínű, akkor *pereputty* szavunk *u*

³ Ugyanez a hatás teszi érthetővé azt az érdekes jelenséget is, hogy az oláh eredetű N. *szemunca*-nak egy szótag betoldásával N. *szelemunca* alakváltozata is fejlődött.

hangját persze nem szükséges a *herce-hurca*-félék hatásának tulajdonítani, hanem lehet ez vagy egy korábbi szórványos *o > u* változás következménye, vagy akár annak is a jele, hogy egy *u* hangú alak került a mi nyelvünkbe.

Semmi hangtani akadályát sem látom tehát annak a feltevésnek, hogy *pereputty* szavunk az oláh *poroboc* átvétele. De jelentéstani akadályát sem látom. Mert hogy a magyar szónak nem 'gyermek' a jelentése, mint az oláh szóé, hanem 1. 'utódok, leszármazottak összessége' és 2. 'atyafiság, az egész rokonság', annak valószínűleg az az oka, hogy a gyakran használt *minden pereputtya* kifejezésben (pejor.) '*minden gyermeke' → 'minden leszármazottja' → 'egész atyafisága, rokonsága' jelentésfejlődés történt, s aztán, mivel a 'gyermek' fogalmának pejoratív kifejezésére a csak egy jelentésű, tehát félreérthetetlen *poronty* szó is rendelkezésre állott, a több jelentésű *pereputty* szónak ez az eredetibb '(pejor.) gyermek' jelentése szabályszerűen elavult.

Nézetem szerint csak az tehetné kétséssé ezt a főleg e szó pejoratív jelentésén alapuló szófejtést, ha helyes volna SZARVAS GÁBORNak az a véleménye (Nyr. XIX, 97), hogy *pereputty* szavunknak régebben nem volt gúnyos, megvető, csúfolódó jelentésárnyalata, hanem csak újabban kapta ezt a hangulati velejárót. Ez azonban aligha helyes. A Székely István, Pósházi és Mikes munkáiból való idézeteket ugyanis határozottan tévesen értelmezte (ezt nem akarom most itt per longum et latum bizonyítani); csak éppen a Tih.-C.-nak és a Komjáthy-féle Szent Pál Leveleinek egy-egy helyén (l. NySz.) fordul elő ez a szó csakugyan hangulati velejáró nélkül, egyszerűen 'ivadék, utódok' jelentésben. De tekintve egyfelől azt a körülményt, hogy e körből való többi oláh jövevényszavaink is mind pejoratív jelentéssel jutottak be a köznyelvbe, másfelől pedig azt, hogy nyelvemlékeink íróinak stílusérzéke szinte kivétel nélkül még igen fejletlen volt, talán nem lesz nagyon merész az a feltevés, hogy e két régi író csak azért használta ezt a szót egy-egy alkalommal (többször nem is fordul elő náluk) közömbös 'ivadék, utódok' jelentésben, mert nem érezték meg stílusbeli értékét.

Belátom, hogy ez a feltevés egy kis szépséghibája ennek az én szófejtésemnek. De latolgatva az enyémet és N. SEBESTYÉN IRÉN-ét, azt hiszem, hogy még így is az enyém nyomja mé-

lyebbre a mérleg serpenyőjét. Abban pedig egészen bizonyos vagyok, hogy ez a hitem nem fog neki rosszul esni. Mert velem együtt szerelmese lévén a tudománynak, bizonyára ő is azt vallja, hogy a tudomány őszinte szeretete nemcsak az igazság kutatására kényszeríti a tudóst, hanem arra is, hogy azt, amit tudományos igazságnak felismert (esetleg csak felismerni vélt), azt mondja is ki bátran, akár tetszik ez valakinek, akár nem. Nekem pl. nagyon jó barátom MELICH JÁNOS, de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy a főnévi igenév *-ni* képzőjének eredetéről szóló magyarázata (NyK. L. 266) nem lehet helyes. És eszes embernek tartom ugyan LAZÍCZIUS GYULÁT (a NyK. L. kötetében megjelent cikkének tartalmát pl. az első betűtől az utolsóig helyeselem), de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy a magyar nyelvjárásoknak a „háromszögű és négyszögű rendszer“ szerint való felosztása (MNyKk. I, 11: 54) a legutóbbi félszázad legborzalmasabb nyelvészeti eltévelyedése. Vagy ellenkezőleg: szívem legmélyéből elítélem az oláh értelmiséget, mert igazságtalanul bánik az én oláhországi magyar testvéreimmel, de a tudomány szeretete mégis annak kimondására kényszerít, hogy *pereputty* szavunk nem finnugor eredetű ősi magyar szó, hanem — oláh jövevény.

Horger Antal.

Marót Károly „Refrigerium“-a.

A tudós szerzőtől „Refrigerium“ címmel nemrég egy hosszabb tanulmány jelent meg. Ennek megírására az én „*Hit* szó eredete és rokonsága“ című a mult füzetben megjelent cikkem adta az indítékot. MARÓT tanulmánya nagy távlatával és mély jelentéstani fölfogásával nemcsak általános nyelvtudományi érdekű, hanem lényegében érinti, világosítja az én mult füzetbeli szófejtésemet is. Ezért, hogy a Szegedi Füzetek olvasói is megismerhessék MARÓT fejtegetéseit, közlöm itt az illető részleteket, megtoldva végül a magam rövid megjegyzéseivel:

* * *

Actáink philologiai sectiojában (IX. k. 2. f.) látott napvilágot MÉSZÖLY Gedeonnak *A hit eredete és rokonsága* c. kitűnő tanulmánya, amely szerint a magyar *hiedelem* és *hit* szavak eredetileg a hűsítést, felüdülést, megpihenést, vigaszt és azt a helyet jelentik, ahol ez megtörténhetik. Tudvalevő azonban.

hogy a magyar egyházi szóalakulásnak¹ megvan a latin előképe és mintája: a vulgaris-keresztény latinság *refrigerium* szava,² amelyik némi alakmódosulással a profan-classicus *refrigeratio* (> *refrigerare*) helyébe lépett s etymonja iránt nem-hagy semmi kétséget.³ Ép ezért jelentett e sorok írója számára különösen erős ösztönzést, amikor a véletlen szeszélyes játéka folytán ugyanazon a napon, amelyen a m. *hitről*, — a l. *refrigeriumról* is egy nemkevesbé nagyjelentőségű dolgozat került a kezéhez: G. VAN DER LEEUW groningeni professornak, az egyetem akkori prorektorának *Refrigerium* c. tanulmánya (Mnemosynes Bibliothecae Classicae Batavae, III. ser. 3. köt., 1936. 125—148. II.). A két egymást nemcsak támogató és erősítő, de az egymás által való kiegészítést és a kikerekítést is követelő munka csábított a közvetítésre.

Ezzel a csábítással szemben ott állott mindamellet a szókép többezeréves szellemtörténeti fejlődésének szinte áttekinthetetlen perspectivája és azok a nyomasztó nehézségek, amelyeket e fogalom messziről jött és messzire ágazott reáltörténeti élete a positiv ismeretek terén is még jelentett. S egészen bizonyosan gyengeségem és hivatatlanságom érzése győzött volna, ha különösen két kitűnő barátomnak tudása és szíves-sége nem jött volna megint váratlanul segítségemre. MORAVCSIK Gyula hívta fel figyelmemet A. TURYN varsói professornak a IV. nemzetközi byzantinológiai congressuson 1934-ben tartott és ennek Actes du IV^e Congrès Internat. des Études Byzantines, Sofia, 1934, I (= Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX. k. 1935.) c. kiadványában a 151—160. lapokban megjelent előadására: *Zur Geschichte der griechischen Abstracta in den europäischen Sprachen*, amely nem várt mértékben tette számomra a részletkutatások általános, elvi alapjainak a tisztázását lehetségessé. DERCSÉNYI Móric viszont páratlan készségével a felé a kapu felé is utat nyitott tudatlanságomnak, amely előtt — látom — nemcsak én, hanem eléggé tanácstalanul álltak a

¹ Világi szövegekbe való elszármazásait is l. BARTAL A., *Glossarium Med. et Inf. Lat. Regni Hungariae*, 1901 (v. ö. DUCANGE *Glossarium Mediae et Inf. Latinitatis* is) s. v.

² J. SCHMIED-A. SCHLEUMER, *Kirchenlateinisches Wörterbuch* 1926, s. v.

³ AM. SCHNEIDER, *Refrigerium*, 1928, 10. 1.

kérdés általam ismert összes, (persze inkább a classica-philologia felől indult) kutatói: megengedte, hogy ha természet-szerűleg tökéletlenebbül vagy fogyatékosabban is, de legalább elvben és első próbaképen az Ó Testamentum eredeti szövegének itt-ott szükségessé vált, modern értelmű meghiteltetését is kockáztathassam.

Így is még, — jól tudom természetesen, — sok és sok-fajta nehézség fog ebből a túlságosan complex kérdésből szükségkép megoldatlanul maradni. De az előzmények után most már győzhetett aggályaimon a tévedést vállaló elhatározás és az — önámítás. Hittem és ezzel mentegetem magam: ennek a feladatnak a köre amúgyis, eleve olyan tág, hogy bárki más is nehezen tudná minden oldalát és területét egyformán a kellő alapossággal vállalni. Így nőtt meg azután az a meggyőződés, hogy ilyen esetekben — jobb híján — egy olyanfajta kísérletnek is helye lehet, amely távol tudva magát az önhitt elintézni-akarástól, ellenkezőleg: minden részletében nemcsak megengedi, hanem követeli is az illetékes szakemberek ellenőrző és helyesbítő „külön“-véleményeit. „Ea enim — írta Cicero — virtus esse videtur, quae est fructuosa aliis, ipsi autem laboriosa aut periculosa aut certe gratuita“.

Ennyivel és *in hoc signo* tehát hálásan köszönöm az összes, kapott ösztönzéseket.

I.

Rövidek lehetünk a MÉSZÖLY fejtegetéseiből minket is érdeklő részek összefoglalásában.

Legelőször is: MÉSZÖLY-nek sikerült — bár bizonyos kezdemények után — főleg mégis az ő, forrásokat megelevenítő, valóságra tapintó módszerével, végleg kétségtelenné tenni, hogy a mi *hiedelem* szavunk, (amelynek ma némileg peiorative értett jelentése annyi mint 'valaminek elhívése', stb.) alaktanilag a *hideg*, *híves* (*hűs*) szócsaládba tartozik és mai értelmében körülbelül a következő jelentés-fejlődés eredménye: hűsítés és hűsölés → védett helyen való hűsölés → hűsölésre való védett hely → nemcsak a forróság, de a szél, eső, vad, ellenség, stb. ellen is egyaránt oltalmazó hely, mintegy „bizodalom-hely“, refugium, → magában a helyben, illetőleg az ilyet nyújtó alkotmányban való bizakodás → emberfeletti lény (Isten) oltal-

mában való bizakodás (hit), stb. A régi *hiedelem* szavunk tehát a hűsülést-nyujtásnak a jelentéséből kiindulólág, az oltalmazó tárgyán át, a 'bizodalom' (fiducia) sőt a 'hit' (fides) jelentéseinek a hordozásáig vitte.

Ámde MÉSZÖLY nem állt meg itten. Alaktanilag kifogástalan a következtetése, hogy amint *biztam* (-ad, -a, stb.) egyenlőértékű a *bizodalمام* (-ad, stb.) formával, úgy a másképen (t-vel) képzett *hitem* (-ed, stb.)-nek is ugyan azt kell jelentenie, mint *hiedelemem*, -ed, stb. Azután: ha PARIZ-PÁPAI szerint (1762) *hiedelem* = *bizodalom* = l. fiducia; viszont l. fides = *bizodalom* = *hit*, akkor a logika törvénye szerint szükségképen az is igaz, hogy *hiedelem* a. m. *hit*. Végül: a *hit* szót minden ép nyelvérzék a gyakorító- (imperfectum-) tö képzőjével ellátott *hi*-sz ige származékának nézi (a *hisz* ige mai értelmét a régi nyelvben az *alít* ige fejezhette ki). Mindezek alapján tehát MÉSZÖLY azt is tanítja, — s ez a teljesen eredeti, második volna a fontosabbik tétele, — hogy a két szó: *hit* és *hiedelem*, különböző képzővel, egyazon igetöből, ugyanazt a főnévi értelmet viszi és így a *hiedelem* vázolt jelentés-fejlődésével szükségképen egybeesik (bár ezt ő részletesebb adatokkal nem igazolja) a *hit* szó jelentésfejlődése is. Ez is egyszóval „eredetileg” szintén, az óvó szárnyékot is jelentette s csak később következett be az erősebb dissimilatio, amelynek következtében máig: a vázolt jelentőségfejlődés utolsóelőtti fokának továbbsublimálására, vagyis a keresztény felfogás szerint való hit (n. Glaube)-nek értelmére a *hit*; viszont a jelzett utolsó foknak bizonyos devalválására, azaz a felelőtlen-indokolatlan hívés-nek értelmére a *hiedelem* szó vált használatossá. Ugyanúgy, mintha — mondjuk — a kereszténység latin nyelvében a nyilván ugyancsak egy gyökérből származó *fides* (hit) és *fiducia* (bizodalom, hiedelem) szavak egyszer synonymák voltak és csak később differenciálódtak volna.

Ehhez az utóbi nagyon fontos tételhez már itt meg kell jegyeznünk mindenestre, hogy MÉSZÖLY nem keresi különösebben, miért nem tette meg a *hit* végső lépését a *hiedelem* forma is, illetőleg hogyan juthatott e két — szerinte — egyenlő értékű szókép közül csak a mi „hit” szavunk egy, ennél a szósymbolumnál más nyelvterületeken — látni fogjuk — el nem

érhető jelentésig. Másfelől: a közönséges-általános jelentésskála egyik-másik árnyalatával kapcsolatban ő is, igen helyesen már észrevette, hogy a képnek eredetileg a mi hazánkbelitől eltérő életviszonyok között kellett keletkeznie. Észrevette egyszóval, hogy az ívással, hűsüléssel való felüdülésnek *summum bonum*-ként való felfogása nyilván olyan — forró égövi — helyre mutat, ahol a Nap volt a mindennél félelmetesebb ellenség, holott minálunk a pusztalakó, mérsékeltövi magyarság földjén a Nappal egyéb ellenségek is, észrevehetően, állják a versenyt. Ahogyan például a magyar *árnyék* szó sem jelenti csak a nap-sütéstől, hanem jelent általában minden, a mi viszonyaink között fenyegetni szokott veszedelemtől is biztosító körülményt, illetőleg helyet.⁴ — De ne vágjunk mondandóink elébe.

*

Részletesebben kell VAN DER LEEUW gondolatmenetével foglalkoznunk. Nemcsak mert dolgozata is nehezebben hozzáférhető és gondolatai is távolesőbbek, hanem főleg azért, mert fejtegetése olyan általános természetű és érvényű, hogy vele szembeállítva MÉSZÖLY geniálisan és teljesen függetlenül kapott magyar eredménye szükségkép csak *egy* lesz az egészet frappánsul erősítő részletigazolások közt. — Különben úgy látszik, dolgozatának kissé egybemosódó menetében minket három nagyobb „fejezet“ illetőleg három tétel bizonyítása érint közelebbről.

Kezdve néhány, visszamenő sorrend szerint kiragadott költői példán, mint a XVII. században működött Joast v. d. Vondel holland költő; a XV. század nagy franciája, Villon; aztán a XIV. sz.-i Dante szóhasználatán (*verkoelt; refrigère; refrigerio*), folytatva a régebbi latinnyelvű himnuszköltészet egy XI. századbeli idézetével, azután mint a „költői“ szóhasználatok

⁴ Az *árnyék* szó etymonja máig bizonytalan; GOMBOCZ-MELICH, *M. Etym. Szótár*, 1914—1930. 139. köv. — Megfelelően földünk viszonyainak: a fogalom távol attól, hogy „első jelentéseként“ a Naptól vetett árnyékot jelentse, a Bécsi C. szerint 'umbraculum = hütte'-t (félszer, szín), a MTSz. szerint egyenesen 'széltől és fagytól védett csendes helyet' stb. is jelent (l. SZARVAS-SIMONYI, MNYtSz. I, 1890, 120. l.). Amint hasonlóan „hazai“ okokra vall, ha a görög. Septuginta 2 a héber *šel*-t Ézs. 51, 16 *ὅτι ἐν τῇ σκίαν* helyett ... *σκίην τῆς χειρὸς σου. σκεπάσω σε* stb. szavakkal fordítja (*σκίην* = hom.*σκέπας*, pl. *σκέπας ἀνέμοιο* = szél elleni *refugium*); stb. A helyre MORAVCSIK GY. figyelmeztetett.

forrásaival: a keresztény liturgiával, a még régebbi keresztény irodalommal, végül mélyen bent az ókorban az apokryph irodalommal és a Vulgatával is, v. d. LEEUW mindenekelőtt azt igazolja, hogy a l. *refrigerium*, illetőleg az e szóval pontosan lefordított g. ἀναψυχή, ἀνάψυξις stb.-féle, symbolikus vallásos szavak (képzetek) megvoltak, sőt láthatólag egyaránt és egyszerre voltak érvényben a keleti — hellenistikus — római kultúrkörökben.⁵

Ebből következetesen folyik az ezután tárgyalt kérdés: hogyan kell a különös „consensus gentiumot“ és a szóképnak (amint szerzőnk helyesen veszi észre) az egyes átvételek folyamán *növő* népszerűségét megmagyarázni? És ha az utóbbi momentumra mindenesetre inkább csak felhívja is a figyelmet⁶ vagyis ezt a különös, a fizikai energia-átvétel törvényeivel nem-egyező tempót nyitott kérdésnek hagyja, annál bővebben és sikeresebben magyarázza meg viszont — ami annyira feltűnő — a keresztény-pogány egyezésnek különös jelenségét. Magyarázza nevezetesen a refrigerium-ἀνάψυξις-féle komplexusba belejátszó vagy vele azonos, ill. rokon, egyes gondolati és főleg hagyományosan (mi úgy szoktuk mondani: sublogikusan) cselekedett elemekkel, bizonyos általános lelki reakcióktól kísért ú. n. vallásos „nép-gondolatokkal“, amelyeknek úgy kellett és kell együtthangzaniok a refrigerium-képpel, hogy az együtthangzás ennek a képnek a nemzetközi, határoktól független érvényesülését biztosíthassa. Ilyen, a latin egyház hívőiben támogatva együttérző, rokon elem például szerzőnk szerint: (1) a „szomjas halott“ hite,⁷ nemcsak mint önállóan általános hit,⁸ hanem mint a pogányhoz-keresztényhez egyaránt beszélő síri lakomák (= halottrefrigálások, ú. m. görög agapéek, római Parentaliák, egyiptomi halotti lakomák, stb.) szokásaiban is bennfoglaltató, magától értetődő gondolat, amely szerint a halott fél a túlvilág viztelenségétől, tehát a legfőbb vágyát, bol-

⁵ Már A. DIETERICH, *Nekyia* 1913² = 1893, 96 k. említ pogány-római sírfeliratokat, a *refrigerat* igének ugyanezzel a vallásos értelmévei.

⁶ 128. k., 133. l.

⁷ L. DIETERICH, 99. k.; V. d. LEEUW, 144. k. és v. ö. 130 kk.

⁸ V. ö. pl. Propertius IV. 5., 2: sentiat umbra sitim, vagy a halottnak ol διψασμένοι, ol ἄβροχοι [azaz a 'szomjazók, szárazok'] neveivel való jelölését a mai görögöknél, stb.

dogságát, kiengesztelődését a „megítatás“ alkotja. Ilyen (2) az a görög heros-vendégelésnél, a Mithras-cultusban, a zsidó-keresztény eucharistikában egyformán leküzdhetetlen és még a mai, az urvacsorát illető keresztény szóhasználatban is átütő, nyilván a már a jelenség típusával (formájával) együttjáró önkéntelen érzés, mintha a sacramentális együttétkezésben volna valami, a túlvilági életre való (ú. n. eschatologikus) célzás, valami a boldogok égi lakomájából való mutatvány (Vorgeschmack; i. h. 135. k.). Ilyen (3) a hideg, tiszta víz (*ψυχρόν ὕδωρ*) használatához meg a fás-patakos berkekhez (attikai szóval *ψυχρήρια* = refrigeria) fűződő, igen közönséges, bár könnyen egyénileg színeződő képzeteknek tömege (133. kk.), amelyeknek egymással és a lelki felüdülés gondolatával könnyű összeolvadását, sőt elválaszthatatlanságát, főleg az orphikus és egyéb mystikus görög cultusoknak phraseológiája alapján, már A. DIETERICH, i. h. 95. kk. meggyőzően bizonyította: „Ich bin überzeugt — írja ez a tudós — dass man in diesem *ψυχρόν* den Anklang an *ψυχή* und auch an *ἀναψύχειν*, *ἐνψύχειν* u. dgl. *bewusst gesucht hat*“.⁹ Egyébként hasonló képzeteknek a római vallásokban, sőt a kereszténységben is hasonló visszhangosságát, ha más nem, mysterium-vallásoknak (a görögökön kívül főleg az Isis-mysteriumoknak) ezekre a vallásokra gyakorolt igen nagy és ismert hatása is bizonyíthatja. Ilyen (4) a purgatorium gondolata, amelynek antik (orphikus?) „eredetét“ MAASS, CUMONT és különösen NORDEN¹⁰ fedték fel, vagy a próbahelyek (loca medietatis: Irenaeus) rokon képzetköre; ezekben is ép olyan könnyű a forróságtól (tisztítótüztől, stb.) elepedés kínzó gyötrelmének, mint az ebből megszabadító refrigerium képzetének a felmerülése. Ilyen (5) a víz = élet közhelye, amelynek csak egyik formája az életvize gondolat, különösen erős hajlamosságai a spirituális „átvitelre“ is;¹¹ és így tovább.

Végül aztán VAN DER LEEUW gondolatának egyenesébe főleg azzal az igen feltűnő megállapítással jutunk, hogy mindezek

⁹ A Hennoch-Apokalypsis *φωτίνη πηγὴ ὕδατος*-ához és hasonlókhöz l. ugyanennél a szerzőnél 99. I, 1. j.

¹⁰ Az Aeneis VI., 740. kk-höz.

¹¹ *ἀθάνατος πηγὴ*: de v. ö. az ózsidó felfogást is, amely szerint a víz és a Tóra szavai éltetik a világot: DIETERICH, 99. l. és u. o. R. WÜNSCH, X. l.

a (fő- és) támogató képzetek, mint különösen a két utóbbi, nemcsak hogy szintén, mindig találkoznak Egyiptomban, hanem egyenesen jellegzetes egyiptomi bélyegeket is viselnek. (Hogy pl. a víz gyerekáldást azaz életet jelent, nálunk is az „egyiptomi“ álmoskönyvre viszik vissza).¹² Nemrégiben mutatta ki pl. H. GRESSMANN, hogy a pokolban „égve“ Lázárt segítségül kérő Gazdag motivuma (*ἵνα βάλῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταψύξῃ τὴν γλῶσσαν μου*) egyiptomi eredetű és zsidó minták után került az Új Testamentumba. Épígy kétségtelen, hogy a halott vagy megölt Isten oldalából kifolyva életet vagy — szellemitve — üdvöt (refrigeriumot) nyújtó víznek a gondolata is legjobban helyénvalónak, legotthonosabbnak Egyiptomban látszik, ahol a víz = a Nilus, ez pedig a szó legszorosabb értelmében = az Élet és az az Isten, akinek haló testéből ez a hús víz (*kḥh*) fakad: Osiris.¹³ A refrigeriumban rejlő kép eredetét tehát V. D. LEEUW Egyiptomban kereste, ahol talált is egy ilyen, mélyen és sajátosan az egyiptomi életben és viszonyokban megindokolt szót, illetőleg képzetet. Ez a *kḥh* ige főnév-féle szó már a pyramisszövegek óta találkozunk az egyiptomi irodalomban és — izgatónak következtetéssel, de egyben elválasztathatatlanul az aktuális élet és vallásos hit talajából növe — megismétli számunkra a refrigerium = hiedelem szóképnél MÉSZÖLY dolgozatával kapcsolatban ismertetett „jelentésfejlődését“.¹⁴ Eredetileg a *hűvösség* meg a víz fogalmait foglalja össze; jelentése: 'kühlsein', 'abkühlen', 'kühles Wasser', hieroglyphje a *korsó*. Ehhez képest *kḥh-w* (azaz 'Abkühlung', 'Wasser', 'Libation') az ú. n. „sivatagdeterminatívum“-mal a. m. 'Sumpf', főleg a Nilus Elephantine körül; az ú. n. „égi“-vel, a. m. valami hely az „Égben“; a localizációs bizonytalanság nem feltűnő, ahol Osiris egyszerre a Nilus, a Halott és az Isten. Viszont *Kḥh-wt* vagy

¹² A dologhoz v. ö. *Homerus Compratus* III, E. Ph. Közl. 1915, 308., 121 j.; 1917, 318. és 1929, 141. l.

¹³ V. ö. ehhez a Krisztusról szóló jellegzetes helyet, ahogy MÉSZÖLY is idézi a Pozs. C. 14-ből: „Te szent oldalodon nagy mélséges sebet nyitahonnat ez világnak gerjedetes binének *hiedelmére*“ [= refrigeriumára] „nagy bülséggel mind te szent szived- és derekadbeli dicső *véredet*, vízzel *elegy*... adád“ stb.

¹⁴ VAN D. LEEUW egyiptomi adatait tudásom korlátai folytán, sajnos, nem tudtam megfelelően ellenőrizni; egyszerűen elfogadom őket.

kbh-t (= 'Kühle', 'Kühlmachende') jelenti azt az istennőt, aki vizet ad a halottaknak s akinek a lakását, ezt a „másvilágot“ az egyiptomi hit hasonlókép lokalizálja, majd a Nilus mindig „másik“ helyén, tehát a vízben-; majd az Égbenlevőnek,¹⁵ amint — mondhatnók — a homerosi görögök képzeltek a Hadest, majd az Okeanoson túl a köd birodalmában, majd a föld alatt, illetőleg egyszerre ezen a két, egybenézett helyen: az ilyen „hitek“ természetük szerint bizonytalanok és ellentmondóak. „Vizadó“ volt azután különösen a Libatio istennője, Anubis leánya, aki egy, az ismert SETHE-féle gyűjteményben — *Pyramidentexte*, 1180 — olvasható szöveg szerint Rē szülőhelyén *Kbh(w)*-ben, négy korszóval közeledik a halotthoz, „amelyek Osiris szívét az életre hűssé (*kbh*) szokták tenni“. De ugyanígy — későbbi szövegek vagy ábrázolások szerint — más istennők is „meghiedelmézik“ vízzel a halottat, aki Egyiptomban, pontosan a földi vándor képére elképzelve, mi mást kereshetne elsősorban, mint vizet és oázist? A Halottak Könyvének egy szövege a szívet hűs vízzel (*kbh*) meghívesítő (*škbh* > *kbh* causativuma) Isistről beszél; egy berlini, görög-római korból való reliefen az ú. n. „fa-istennője“ (= Nut, néha Hathor) áll a halott mellett és nyujt madárként elképzelt lelkének, az ú. n. *ba*-nak (ételt? és) korszóból vizet; végre különösen jellemző módon: egy brüsszeli situlán ez a „fái“ Nut, két korszó a kezében, jobbra egy térdelő embernek, balra egy *ba*-madárnak, azaz mondhatnók „holtaknak és eleveneknek“ osztja a vizet. Így talán nem kell tovább bizonyítani: valóban Egyiptom az a klasszikus föld, ahol lépten-nyomon világos, hogy a gazdag ivás, a víz, a fa, vagyis az oázis (a sykomore Isistől kapja ennek hűs vizét) *egyszerre* hűsítik a vándort és idvezítik a halottakat (ezért a „meghalás“ igéje is képezhető a *kbh* sivatagdeterminatívumával), tehát a földi és égi boldogságot egyaránt jelentik. És nem kell tovább bizonyítani, hogy a *kbh*-nak a refrigerium szaváéval nyilván azonos „jelentésfejlődése“ ezen a földön mindenesetre sokkal mélyebben, elevenebben, szinte biológiailag követeli meg a refrigerium jelentésének egész széles skáláját: hűsülés, hidegvíz, ennek helye, megítátás és oázis, üdvözülés és ég, stb. Feltétlenül tehát van alapja, ha VAN DER LEEUW *többet* vélt ebben

¹⁵ V. D. LEEUW, 146. l.

a találkozásban látni, mint egy párhuzamos esetet és bár csak CHASSINAT kezdeményére támaszkodhatott, mégis arra a meggyőződésre jutott, hogy a refrigerium-fogalomnak Rómába — innen, a per excellentiam vízéhes országból, az Isis-tisztelők paradicsomelképzeléséből kellett elkerülnie. Servius ismert helye is — in templo Isidis aqua sparsa de Nilo esse dicebatur (ad Aen, II, 116) — azt látszik igazolni, hogy a *kbh* -életvíz képzete, mint legjobb kép az égi boldogságra, rohammal hódította meg a forró Rómát, majd a kereszténységet.

Természetes, hogy amikor VAN DER LEEUW nevezetesen a *rómaiaknak* refrigerium-fogalmát az azon korbéli Egyiptomból származtatja, háttérben hagyja azt a jóllehet tudott tényt, hogy a Vulgata előtt már a Septuaginta is használta a képet, bár számszerint kisebb mértékben; végül pedig általában fel sem merül előtte a kérdés, hogy mi az *ἀναψυχή* és *ἀνάψυξις* szónak megfelelője az eredeti Ó-Testamentumban és milyen a szóhasználat viszonya az előző fokon: a héber összöveg és a Septuaginta közt? Még további hiánynak gondolnók — legalábbis részünkről — egy nyomós magyarázatnak érezhető elmaradását, amely megfelelően volt volna hivatott indokolni, hogy miért nőtt és volt és hogyan lehetett-e szóképek, jóllehet különösmód egyenetlen, mégiscsak feltűnően általános sikere olyan szélsőséges és türelmetlen ellentétek között és ellen, mint pogányság és kereszténység, ókor és újkor, stb. — Ám egyelőre térjünk vissza az anteacták ismertetéséhez.

*

A refrigerium-szavakhoz hasonló modern lélektani terminusoknak keletkezése főleg két úton szokott történni. Vagy „szóról-szóra“ való lefordítás által (az ilyen eseteket a francia tudomány *calques*-nak hívja, németül „Bildungslehnwörter“-nek nevezik); vagy akként, — és ez őszintébb, természetesebb — hogy az átvevő nyelvnek már vannak convergáló értelmű, vagyis függetlenül hasonló, kész szóképei, amelyek az idegennel asszociálódva esetleg egyszerűen magokra veszik a minta speciálisabb értelmét, esetleg, accomodációs törekvés folyamán, valami kisebb alaki módosulást is szenvednek, pl. *refrigeratio* < *refrigerium* (az ilyenek az ú. n. „Bedeutungslehnwörter“). Efféle legismertebb terminusok mindenesetre a *συνπάθεια* = com-

passio = страдание = Mitleid vagy az ἀπόρροια = influxus = infusso és influenza = Einfluss (lengyel wptyw, orosz vlijanie) abstracták. Másoknak részletesebb történetével többször többen is kísérleteztek. Így pl. F. ZUCKER a συνείδησις szóval: *Syneidesis, Conscientia*, Jena 1928; K. HOLL. a κλησις = vocatio-val: *Die Geschichte des Wortes Beruf* (Sitz.-Ber. d. Preuss.-Akad. 1924, XXIX. kk.) stb.

Ezek között a kísérletek között a kitűnő szövegkritikusnak, A. TURYN-nak említett dolgozata nemcsak úgy válik ki, mint különös módszerességgel végrehajtott kísérlet, amely egy további, hasonlóképp „metaphorikusan“ használt abstractum hasonló jelentésfejlődését követi végig. Ez a dolgozat, ezen messze túlmenően, a szóbanforgó jelentésfajták (értékek) nyelv-philosophiai és kulturtörténeti alapjainak a lefektetéséhez is szolgál, jóllehet csak alkalmi, de jelentős kezdemény gyanánt.

TURYN a maga részéről a σύγχυσις > συγχέω „symbolikus“ szónak élettörténetét adja, kezdve Homeroson, ahol ez már viszi a 'zavar', 'megütközés', 'megszégyenítés' jelentését, át a hieratikus görög köznyelven, az ú. n. koinén, amelynek hatalmas hatóerejét a Septuaginta-fordítás és Cicero mutatják. Cicerónál kezdődik a latin confundere és confusio eredeti (profán) értelmének (= 'összeönteni', pl. Plautus-nál, Most., 277) „spiritualizálódása“; Vergiliusnak (Aen. II., 736: confusam eripuit mentem; XII, 665: obstipuit varia confusa imagine rerum) határozottan a lelki megzavarodásra értett szóhasználatára már nyilvánvalóan előkészíti az Itala-Vulgata teljesen sacralis specializálását, míg a Septuaginta páratlan hatását nemcsak a latin-nyelvű, de a Kyrill és Method, Luther és Wujek-féle bibliafordítások is egyként igazolják (a Wulfila-féle fordításban megfelelő helyek nem maradtak). Ezekben kell keresnünk a fr.-ang. *confusion*, ol. *confusione*, orosz *smuščenje*, de az — etymologiailag az ol. *guerra*, fr. *guerre* szavakkal rokon — német (csak a XVIII. sz. vége felé Luther által meghonosodott) *Verwirrung* és a lengyel *zmieszanie* (eredetileg a. m. 'összekeverni', 'összevegyíteni') szavak mai értelmének eredetét is.

TURYN mégis — mint említők — a szókeletkezés útjainak tisztázása kapcsán a jelentésfejlődések lélektani mechanizmusába is fontos bepillantást nyújt. Így különösen egy sajátos tendenciának az észrevételével is, amelyre a refrigerium-fogalom-

körrel kapcsolatban már DIETERICH majd V. D. LEEUW szintén figyelmeztettek. Ez: a kedvelt kifejezés mindig tágabbkörivé nyíló felhasználásának a tendenciája. TURYN, egyszóval, kiemeli, hogy a latin Biblia a megkedvelt görög *συγχεῖν* igét már nemcsak az eredeti „megzavar“, hanem talán Hieronymos nyomán az *αἰσχύνω, κατασχύνω, ἀτυμάζω* értelmeiben is szokta használni és ez a hajlandóság átment a Vulgatán alapuló román nyelvű, lengyel stb. fordításokba is (Luther még azért fordítja *Verwirrung*-nak is, mert nála a Vulgataé csak *egy* hatás); a szláv egyházi nyelv viszont ugyanazokat a szókat, amelyek a *συγχεῖν-σύγχυσις*-t fordítják, megszokta a görög *ταράσσω* és *ταραχή* tehát a 'turbare' fogalomkörének a kifejezésére is alkalmazni. (TURYN, 157. kk.). De ennél mélyebben, ugyancsak ezt a lélektani mechanizmusba való bepillantást szolgálja TURYN-nak az a másik, talán még finomabb észrevétele is, amely a (persze eredeti görögnek vett) *συγχεῖν* és *σύγχυσις*-féle „metaphorikus“ kifejezéseknek a létjogát egy concret (tárgyi) képzetnek egy érzelmi élménnyel való legmélyebb asszociáltságában, abban véli megpillanthatni, hogy bennök a víz és a lélek (gondolkodás) „megzavarása“ „együtthangzik“. Ugyanezt azok a találó alkalmi észrevételei, amelyek szerint az ilyen metaphoráknak különös visszhangosságot adhat bizonyos nemzetközilekként elfogadott kifejezésmódok („nyelvek“) elragadó ereje (ilyen „nyelvek“ pl. a Bibliáé, az Aristoteles fordítások latinsága, a modern francia idióma, stb.),¹⁶ sőt ezeknek a nyelveknek sajátos kihatása odáig mehet, hogy valamely más nyelven belül — ebből a nyelvből magából indokolatlan, váratlan — jelentésalakulásokat is lehetővé tesz. Mindez tehát mindenesetre elősegítette, hogy egy ilyen, a görögben még érzékien érezhető kép bizonyos elmosódási, ez az elmosódás viszont folytatólag jelentés-változási tendenciákat szerezzen, amit a magyar „hiedelem“ régi formáinak elbírálásához is nagyon fontos lesz tudnunk. Így azonban az abstractákkal gazdagító és gazdagodó nyelvek nem egészen véletlenül fognak találkozni: találkozásainak, a képfordítások ilyen kikényszerüléseinek mindig lesz valami pszichológiai alapja és kulturhistóriai jelentősége is. Ezért helyeseljük teljes

¹⁶ V. ö. legalább J. SCHRIJNEN, *Le latin chrétien devenu langue commune* Revue des Études Latines XII, 1934, 96. kk.

mértékben és értékeljük is azt a javaslatot, amelyet TURYN a maga congressusi előadása értelmének és céljának éreztetett: Az európai tudományos stb. nyelvek történetének alaposabb megismerése végett szükséges volna mindazokról a fogalmilag és genetikusan összefüggő kifejezésekről, amelyek tudott „fordítás” folytán közösek benne, egy tárgyi kategóriák szerint rendezett lexikont készíteni. S ugyanígy csak dicsérni tudjuk TURYN-nak azt az előlegezett feltevését, hogy a legtöbb hieratikus és hasonló természetű abstractum a görög nyelvből származik, sőt legtöbbször már Homeros ismerte őket.

Csak már eleve is, azt nem hallgathatjuk el, hogy bár TURYN megállapításait a magok részleteiben igazaknak, azokat egészökből mégis túlságosan formálisaknak tartjuk. Különösen az nem valószínű, hogy amikor a Vulgata és a Septuaginta csak fordítások, a bibliai eredetű abstractákat illetően is; mégis általában a görög szövegé legyen a döntő szó és sohasem az — eredetié. Igaz lehet t. i., hogy a héber gondolatvilág ma ki-vülesik az európainak körén és hogy a mi kulturánkra soha úgy mint a görög, a multban sem, semmi más kultúra nem hatott, sőt ez nagyonis igaz; de azt mégis merészség volna állítani, hogy annak idején a maga körében és a görög fordítókra ennek a gondolatvilágnak okvetlenül hatás nélkül kellett volna maradni és bizonyos héber képeknek a görögben való szándékos meggyökereztetését a fordítók *a limine* meg ne próbálhatták volna.

Most a II. fej.-ben M. kimutatja, hogy a refrigerum-kép már az Ótestamentumban legalábbis Psalm. 66, 12, de esetleg többször is előfordul (vö. Mózes II. k. 8, 15, esetleg Psalm. 39, 14 is). Ezzel megdől a v. der Leeuw-tól látott fejlődésvonal: a kép aligha került egyszerűen a „modern” Egyiptomból az Isis-tisztelettel Rómába és aligha a latin Vulgata refrigerium-szava „a kezdet”. Ugyanúgy mint az a felfogás sem állhat meg — amit a IV. pontban fejteget M. —, hogy a Turyn-féle σύγχυσις = confusio-képzet és fogalom megint csak egyszálon, egyenesen a görögségből eredne: ez a kép is tudatos-világosan megvan már Genes. 11, 7 és 9 versben. Amde nemcsak a kezdőpont, — az egész fejlődésvonal és már maga a jelentésfejlődésnek (Bedeutungswandel) pusztán történeti síkba helyezése tele van ellenmondásokkal s ezek elől ma már lehetetlen kitérni.

Azután a III. fejezetben így folytatja:

Az eddigiekben a körülményekhez képest, hallgatagon a közönséges elképzelést engedték érvényesülni. Úgy vettük — ahogy általában szokás — mintha csakugyan a refrigerium vagy *σύγχνσις*-féle különös, symbolikus kifejezések valami concret fogalomnak abstract, valami szokottnak szokatlan értelemben való használatából keletkeztek volna. A kifejezések történeti életére (fejlődésére) vonatkozólag is látszólag elfogadtuk az egy-pontból-kiinduló, egyenes fejlődéselképzelését. Ahogy TURYN (*συγγένω, σύγχνσις*) látta a következő etapokat: Homeros — hellenismus — Septuaginta és Apostoltörtén. — Cicero — Itala és Vulgata — Kyrill és Method — Luther — Wujek — modern nyelvek (francia, angol, olasz, orosz, lengyel, német) stb. Vagy ahogy V. D. LEEUW is (refrigerium) — bár mint elhanyagolható, mellékes kezdőpontokat, megemlíti a Septuagintát, a hellenismus és a késő görög-római mysteriumok vallási fraseológiájának azonos kezdeményeit — az evolúciót érdemben szintén csak a Vulgatával kezdte meg és úgy kísérte aztán a régi keresztény liturgián, költészen, hymnusokon, Lutheren, modern szóhasználaton át, mai elkopásáig. Sőt mintha még meg sem álltunk volna ennyi concessionál, hanem egyenesen a magunk részéről is, erre az alapra helyezkedtünk volna. Mi is, — mintegy megfejezni kívánva az elfogadott sorképzéseket, — mintha szintén csak azt követeltük volna, hogy egyes esetekre vonatkozólag a Septuaginta elé egy még régibb egyiptomi hatásnak és az eredeti Ó-Testamentumnak a kezdeménye is beiktattassék.

Ezzel szemben azonban: tény, hogy már H. PAUL nem győzte elég tágra szabni az — elválaszthatatlannak hirdetett — „concret“ illetőleg „abstract“ fogalmak körét (75. k.); hangsúlyozni, hogy az általánosabb jelenség nem mindig bebizonyíthatóan előbbvaló (90. l.); és concedálni, hogy a felnőtt, csakúgy mint a gyerek, könnyen találkozhatik mindjárt előszörre valamely szónak occasionalis értelmével (86. k.), amikor is szükségképen ezt érti az usualisnak. S maguk ezek a tények máris lehetetlenné tették azt az elképzelést, hogy a *σύγχνσις* és *ἀνάψυξις* féle kifejezések az előbb-volt concret képzeteknek jelentésváltozásával abstraháltattak volna egy lelki fogalomnak jelölésére. De ugyanígy: amikor az állítólag „megváltozott“ mellett — amint ezt WUNDT, H. PAUL és mindenki szükségesnek tartja hangsúlyozni — a „régí“ (eredeti) jelentés is mindig tovább éli



a maga életét, vagyis a jövőben nyilván nem egy új, hanem egymás mellett két, egymástól független, külön nyelvjelenséggel és értelemmel van dolgunk, — akkor ez már azt is jelenti, hogy valamely értelem „elváltozni“ egyáltalán nem lehet képes. Amint közelebbi vizsgálat előtt nemkülönben az is nyilván teljesen valószínűtlennek látszik, hogy átvételről és az átvettnek a továbbadásáról volna itten szó.

A kezdőpontokat — láttuk — sokszor előbbre lehet tolni és az a mód, ahogy pl. a Vulgata a Septuagintából, a hellenismus nyelvének respectálásával és a pogány-római fogalomkörtől is erősítve, „vesz át“ bizonyos kifejezéseket, szintén nem annyira átvételnek, mint inkább egymással szembenálló hasonlóságok egymásra-ismerésének és összeolvadásának volna minősítendő.²² Valójában tehát szó sincs egy megcsinált symbolumnak átvételéről, illetve egy másik nyelvbe való lefordításáról s abban való továbbéléséről. A refrigerium-hiedelem-féle (mesterséges) szavak nyilván csak belső előkészítettség után, vagyis anyanyelveink egy szavának megfelelő, két-értékűségű hajlama alapján úgy szoktak nem annyira „tovább“-élni mint inkább „szintén“ megelevenedni, (miközben a hangilag hasonló jel-testek párhuzamosan megmaradnak egymás mellett,) hogy a minta-nyelv az átvevőt valójában legfeljebb *ösztönözte* a mintában lefolyt és dokumentálódó processusnak az átvevő lehetőségei szerint történendő újracsinálására.

Ha azonban, ezek szerint, azt, ami valósággal történik, a szó szoros értelmében sem jelentésváltozásnak, sem egy új jelentés továbbadásának nem lehet nevezni, — nyilván tisztáznunk kell, mi az az igazi lényeg, amelyet e szófátyolok mögé valahogyan elrejtteni megszoktunk.

*

Az ú. n. jelentésváltozásnak a tanát, úgy ahogy az a köztudatban ma is él, a múlt század vége felé, az akkor legmodernebb elvek szerint főleg két nagy tudós kanonizálta. Inkább intellectualisan H. PAUL,²³ inkább voluntaristikusan W. WUNDT,²⁴

²² V. ö. TURYN, 159. l.

²³ *Prinzipien* c. munkájának különösen IV. fejezetében (Wandel der Wortbedeutung: 74—105. l. stb.).

²⁴ *Völkerpsychologie*, kül. II, 2, 1912³, VIII. fejezet (Der Bedeutungswandel: 459—627. l.).

tehát nem eltérések nélkül természetesen, sőt harcban állva egymással.

PAUL a változás mibenlétét az eredeti jelentés metaphorikus; az inkább psychologus WUNDT távolról-sem-metaphorikus továbbvitelének látta; de a jelentésváltozás fajait is más-kép-máskép osztályozták. Ezzel szemben megegyeztek abban, hogy a jelentésváltozásnak az apotiori tudatos és ilyennek hirdett jelenségét legszorosabb kapcsolatba hozták a merőben más természetű — apotiori öntudatlan — hangváltozással és ennek törvényeivel; hogy ezt a jelenséget kizárólag mint nyelvit, sőt nyelvészetit, egy síkban tárgyalták; végül hogy positivistikus-logistikus systemáiknak következetes kidolgozása mellett, beérték egy minden törekvésük fölött fontosként hirdetett pszichológiai szempontnak, illetőleg tárgyalásnak, többé-kevésbé lelki-ösmeretkönnyítő és csitító hirdetésével. Így aztán nemcsak „epigonok“ merültek ki — WUNDT után — a szórványos, illetőleg szabályos jelentésváltozásnak (II., 466. kk.), és — PAUL után — az usualisnak és az occasionalisnak túlságosan gondolati külön-tartásában (75. k.), vagy — mindkettő nyomán — a hang- és jelentésváltozások egymáshoz való viszonyának kimélyítésében, törvényszerűségeik csoportosításában, stb. Hiszen máig már szinte minden, az életet elsikkasztó logikai egyoldalúságnak ismerjük a helytelen voltát,²⁵ és mégis: a tudományos közvélemény, még mindig a nagy tekintélyek és a következetesen kidolgozott pontok lenyűgöző hatása alatt, máig sem sietett, hogy a szóval helyeseknek elismert pszichológiai elveket tettel is iparkodnék a logika túltengésével szemben, kellő érvényre juttatni. Ez a munka mindeddig vár elvégzőire, mert várnia kellett az időknek változására, sőt most sem juthatott el a tisztánlátás végső lehetőségéig.

Nálunk mindenesetre GOMBOCZ Zoltán aránylag korán, már WUNDT fénykorában felismerte, hogy a hangváltozások analógiájával való dolgozás, és a jelölésváltozás illetőleg a fogalomváltozás fogalmainak összecserélése, hibához vezet. Így ő valóban, WUNDTnál sokkal nyomatékosabban tudta képviselni azt az álláspontot, hogy a jelentésváltozások az őket előidéző

²⁵ V. ö. LUX Gy., *A Nyelv.*, Athenaeum, é. n. 43. l.

lelki folyamatok alapján csoportosítandók.²⁶ Utána HORGER Antal²⁷ és LUX Gyula, i. m. már jól látták, hogy nem is a hang szókött „változni”, hanem a képzettartalom kifejezésére szolgáló izomtevékenység volt az egyéni vagy több-egyéni esetekben, az időmulástól függetlenül, másféle, és lényegében eljutottak a szó nem racionalizálható elemeinek, illetve ez elemek jelentőségének a felismeréséhez. Anélkül mégis, hogy megkísérelték volna ezt az — úgy mondhatnók — irracionális margót meg a szó gondolati elemét eleven együttesben, mint egy expressio („kifejezmény”) összetevőit nézni. Ez t. i. nyilván csak az egész régi, még Wundtnak is önkénytelen alapul szolgáló egysíki fejlődésmód-elképzelés likvidálásával lett volna lehetséges, aminek az útja viszont csupán legújabbán, az ú. n. „életfilozófia” gondolatainak felülkerekedésével nyílt meg a nyelvtudomány számára. A már DE SAUSSURE óta (*Cours de Linguistique Générale* 1916) nemcsak diachronikus, hanem synchronikus szemléletben, nemcsak langue-ként, hanem parole-ként is látott nyelvnek, persze nem az egészére, de legalább a hangtani részére, nyelvészetünk amennyire tudom, eddig csak a phonologia terén volt határozottabb tekintettel.²⁸ Természetes azonban, hogy a hangtörténet csak kiszakított része a nyelvtörténetnek és hogy ha helyes a szemlélet, amely a hang megértéséhez csak a szándék és a gyakorlati valóság együtt-tartásával vél hozzáférközhetni, még inkább: ugyanilyen szemléletnek kell a szó jelentését illetően is csak a lelki tendencia tekintését kiindulásul követelnie, illetve innen a másféle, a történeti síkba elvezetnie. Mégis, amennyire látom, sem LAZICZIUS, sem más, irodalmunkban eddig *ezt* a kiterjesztést, t. i. a „jelentésváltozás”-nak megfelelően modern átértékelését, *nem* próbálta meg. Csak mintha GOMBOCZ legfiatalabb tanítványai előtt derengene a kifejezési jelenség igazi természetének az a felismerése, amely legalább kínálja, hogy elvi alapjain valaki majd egyszer az ú. n. jelentés-

²⁶ M. Nyelv, VII, 97; *Nyelvtörténeti módszertan*, 24—34; *A magyar történeti nyelvten vázlat* IV., Tud. Gyűjt. Danubia 1926.

²⁷ *A nyelvtudomány alapelvei* 1926² (1914¹).

²⁸ V. ö. LAZICZIUS Gyula, M. Ny. 1930. XXVI. 18—30; *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931, 1—30, 165—206, 349—381. Jobb a helyzet mindenestre nyelvphilosophiai téren; v. ö. MARÓT, *Langue et Religion*, L'Antiquité Classique, V, (1936), 257. l. 3. j.

változás jelenségét is a lényegének egyedül megfelelő módon kidolgozza.

Így BOTA János rövid mutatóványa(?): *Kifejezés-elméleti módszertan*²⁹ már határozottan és helyesen követeli, hogy mindenben, amit kifejeztünk (szó, hangsúly, stb.), szóval a *kifejezésben*, — ahogy nem szerencsésen nevezi, — két rész tartassék külön és respektáltassék. Egy nyelvi, vagyis az élő egyének (és csoportok) momentán lelki tartalmának kifejezésére, a tudat által és feltételei szerint készült (tehát létszerű, bár nem élő) jel (a jelek összege, a nyelv = egy jelrendszer); és — ami éppen ezeknek a jeleknek használatára kényszerít, anyagukat adja — az élő egyének (és csoportok) pillanatnyi lelki (vallásos, költői, stb.) tartalmai, szándékai, stb. Ha t. i. így a nyelvi tény nemcsak „jel“, hanem elsősorban ettől függetlenül meglevő feltételek és működő erők eredője is, akkor a valóságos értékét semmi értelmi érték, származás stb., önmagában nem adhatja ki, illetőleg semmi józan kutatás, csak ezektől, a nyelvi tények megértését nem várhatja majd. Nem a hangok és szavak, a maguk különös törvényeivel, lesznek az emberi kifejeződésnek az igazi értékadója és -meghatározója, hanem az, hogy az élő- teljes (a vallásos stb.) Ember, a maga alkotó egészében, mint érző és akaró lény is, mennyire képes lelki tartalmak ekphoriájára ill. hasonló lelki hatásoknak másokban való felidézésére. A megnyilvánulásnak specialisan nyelvi meghatározottsága csak annyiban fontos, amennyiben ez az Embert éppen legalkalmasabb „nyelv“-én, a hang-gesztus anyagában és eszközével hozza ki:³⁰ természetes, hogy a *teljes* kifejezési anyag nyelvi *részére* vonatkozó csak-logikai elemzésnek legfeljebb ha másodlagos, formai jelentősége lehet. Úgy, amint a márvány „törvényeinek“ ismeretével csak igen egyoldalú hamis képet alkothatnánk valamilyen szoborműről. Itt tehát minden lényeg az egyéni és társas, felső- és külső feltételektől, azaz az individualis s faji alkatától fog függni; minden teljes-helyes megértési törekvésnek abból kell majd kiindulnia, ami az illető jelnek kiválasztását illetőleg igénybevételét provokálta és azt érzelmi telítettségévé is tette: a termő egyéniségből, mint a társadalom egy eleméből és a jel-

²⁹ Pápai Szent Benedekr. Kath. Gimnázium 1935/6-i Értesítője, 1936.

³⁰ V. ö. már Aristoteles, Rhet. III, 1, 8: *ἐπιφέρει . . . ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν.*

választó tudatállapotból, mint a „társadalmi tudat“ egy részéből, amelyik az egyéni javaslatokat mint végső fórum van hivatva szentesíteni.

Ezt most már közelebbről az ú. n. jelentésváltozási jelenségekre vonatkoztatva: *Formai* (külső) szempontokból lehet ugyan rubrikákra gyűjteni, hogy valami statistikailag gyakoribbnak bizonyult képzet-tartalom milyen „ritkább“ eltolódásokat szenvedett vagy szenvedhet; hogy ez milyen (vélt, ész-) okokra vezethető vagy vezetendő vissza, stb. *Belőlről* azonban, a nyelvnek, vagyis az egyének, sőt egyéni „izomállapotok“ szerint még az egyéni belül is pillanatnyilag mindig másként és örökké újra születő nyelvi expressumok összegének lényege szerint, — *nem* ez a fontos. A máris, hálátlanul feledett B. CROCE különösen *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale* c. művében (1900; 1923^s) egész filozófiai rendszert épített fel az intuitio és az expressio egymást legszorosabban feltételező összefüggésére. Az ő aesthetikája — ez a „scienza dell'attività espressiva“ és ugyanakkor általános nyelvészet („kifejezéstan“), amelyben a művészetbőlcelet egybeesik a nyelvfilozófiával, — ezért tudja a valóságnak adaequat felfogását csak mint jelenségkonstatálást úgy elképzelni, hogy ez a történelemfajta egyszersmind a philosophia is legyen; stb. De éppen ezért a philosophus CROCE kiindulása a leghatározottabban nyelvtudományi volt. Ő az első, legtudatosabb hirdetője annak az elvnek, amely minden *up to date* nyelv-felfogásnak természetes alapját alkotja: Nincs kétszer azonos lelki előzmény és physikai izomtevékenység, tehát nemcsak nemzeti, hanem már-már fix egyéni nyelvek sincsenek. Amit nyelvnek szoktunk nevezni, az visszavezethetetlen és soha úgy, újra meg nem ismétlődő sorozata a jellegzetesen bizonytalan határokkal, sőt tulajdonképpen minden határ nélkül való kifejezési „egységeknek“. Valamelyes egységességet a különféleségnek eme láncolatába legfeljebb azok a nagyobb capacitasú és így nagyobb hatású javaslattevők — próféták, költők, nyelvzszenik, stb. — fognak bevihetni, akiknek physiologiai, emberföldrajzi, stb. módon a tömegével rokon maguk-kifejezései többé-kevésbé nagyobb emberközösségeket tudnak visszhangozásra és elfogadásra suggerálni. Ezen az úton lesznek aztán az ilyen egyes expressumok, de néha névtelen kisemberek expressum-javaslatai is, egy

„nyelvnek“ a többé-kevésbé elfogadott s nagyjában megérthető és megértett „szavai“-vá.³¹

Így azonban CROCE-nél nem lehet szó soha természetesen ú. n. jelentésváltozásról. Még ottan is, ahol a — leírt — hangforma tulajdonképpen azonos, tehát a jelentésváltozás vélt eseteiben, mindig egy másféle tendenciának megfelelő, értékben másféle expressumról, tehát egy független, *másik* szóról van szó. Amint a magyar tudomány is, láttuk, többször hangsúlyozta legalábbis a (hang- és) jelentésváltozások hirtelen, ugrásszerű elkövetkezéseinek jellemző voltát és hangsúlyozta ezzel, hogy ehhez képest az egyes, állítólag jelentésváltoztató fogalmak közt nem is lehet a logikai áthidalást megcsinálni.³² De ugyanígy: nem lehet sajátosan „metaphorikus“ használatról sem beszélni, mert hiszen eredetében *minden* magunk kifejezése a priori nyilván metaphorikus, jóllehet épen ezt a kényszerű születési hibát feledtető célzattal. Ez épen a nyelv útja. Így ha talán egy szóhasználatot „kívülről“ metaphorikusnak nevezhetnénk is, ez „belülről“ jóhiszemű esetben csak azt jelenthetné, hogy valamely idegen egyénben, vagy közösségben, pillanatnyilag vagy még észrevehető módon nincsen épen az a javaslatexpressumra resonáló lelki beállítottság jelen, amely e complexus természetes, sajátunk gyanánt való fogadásának elengedhetetlen alapfeltétele. Ámde magánál a javaslattevőnél, ilyen esetekben, mindig csak a lelki szándéknak legtermészetesebben megfelelő egyetlen legjobb expressioról, tehát csak a kellő — érdemben: más — szóról, de soha semmiféle metaphoráról nem fogunk beszélhetni. Aminthogy a jelentésváltozások metaphorikus jellege ellen — jó ösztönnel — már WUNDT is, PAUL-lal szemben, tiltakozott volt.

Helytelen volna tehát pl. az Osiris-vallás kellős közepén, Egyiptomban feltűnő *kbh* szóról, azt állítani, hogy miután előbb az élőknek igazi vízzel való üdítését jelentette, átvitetett a halottak hiedelmezésének a jelölésére, vagy hogy ezt is metaphorikusan jelenteni képes volt. *Helyesen* arról van szó, hogy ezt vagy egy ehhez hasonlatosan az érzelmi összetevő számára tág teret engedő s irracionálisan jól telíthető, nyitott és elasticus

³¹ V. ö. *Benedetto Croce*, Huszadik Század, 1916, 208—214. l.

³² V. ö. LUX, 47. k. is.

hangi jelet (a sonorus szótestet) nagyobb vagy kisebb kaliberű próbálkozók igen könnyen érezhették többféle, rokon intentio kifejezésére is, az expressionak. A jel mindig kevesebb számú a szándéknál és az eleven kifejeződésretörésnél. Ha azután ez a complementárius intentio-component, a „beszélők“ közösségének egyéb tagjainál is megvolt, vagy könnyen és akként öntudatosodott, hogy szintén ugyanezt, sőt *csak* ezt a jelet tudta, maga részéről is, a legmegfelelőbbnek vagy helyesebben az egyedül-jól-kifejezőnek érezni, — a jelnek ad hoc-occasionalis, eredetileg valamiféle egyéni ideosynkrasián alapuló új értéke, ime, usualis, közszóvá váltott és válik. Ebben természetesen a közönséges — amúgy is csak bizonytalan — nyelvi határok nem korlátozhatnak. Pl. a Biblia-írók, Homeros, Aristoteles, stb. olyan viszhangos attitudebirtokosok és olyan expressum-minták, akik csinált fordítások kikényszerítésével is képesek voltak földrajzilag, fajilag távoleső közösségeket a magukéivá avatni.

Az tehát, amit általában nyelvnek neveznek, számtalan, már eleve más jelentőségű expressum együttesének bizonyult, amelyben — sokszor látszólag (de hallásra már *nem*) azonos formákban, — olyan jelek is találkoznak, amelyeket egyéni voltak és érzelmi telítettségük nyilván csak nagyjában és felületesen enged osztályozni. Lényegüknek kára nélkül velök nem igen lehet mást tenni, mint: (1) figyelmesen külön tartani és óvatosan leírni, ahány különböző jelentést bennök a végtelen számúból, a tudományos gondolkodás mindenkori nivóján fel tudunk ismerni; (2) megpróbálni, hogy a tudásunktól táplált fantáziánkkal (intuitionkkal) miként tudjuk a — mindig egyedülálló — psychogenetikus öspillantatot, amelynek a szójel csak egyik kiszakított része, rekonstruálni és esetleg nagyjában a rokonpillanatok közé — jobb megértés végett — beilleszteni. Szellemesen írta az igazat Wilde Oszkár: Those who read the symbol, do so at their peril.³³

*

A „lényeg“-nek eme meglátása után rátérhetünk a megfelelő „fejlődés“-(terjedés) kérdésére is.

³³ The Picture of Dorian Gray előszavában.

Láttuk, hogy a modern nyelvtudomány szerint a nyelv, mint fix „leltári“ anyag, ismeretlen és mindenfajta kifejezmény — a hangji jelnek viszonylagos (rész-)jelentősége mellett — mindig az egész eleven pillanattól, annak számtalan összetevőjétől van meghatározva. Függetlenül tehát a leírt szó formai és nyelvtani azonosságától, a jelkereső indítékok milyensége szerint és az érzelmi-akarati hangsúlyokat is tekintve, — mondjuk — az egyiptomi *kbh* szóképlet, a magyar *hiedelem*, stb., más-más lelki alaphól való kiegészülés által *egyszerre* és jelentésének minden időbeli fejlődése (változása) nélkül jelentheti a bőven-ivást, felfrissülést, felüdülést, meggyógyulást, oltalmaztatást, üdvözülést, stb. Amiben már benne van, hogy az a romantikusan egyoldalú szemlélet is tarthatatlan, amely szerint a régi, mindig „leiblich, sinnlich“ nyelv állandóan arra iparkodnék, hogy „geistiger, abgezogener“,³⁴ a concret hogy abstract, az egyszerű hogy összetett legyen vagy akár megfordítva. Lehetetlen, hogy egy annyira összetett jelenség, az expressum, annyira partialis gondolatrészének időbeli kiterjedtsége legyen a döntő, a sokkal fontosabb alkati determinánsok tempótadása mellett, sőt ellen. Ezért is láttuk épen pl. a refrigerium-féle szókból adódó expressumsorozatnak a pályáját is, egyenes fejlődésvonal helyett, teljesen szabálytalan görbének. Egyiptomban a *kbh* nagyon közönséges; a héber megfelelő igazán talán csak egyszer találkozunk az Ó-Testamentum eredeti szövegében; eléggé ismeretes a Septuagintában a görög; mondhatni nagyon népszerű a Vulgátának a latin szava; teljesen kiszámíthatatlanul mindig más a profán és egyházi nyelvhasználat³⁵ indexszáma az egyes modern nyelvekben: A magyarban pl. úgy látszik, a XVI.—XVII. században az egyházi használat igen elterjedt volt; a XVII.—XVIII. század profán nyomokat is mutat (Faludi, Pázmány?); ma a kép nem „él“, de mint igazi „metaphorát“ az egyházban állandóan „értik“. A franciá-

³⁴ J. GRIMM, *Deutsche Grammatik* I., 1812, XXVII. I.

³⁵ A mystikus-vallásos kifejezéseknek a világi-közönséges nyelvbe való bekerülésének módjáról és mértékéről elkelne minél több olyan speciális vizsgálat, aminőket eddig főleg csak a classica-philologia mintaszerűen feldolgozott kutatási területén találunk; v. ö. pl. legújabbán G. THOMSON, *Mystical Allusions in the Oresteia*, Journ. of Hell. Studies LV, I, 1935, 20. kk.

ban választékos, az olaszban (v. ö. a mai *refrigerio estivo* stb.-féle használatot) feltűnően közönséges a profán találkozás; és i. t.

Ha tehát számításba kell is vennünk természetesen, hogy az írott, esetlegesen ránkmaradt nyelvemlékek távolról sem adhatják az elmultnak igazi képét, mégis aligha tévedünk jelentősebben, ha azt állapítjuk meg, hogy az ilyenféle „átvételeknek“ a vonala általában aligha fog bármikor szabály- azaz evolúciószerű lehetni. Egy szellemi jelenség „fejlődésének“ sohasem egy vallásos, költői, nyelvi „szó“ megteremtett volta, hanem mindig az lesz a legelengedhetetlenebb feltétele, hogy: találkozik-e újra, hol és mikor a világtörténetben egy többé-kevésbé hasonló pszichológiai helyzet, amelynek aztán többé-kevésbé hasonló leendő a hangos kifejeződése is? A fejlődés nyilvánvalóan inkább mint erőkihatástól, mintától, elsősorban helyzeti milyenségektől, alkatoktól függ. A fejlődésnek mértékét legfeljebb segíthetik és erősíthetik az olyan nagy szellemi kifejezők, akiknek expressumait koruk, sőt minél több, sőt esetleg ha megismeri, *minden* kor hajlandó lesz a magáé gyanánt érteni és produkálni; de nem biztos és nem elengedhetetlen, hogy megismerjék és biztos — másfelől — hogy csak annak az ismert volta okozhat ilyen hatást, amit valakinek valahol az önmaga tartozékakép lehet „félreismernie“, amit függetlenül és belülről jövő intenciók kerestek és így — *nem* újra megteremtettek, hanem mintegy — újra megelevenedni hagytak.

Tagadhatatlan mindamellett, hogy bizonyos — utólag megállapítható — kulturkörökön belül és hasonló helyzetek esetén, azok a visszhangos-sikeres expressumok (próbák, javaslatok), amelyek (írások) hagyományként az utókorra maradtak, bizonyos fokig tisztán-történeti (külsőleges, időbeli) hatásra és terjedési radiusra is számíthatnak: Ilyen kulturkört képeznek, nemzetek felett is, a vallásos közösségek, amelyekben a lelki szándék és tartalom azonossága szokta az expressumot a jelkesző szándékkal és tartalommal codeterminálni. Épen az ilyen jelenségek alapján tanította AUGUSTINUS azt, ami keresztény vallásnak neveztetik, kezdettől valónak³⁶ és így kell SCHELLING szerint minden kinyilatkoztatott vallásnak a „természetes“ val-

³⁶ V. ö. Széphalom Ktár, 1927, 2. sz. 17. l.

lásban gyökereznie.³⁷ Ilyen körön belül aztán mindenesetre, az Igéknek vagyis a kereszténység tanait hűen kifejező szavaknak általános keresése és főleg relative fejletlen belsővel vagy formálatlan nyelvi anyaggal rendelkező közösségeknél (a régi szlávoknál, de magyaroknál is) kimutatható, sokszor kívülről-befelé erőszakolt tudatos követése és továbbvívése is, igen könnyen meg fog történni. Abban a mértékben nyilván, amennyire ezek az „igék“ épen általános-emberiek voltak, vagyis minél valószínűbb volt a szükségüknek felmerülése és így a levezetés megkönnyítésének a tudatos keresése. Így áll a keresztény igegyűjteménynek, a Bibliának, feltűnően sok szótermészetű, történeti hatása egyenes arányban e vallás általános érvényével. És hasonlóképp documentálja a homerosi, arisztotelesi, shakespeare-i szavak nemzetközi továbbélése is ezeknek az expressumoknak különös alkalmatosságát, hogy egy kultúr-, sőt világtörténelmi esperanto phrasisaivá váljanak.

Ámde — mint említők — még az ilyen példaktól hajtott szellemi fejlődés sem függ, mindenesetre, tisztán a hajtótól, hanem elsősorban ez is csak a hajtandó hasonlótól, az alkati találkozás vagyis az elfogadás esetlegességétől. A továbbélni látszó, de alapjában a folytonosságot mindig újramegelevenedés útján fenntartó expressumokhoz *nem* a formába-született és formábahalt szótestnek fejlődéstindító ereje, hanem a hasonló kifejeződési formát mindig okvetlenül és időtől függetlenül megkövetelő, belső constellatio vezet.³⁸ A lényegét már H. PAUL, i. h. 28. l. helyesen látta: *Das wirklich Gesprochene hat gar keine Entwicklung* és ebben az irányban vitte ezt tovább K. VOSSLER.³⁹ Így a zsidó-görög-latin Bibliától feldobott refrigerium-kép *nem* azért terjedt tovább és vált idegen területeken is népszerűvé, mert Egyiptomban megvolt és a zsidók (görögök, latinok) érintkeztek ezzel az országgal; hanem elsősorban azért, mert ez a sajátos faji, gondolati, hangulati, klimatologiai, stb. viszonyokból Egyiptomban kinőtt „kifejezés“ olyan volt, hogy aránylag

³⁷ Einlgt. in die Philosophie der Mythologie, SW, 2, Abt. I, 248; l. E. CASSIRER, *Philosophie der symbolischen Formen*, II, 1925, 304. k. is.

³⁸ V. ö. *Hagyomány és Fejlődés* Társadalomtudomány, 1935, 35. kk.

³⁹ L. már *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, 1904, 96 és hozzá „Faj és fejlődés az ethnológiában“ c. dolgozatomat, *Ethnographia-Népélet*, 1936, 257 lkk.

sokféle, máshol lakó, alapjában mást is gondoló népnél (egyénben) is megfelelő kifejezése volt bizonyos ottan találkozó belső, így pl. vallásos-mystikus érzésektől hajtott csirázásoknak, készségnek és keresésnek. A készen átvett hasonló csak segíthet vagy — torzíthat.

Olvassuk el pl. azokat az áhitatos sorokat, amelyeket az Urnak 1936. esztendejében, mintegy az Act. Ap. II, 3—4. margójára, a budapesti római katolikus egyházközségek Tudósítójában „Az Örök Pünkösöd“ címen P. BADALIK Bertalan írt le (2. sz. 1. l.): „Ebben a pillanatban az isteni erők életrekeltek az Egyházban. *Csodás életáram sugárzott ki Krisztus titokteljes testéből.* A félnék apostolok egyszerre rettenhetetlen hirdetői lettek az evangéliumnak. A nemzetek özönlöttek az Egyházba. *A keresztkutak szakadatlanul öntötték az üdvösség vizét, stb.*“ Olvassuk el és kérdezzük, mi felel meg jobban a szóló és a közönsége igazi helyzetének: A feltevés, hogy az aláhuzott, mélyen keresztény pontokon a pogány Osiris- és *kbbh*-képzeteknek szakadatlan folytonossága él tovább, amelyet talán irodalmilag is ki lehetne valahogyan ügyyel-bajjal mutatni? Avagy inkább úgy kell látnunk, hogy pl. az a különösen szerencsés expressum, amely a „kútfő“ és a „víz“ szóképét az érzés összetevőivel az égi boldogság speciális jelölőjévé is avatja, olyan expressum, amely ha végeredményben nem is ugyanígy, azaz ma bizonyára egészen új accentussal, de az egykori egyiptomi és a keresztény gondolatok körében felnőtt modern ember érzéseiből is, hasonlóan alkalmas egy sokat sejtető, kifejezőnek érzett visszhangkeltésre kiegészülni, szokott is kiegészülni s ez adja meg értékét, sőt ez tartja fenn a történeti folytonosságát is?

Az utóbbi, kétvonalú fejlődéselképzelés a valóságos történéshez nyilván annál inkább fog egyedül közelállani, minél észrevehetőbb, hogy az idegen javaslatoknak állítólagos átvételéhez a közös mellett mindig mégis mennyire elengedhetetlenek bizonyos, sajátosan egyéni lelki előfeltételek is, amelyek minden egyes esetet, a látszólagos azonosság ellenére, alapjában nemzetien-sajátossá avatnak. Pl. a mi szóképünknel maradvá: benne *általánosnak tekintendő* az a lelki tendentia, amely olyan szorosan kapcsolja a vízivás és felüdülés fogalmait, ahogy mondjuk, a készenállás és indulás fogalmai

szoktak egybefolyjni.⁴⁰ Teljesen *speciális* azonban, ahogy az *egyiptomi* vallás sajátos lélekhite és halott-kultusza hozta létre ezt a symbolumot. Másképen speciális azután az a Septuaginta-fordítók átvételét elősegítő, leküzdhetetlen etymológiát-érzéstől színezett *görög* elképzelés, amely az *ἀνάψυξις, ἀναψυχή, ἀναψύχω*-nak a *ψυχρὸν (ψῶρ)*-étől valóban elválaszthatatlan tövét a *ψυχή*-ével is egybetartozónak tudta,⁴¹ sőt talán a hideg vizet is már — ahogy a mai görög — másként becsülte⁴² mint Egyiptomban becsülték, és így az egyiptomi „segítségnek“ a maga részéről való igénybevevését a maga egészen sajátos alapjaiból is, egészen másképp érezte igazoltnak. Másképen speciális, ahogy a latinitásban volt az átvett *refrigerium* szó genesise olyan „saját“ mystikával előkészítve és maradt mindig átítatva, aminő kétségkívül kiérezhető az „umbra“ szomszágának *római* hitéből,⁴³ a Parentalia-lakomák bizonyos genuin vonásaiból,⁴⁴ stb., amik már az „átvétel“ előtt hasonló szópróbákat kimutathatóan előkészítettek. Máskép speciális, ahogy általában az *újtestamenti* és *ó-keresztény* használatban — az egyiptomi pogány *aequivalens* helyén — a forrás- és keresztvíz,⁴⁵ az (erkölcsileg

⁴⁰ V. ö. a ném. fertig < fährtig „jelentésváltozást“ és a vulgáris magyar „felbontást“: „kész, mehet“.

⁴¹ V. ö. DIETERICH, 95. kk.

⁴² DIETERICH, 100. l.

⁴³ V. ö. DIETERICH, 99a.

⁴⁴ V. D. LEEUW, 135. k.

⁴⁵ Ennek a két képzetnek a köre érthetően folyik össze Jézus megkeresztelésének a hagyománya által: az ó-keresztény liturgiában a keresztvíz a m. a. Jordán vize. — A keresztény képzetalkotásnak ebben a vonatkozásában mi csak H. USENER-re tudunk utalni, aki (*Das Weihnachtsfest*, Relgesch. Untersuchungg. I² 1911, 34. k. és 169. kk.) tudomásunk szerint eddig a legélesebben látott; megengedve, hogy a szakember talán több és jobb igazolást is találhat. Bizonyos mindenesetre, hogy az ókeresztény irodalomban és liturgiában nemcsak Jézus és Mária, hanem a Szentlélek képe is fel-felbukkanhatott mint megváltó, újjáteremtő, üdítő Fons, Πηγή. Christus: a „fons“, amelyik „cunctas irrigavit, quas sataverat creaturas“; Mária: τοῖς ἀνθρώποις πηγή πνεύματος αἰώνιον καὶ ἀφθαρσίας ἀνατολή (USENER, i. h. 34, 18. j.; a Szentlélek „égi víz“ voltához a gnosisban l. u. o. 169, 37. j. is). S habár Clemens Alexandrinus excerptái ex Theod. 76—84. p. 130. kk. St. kétségkívül csak a Valentinus-féle gnosis egy előrehaladt, a keresztény egyházhoz közelített fokáról erednek, mégis — többek közt —, 76 p. 131, 1 a τὸ βάπτισμα αὐτοῦ πυρὸς ἡμᾶς ἐξείλετο kitétel, nemkülönben az. Ecl. Proph. 5—8 p. 138. k. elképzelése, amely szerint a keresztelés „víz:

is) hűvös és tiszta templomhelyek keresztény elképzelése stb. szintén együtthangzik. És máskép speciálisnak kellett lennie — amire még rátérünk — a *magyar* „hiedelem“ (= hit) egyenérték születése előzményeinek is, bár ez ma még nem egészen tiszta előttünk.

Mindenesetre tehát a g. *ἀνάψυξις*, a l. refrigerium, a m. hiedelem s a többiek az egyiptomi vagy héber eredetinek még vallásos életükben sem leszarmazottai, hanem — hogy a képnél maradjunk — csak vált, hasonló testvérei. Szívós életüknek titka nem a történeti átvétel, hanem a termő lélekszükségletnek — speciális árnyalatai ellenére is — bizonyosfokú általánossága; az „átvevők“ belső készségének fennforgott uniformitása, amely *egyazon* szójelben is, megfelelő belső kiegészítéssel, egyformán vélheti a maga *külön* tartalmait kifejezetteknek. Így azonban természetesen az egyvonalú és egysikű fejlődésvonal helyett, minden jóhiszemű valóságos esetben, egy igen bonyolult fejlődésvonalról lesz szó, amelyben történeti előzmények csak mint hasonló kísérletek, másodlagosan segíthetnek a „saját“ proposíciónk „saját“ környezetből való megélevenedéséhez. A tempót nem az átvétel ténye és időpontja, hanem egyfelől az alkati visszhangozás mindenkori lehetőségei, másfelől az fogja meghatározni, hogy az ilyen egyéni visszhangozások a *consensus gentiumtől* mennyire szentesíthetők.

Mindenképen igaz egyszóval, hogy a szók és nyelvek fejlődésgörbéjének meglelését sohasem az okoskodás, végső fokon mindig csak a minél gazdagabb és elfogulatlanabb tapasztalat teheti lehetővé.

és szellem“ által a (kettős — láthatót és a láthatatlant megtámadó —) tűz ellen történik, általában már eleve visszhangozhatott az Egyház hiveiben s aztán bizonyosan fent is elfogadtatott. A II. sz.-tól mindenesetre a *ζωὸν ὄδω* (= a Jordan) a bűntől való megtisztításon kívül pl. az *ἀναγέννησις*-t is symbolizálta. Végül később(?) ezekhez a régi theologikusokhoz természetesen vaskosabb „néphitek“ is járulhattak, mint a keleti refrigerium-képet a kereszténység felől támogatva erősítő s egyben átfestő rokonképzetek. Így Chrysostomos idejében — tudjuk — Vizkereszt éjszakáján (Epiphánias, Jézus megkereszteltetésének napja) korszokba vizet szedtek, hogy egész éven át megtartsák a háziak védelmére, itt-ott persze sokkal praktikusabb célokkal is (állatok, föld stb. meghintésére), amikről v. ö. MANNHARDT-HEUSCHKE, *Wald- und Feldkulte* I., 1904², 517. l. stb.

A IV. *fej.-ben* M. lényegében összefoglalja az ő nyelvfilozófiai fel fogásának novumait, pontosan megjelöli, hogyan kell a kétvonalú — az egyéni alkattól és a historikumtól egyaránt, de elsősorban az alkati pillanattól meghatározott — fejlődésvonalat elképzelniünk s a finn-ugor-magyar nyelvészet aktuális és nemzeti feladatait így jelöli meg:

Végül még csak egy szót, mintegy — magunkhoz.

Azok a lelki erők, amelyeknek a magyar *hiedelem-hit*-expressumot nyilván codeterminálniak kellett, megint csak egyik, újabb bizonyosságává leendő azoknak a szinte határtalan lehetőségeknek, amelyek a Természettől még nem oly messze távolodott, primitívebb erejű, elevenebb fantáziájú, nagyobb érzékenységgű finn-ugor nyelvekben rejlenek és amelyeket ma épen csak a magyar tudomány lehet hivatott az általános nyelvtudománynak és a nyelvphilosophiának felhasználásra oda-kinálni.

A mai döntő pillanatban tehát, amikor az emberi tudás kezdi a hatalmas indogermanistika értékeit kibányászottaknak, illetve tovább alig kihasználhatóknak érezni; amikor az európai nyelvészet a maga továbbvivő-megújódását keresve hívvel veti magát az ausztráliai, afrikai és amerikai „primitívek“ nyelveire és amikor kívülről annyian sejtik és tapogatják a mi kincseinket, — ma mi azt hisszük: Ezek a fejtegetések is megint csak, többek közt, arra is majd újabb figyelmeztetésül szolgálhatnak, hogy bűn volna hallatlan mulasztásainkba beletörödnünk, különösen amikor concret pontokon és európai, sőt generális kulturkérdésekben is módunk és jogunk van bárkinél is *többet* mondani. Bizton reméljük hazai nyelvtudományunktól, hogy a magyar refrigerium-complexusnak a modern nyelvekben példátlan, messzemenő jelentéscapacitását, mint nyilván egészen specialis lelki tendenciákon és képességeken alapuló jelenséget, épen ezeknek a tendenciáknak és képességeknek tengelyében, messzebbmenően is, mihamar meg fogja világítani és ki fogja használni.

Hogy megjegyzéseinket a bennünket elsősorban érdeklő pontokon legalkalmasabban tehessük meg, legyen szabad végül azt a német nyelvű feldolgozást is idéznünk, amelyben MARÓT a külföldi tudomány számára áttekinthetően foglalja össze a mi „*Hit*“-dolgozatunk eredményeit és az általános európai (refrigerium-)probléma szempontjából való jelentőségét (a német idézést mentse, hogy csak összefoglalás):

Die „europäische“ Frage des Refrigerium-Komplexes schiene uns hiemit ausgetragen oder am mindesten zu einem vorläufigen Ruhepunkt gebracht worden zu sein. Zum Schluss und zur Ergänzung dürfte alldem höchst lehrreich nur noch der Fall eines bisher im Aus- und selbst Innland unbekannten ungarischen Refrigerium-Wortes beigesteuert werden, welches u. E. nicht bloss das Gesagte zu bestätigen und zu bestärken, aber gewissermassen auch zu fördern vermag. Ein Fall, welcher nebenbei wieder einmal auch das bezeugte, wie willkommen ja unerlässlich die Erträgnisse der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft für jede gemeingültige sprach- und kultur-historische Frage sind, und wie erwünscht auf diesem Gebiet die Herstellung der oft vermissten Fühlung sein dürfte.

Allerdings, was die Beweiskraft betrifft, dient es nun der vorzüglichen Arbeit des bekannten ungarischen Gelehrten, Prof. G. Mészöly: *A hit szó eredete és rokonsága* (Ursprung und Verwandtschaft des ung. Wortes „hit“ [= 'Glaube', in allen seinen Bedeutungen] in den *Acta Litterarum ac Scient. Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, sectio Philologica*, tom. IX. fasc. 2, 1936) nur zum Vorteil, dass auch sie noch vor dieser Fühlung, selbständig entstanden ist und die Vermittelung zum europäischen Refrigerium-Komplex dem Zufall überlassen hat. (Zufallsweise durfte ich denselben Tag die letzten Korrekturfahnen von Mészöly's Arbeit lesen, an welchem mir v. d. Leeuw's Abhandlung zu Händen gekommen war.)

Erwiesen hat nun Mészöly zweierlei. Zunächst, dass das ung. Wort *hi-edelem* — d. h. dasjenige Nomen, welches in der ungarischen kirchlichen Sprache seit dem XV. Jahrhundert oft nachweisbar das lat. *refrigerium* übersetzte und so verbreitet wurde — auf den auch in den ungarischen Wörtern *hi-deg* (kalt), *hi-ves* und *hü-vös* (kühl) vorhandenen Stamm *hi-*, *hü-* zurückzuführen ist. Heute hat dieses Wort allerdings den (etwas peiorativ vermeinten) Sinn 'Glaube an etwas', 'Vermutung', doch das soll bei uns das Ergebnis eines „Bedeutungswandels“ von dem ursprünglichen Wert 'Abkühlung und Erfrischung' durch folgende Bedeutungen sein: Verweilen in der Kühle; Ort der Erquickung; ein nicht nur gegen Hitze aber auch Wind, Regen, Wild, Feind usw. schützender Ort oder Bau (Gerüst usw), eine

Art *refugium* also; die Zuversicht (*fiducia*) zu einem solchen Ort oder Bau; das Vertrauen an dem Schutz eines übermenschlichen Wesens (Gottes) d. h. Glaube (*fides*), — wie diese Bedeutungen alle aus unseren Sprachdenkmälern herausinterpretiert werden können. Und selbst das muss durch die tiefgehenden Forschungen Mészöly's als erwiesen betrachtet werden, dass die *Refrigerium*-Bedeutung als eine katexochen kirchliche in (Übersetzungen der) heiligen Schriften am häufigsten in den XVI. und XVII. Jahrhunderten vorkommt; ähnliche aus demselben Stamm mit anderen Nominalsuffixen gebildete Hauptwörter mit identischer Bedeutung (wie *hüvösülés*) selbst in der profanen Literatur der XVII. und XVIII. Jahrhunderte noch aufzufinden sind (aus früheren Zeiten gibt es bei uns keine profanen Sprachdenkmäler), usw. Dies bestätigt uns aber das Obengesagte: auch eine ungarische Übersetzung hat dieselbe Entwicklungsskala wie das Urwort *refrigerium* aufzuweisen, ja das ungarische Wort ist nach jedem Anschein auch ein gutes Beispiel dafür, dass gewisse Wörter der biblischen Sprache (etwa als Respect- oder Autoritätswörter) auch *ῥέσει*, als wahrhaftige Metaphern, fortleben dürfen. Denn dass das ung. *hiedelem* ein solches, das Wort *refrigerium* übersetzendes, kirchlich-geistliches Artefactum war, wird bestätigt durch die Tatsachen 1. dass die Bildungssilbe *-(e)delem* eine bewusste Formveränderung zwischen der älteren *hi-t* Form und der proponierten *hi-edelem* wiederholt, wie wir sie etwa auch zwischen *refriger-atio* und *refriger-ium* sahen; 2. dass schon Lea Ráskai, eine Nonne des Dominikanerordens, die sich in den Jahren zwischen 1510 — 22 in einem Kloster in der Umgebung von Pest mit der Abschrift von heiligen Codices beschäftigte, einmal neben das traditionell wiederholte kirchliche Wort *hiedelem* auch seine Synonyme, das gebräuchlichere *bizodalom* (= *fiducia*) beigeschrieben hat; 3. dass die sich selbständig ausdrückenden Geistlichen oder die profanen Schriftsteller in ähnlichem Sinne eher andere Weiterbildungen desselben *hi-* Stammes zu verwenden pflegen und 4. dass *diese* Bedeutung des noch lebenden *hiedelem*-Wortes heute nicht mehr lebt. Schliesslich dürfte — wie gesagt — unser Wissen durch das ungarische Analogon nicht nur bestätigt, aber gewissermassen auch noch bereichert werden, denn es ist klar, dass

dieser „Bedeutungswandel“ in zwei Hinsichten erheblich weiter gegangen war als der seiner ägyptischen, griechischen, lateinischen und westeuropäischen Geschwister. 1. Er hat auch die bei diesen unbelegten Werte 'fiducia' und 'fides' (Christiana) — m. E. — aus dem einfachen Grunde aufzuweisen, weil man unter dem ungarischen Klima nicht so unfraglich wie im Süden nur von den Sonnenstrahlen erquickt (erkühlt) werden soll: den Feuerqualen der Hölle entsprechen hier auch andere, mehr-ungarische Qualen und so dürfte uns der Bieter des kühlen Schutzes viel eher nur als das (der) Schützende („refugium“) vorgestellt werden, von wo dann schon die weitere Bahn offen stand. (So erscheint u. a. auch das ung. Wort., unsicherer Herkunft, *árnyék*, das heute in der Literatur ausschliesslich 'Schatten' bedeutet, einst und in der Volkssprache selbst heute noch, in Sinne 'umbraculum' 'Hütte' und ein „von Wind und Frost geschützter stiller Ort“ gebraucht). 2. Dann wurde die kirchliche „Metapher“ allmählich vergessen, doch — infolge einer jetzt heraushörbaren Etymologie — verblieb in der täglichen Sprache ein anderer (vielleicht schon auch vorchristlicher?) Sinn dennoch lebendig. Damit aber sind wir noch nicht zu Ende.

Wie erwähnt, Mészöly hatte auch einen anderen Erweis erbracht. Morphologisch unanfechtbar behauptet er, dass *hiedelem*, aus demselben Stamm nur mit einem anderen Suffix, denselben substantivischen Sinn wie *hit* (heute das gewöhnliche Wort für 'Glaube' und 'Religion') trage und sucht dies auch durch die Kombinierung zweier Daten des Páriz-Pápai Wörterbuches (1762) zu bestärken. Hieraus folgte aber, dass der so als gemeinsam erklärte Verbstamm *hi-* (= *hü-*) ursprünglich 'kühl machen' (heute bedeutet es 'glauben') und auch das Wort *hi-t*, wie sein differenziertes Aequivalent 'hiedelem' einst gleichfalls *Refrigeratio* bedeuten und den gleichen *Refrigerium*-Bedeutungswandel wie dieses durchmachen (richtiger: die gleiche potentielle Skala wie dieses innehaben) musste. Doch dieser linguistische Teil der Frage darf noch nicht als erledigt betrachtet werden. Mészöly hat keine Belege für die Refrigerium-Etappen des *hit* Wortes erbracht. Und gäbe es eben solche darum nicht, weil im XVI. Jahrhundert *hit* schon abgenützt war und bereits den heutigen 'Glauben'-Sinn hatte

(wie dies mir Mészöly auf meine Frage mündlich mitteilte), so bliebe es immer noch zu erklären, wie der Verbalstamm *hi-* (heute bedeutet es ebenfalls nur 'glauben') dennoch in jenem „ursprünglich- usuellen“ ('kühl machen') Sinne (vgl. auch heute noch *hü-sit, hüt* = 'kühl machen', nur mit anderen Verbsuffixen) in der (gelehrten?) Weiterbildung (*hiedelem*) figurierte. Im Prinzip wäre ja möglich, dass es auch zwei verschiedene *hi*-Stämme gibt, wie das u. a. A. Horger glaubt (mündliche Mitteilung).

Doch das ist schon nicht von Bedeutung. Höchstens, dass es den „ungarischen“ Koэффициenten des Bedeutungswandels als einen noch älteren, ja in unserem Lande urwüchsigen erscheinen liesse und ein schönes Musterexempel jener auch sonst nicht unbekannten Erscheinung lieferte, dass derselbe Sinn in neuer Form den verdunkelten alten zu tragen und die Existenz dieser den eigentümlichen Sinn der älteren Form zurückzugehen und vergessen zu lassen, das heisst die Pforten einem neuen Sinne weiter zu öffnen pflegte.

Alles für den Refrigerium-komplex Wichtige wurde uns schon durch die '*hiedelem*'- Deutung zuteil.

*
* *

MARÓTnak fejtegetései után az én „*Hit* szó eredete és rokonsága“ című cikkem szófejtő eredményei szempontjából nyomatékossabban hangsúlyozhatom a következőket.

Azok a régi magyar írók, akik a latin *refrigerium* szót *hiedelēm*-nek vagy *hüvösülés*-nek fordították, jól tudták, hogy a latin szó a *frigidus* családjába tartozik, s a *refrigerium*-ot *hiedelēm*-mel fordító jól tudta a *hiedelēm* 'hüvösülés', 'hüvösítés' jelentését.

Hogy régi magyar író a latin *refugium* szót is *hiedelēm*-nek fordítja, az csak úgy lehetséges, hogy a magyarban élt a *hiedelēm*-nek 'refugium' jelentése, élt pedig azért, mivel a hűvöset tartó tárgy (vö. az *enyhely* és *árnyék* jelentéseit!) menedékkül szolgál: *refugium*, régi magyar rokonjelentésű kifejezéssel: *bizodalom*. A *hiedelēm*-nek ez a jelentése csupán olyan éghajlat alatt keletkezhett, melyben a nap heve ellen hűvös árnyékot adó tárgynak alkalom adván a szél hidegétől oltalmazó rendeltetése is volt; továbbá olyan nép nyelvében lehetett

'refugium' a *hiedelēm*, amely népnek szabad mezőket járó életmódja volt.

Ez a 'refugium' jelentés az a fontos mozzanat, melynek SIMONYI példájára való elhanyagolása miatt (vö. NyFüz. 15, 45) nem tudják megérteni nyelvtudósaink a különböző jelentésű *hiedelēm* egységes eredetét.

Pedig.

Lehetetlenség, hogy a 'refugium' jelentésű *hiedelēm* más eredetű legyen, mint a 'refrigeratio' jelentésű *hiedelēm*; lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hiedelēm* más eredetű legyen, mint a 'refugium' jelentésű *hiedelēm*; lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hit* más eredetű legyen, mint a 'fiducia' jelentésű *hiedelēm*. lehetetlenség, hogy a 'fiducia' jelentésű *hit* ne a 'fido', 'confido' jelentésű *hisz* ige származéka legyen — a *hiedelēm* szóval együtt.

Kétféle eredetű *hiedelēm* szót csak az tehet föl, aki a középkori magyar és latin vallási irodalomnak e kérdésre vonatkozó anyagát nem méltatja kellő figyelemre.

Azt írta SIMONYI (NyFüz. 15, 45), hogy van: „a ma is meglevő *hiedelem* vagyis hívés, hit“. Továbbá (uo.): „a kódexekben még többször előfordul a másik *hiedelem*, mely csak hangzására nézve hasonlít a mai szóhoz, de egészen mást jelent: hűvösséget, hűsítést, üdülést, könnyebbülést, vigasztalást (így is: hiedelemség, hiedelmezt stb.)“. Arról, hogy a *hiedelem*-nek van 'refugium' jelentése is, egyáltalán nem akar tudni.

És — úgy látom — a mai nyelvtudósok sem.

Mészöly Gedeon.

Thallóczy Lajos mint nyelvművész.

(Thallóczy-emlékvacsorán mondott beszéd.)

Uraim ! Barátaim !

Igaza van a régi hellénnek, hogy a szó az ember lelkéből szárnyaló madár, a beszélő lelke részének röpítője. Igazuk van az ázsiai varázslóknak, hogy az írásjegyre élet van belezárva, s ha velünk van az írás, velünk van, nekünk nyilatkozik az írásban rejtező. Élő barátok beszédében két lélek ölelkezik, és eltávozott szeretteink reánk maradt írásaiban meglátogat bennünket az eltávozott.

Szó és írás a lélek érzékeltetője, a stílusban az emberrel találkozunk.

Van olyan ember, aki több a többinél, szelleme dúsabb másokénál: ilyen volt Thallóczy Lajos. A Róla évenként e helyen előttem megemlékezők az Ő nagy szellemének mindig más-más anyagú kincsére mutattak rá a megemlékező érdeklődésének iránya szerint. Az evangélium-fordító Bárczy István, kinek emberbarát voltát számos alkotása hirdeti, Thallóczyról mint a jóbarátról emlékezett meg. Némethy Károly, ki az országunk végzete ellen vítt küzdelmében megismerhette az ember meg ember közti különbséget, Thallóczyról mint emberről szólott. Tury Gyula, a híven festő, Thallóczy szívéből festett képet szóban. Horánszky Lajos, az integer vitae politikus, ki sem rágalmazni, sem hízelegni nem tud, Thallóczy bölcs hazafiságáról tett bizonyosságot. Kállay Ubul, évezredes törzsök hajtása, évezredek titkainak bűvárlója, a jó papként holtig tanuló, Thallóczynak mint egykori tanárának áldozott. B. Skerlecz Iván, a magyar birodalmi eszmét önvére csordul-tával megpecsétlő utolsó horvát bán, Thallóczyban az előrelátó balkán-politikust méltatta. Taubinger Rezső, az Úr ígéjének magyarázója, Thallóczy nemes szenvedéseinek szent értékére mutatott rá keresztyén alázattal. Bárány Malcomes Gyula, a jogfolytonosság erejének vallója, Thallóczy egyéniségében a történeti alaphoz ragaszkodás és tekintélytisztelet komolyságát domborította

ki. Traeger Ernő, ki pályája kezdetétől fogva a legnagyobb távlatokat nyitó központban áll őrt, egységes képet adott szeretett mesteréről, s mint a gyorsírás kormánybiztosa, följegyezte Thallóczy gyorsíró érdemeit is.

Én, mint nyelvünk multjának és jelenének figyelője, Thallóczy-nak (szépírói nevén Delinek) beszédére, írásaira gondolok ezekben az Őt idéző percekben. Ha fölelevenítek magamban az ő elmondott vagy leírt igéiből, akkor olyan élő és színes kép áll előttem, melyben megvannak mindazok a különböző nagy tulajdonságok, melyek együtt alkották Thallóczy ritka egyéniségét.

Midőn ezelőtt huszonöt évvel az első Fogadj Istent intézte hozzám minisztériuma helyiségében, nyomban észrevettem, hogy kiejtése nem idegenes, nem is a színtelen pesties, sem nem iskolásan pedáns, nem a hivatalszobai feszes kiejtés volt, hanem a szabad mezejű magyar vidék eredeti, természetes összhangjában más stílusrétegbeli elemekkel meg nem zavart nyelvének volt tiszta zengése. Ennek hallatára mindjárt éreztem, hogy olyan magyar úrral állok szemben, akit idegen világvárosban nyegleségtől, nagy méltóságban nagyképűségtől megóv a gyermekkori emlékekhez való meleg ragaszkodás.

A magyar vidékek szavai és szólásai frissen megmaradtak az Ő nyelvében. Tréfásan *pattogós* bornak mondja a pezsgőt. A Szinnyei-pártot *Szinnyei-had*nak. Nem írja, hogy *létezik*, hanem: *leledzik*. «Egyáltalán a nyugati, népesebb vidékeken, hol a nemesség javadalmas része és fölös munkás *leledzik*: a mérleg inkább a forgótőkével rendelkező nemesség javára hajlik». A «melegnek tart» helyett a tömörebb *melegell* jön a tolla hegyére: «Boszniába utazó tisztek bánatosan panaszkodnak a sör hiányáról, *melegellik* a kotyvalékot». A dervisek őrvongó forgását a *forgás* szónál sokkal jobban érzékelteti a *sergés* tájszóval: «Félóráig tart a szertartás, s a résztvevők alig fáradnak el a *sergésben*». Hangulatos és kifejező magyar szólásokkal élénkít és jellemez: «Magáról a városról csak annyit, hogy nagy benne az olcsóság, *jó órában essék a mondas*». A mohammedánokról szólván — «becsületre, *józsanságra nagy ben-nük az akarat*». Nem téveszti el a «létére» helyes alkalmazását: «*török pap létére*» (azaz: bár török pap volt) «németül beszélt». Nem téveszti el az *is* szórendjét: «Akárhogy küzdöttem is ellene, nem pedig: «akárhogy is küzdöttem»... Nem hagyja megjegyzés nélkül, ha tréfából bár, valami idegeneset ír: «Népessége vegyes a lehetetlenséig, *hogy német módra beszéljünk*».

Épen maradt nyelvérzékével szükség esetén a legkifejezőbb szót úgy megalkotja hirtelenében, mintha azt már gyakran hallottuk volna : «A szerbnek e részben igen eleven az érzéke, tud is a kereskedéshez, meg szeret is *boltoskodni*».

A magyar nép tréfás névelferdítő kedve nyilvánul meg nála az olyanban, hogy tréfás tudákoskodással imígyen magyarít : «*Marhaszögön* (Marchegg) túl leveti a budapesti ájropéert»... stb. Így «görögösíti» meg Sonnenthal-t *Szonnenthalész*-re, Lueger-t *Kalugerosz*-ra egy görög mezbe bújtatott szatirikus korképben. Észreveszi a hasonló kifejezések finom különbségeit és azokkal jól jellemez finom különbségeket : «A föld népe pedig, akár van termése, akár nincs : sanyarog. Éhezve, nyomorogva odahagy kaszát, kapát s bejön védszentjét imádni. Az orosz nem *imádkozik*, csak *imád*. Áldoz annak az aranyos képnek, aki bajában, perében megsegíti». Íme, új szó faragása és körülményes magyarázat nélkül, a visszaható *imádkozik* és tárgyas *imád* egyszerű szembehelyezésével élesen meg tudja világítani, hogy a primitív orosz paraszt a hívő, bízó léleknek az Istennel való belső kapcsolata helyett még a szent tárgyaktól félő bálványimádásnál tart.

A gyermekkori emlékeknek a magyarsághoz kapcsoló hatását folyton erősítette, mélyítette Thallóczyban a történeti bűvárkodás. Ez a történetírói fölfogású magyar világnézet rányomta bélyegét műveinek nemcsak tartalmára, hanem stílusára is, még pedig nem csupán a történeti jellegűekben. Egy-egy régi szó, nyelvtani alak, kifejezés, hol ünnepies, hol tréfás hangulatú, elárulja a történetíró szépirodalmi igényű műveiben is. Szórakoztató könyvnek csak igazi történetíró adhat ilyen szellemes és hangulatos címet : «Gyepűn innen, gyepűn túl», meghordozva bennünket azon a szép és tanulságos útján, melyet hazánkban és a hajdan magyar uralom alatt levő balkáni szomszédságban tett. A besszarábiai síkságot a régi magyar «böszörmény» szóval említi : «A *böszörmény* (bessarab) síkság különös látnivalót nem nyújt». Jobban esik lelkének, ha burkus-t írhat «porosz» helyett : «E borok kerülnek via Lemberg Oroszország felé ; a soproniak s hevesiek Morvába, Sziléziába, *Burkusországba* meg Ausztriába». Régi szó, szinte nem is helyettesíthető mással : «A székelység... birtoka nagy *fajossága* mellett annyifelé oszlott»... Régi tömör szerkezet, kár, hogy újabb, lazább helyett feledésbe jut : «Szerbiában... Minden *idegen adta* vagy *hozta* dolog, még ha Isten áldása is, rossz és gyűlöletes».

Thallóczy nemcsak történetíró volt, hanem szépíró is, és

amint szépirodalmi stílusát megnemesíti történettudós mivolta, úgy tudja a súlyosabb történeti tárgyat könnyedebbé tenni szépíró tehetségével. Ilyen sorai: «A Frangepánok hatalmáról düledező várromok tanúskodnak, Zrinyi nincs többé, Blagayakért még messzebb kell majd mennünk le Boszniába, ahol négyszáz évig védték a magyar címer becsületét. Ezeknek az embereknek a forgó tőkájük bátorságukban rejlett, értékpapírjaik fegyverekből s hű cselédjeikből állottanak; amazokat rozsdá lepte be, ezeknek csontjai régi gazdáikkal porladnak valamelyik félreeső völgy ölében». Vagy: (Bihácson) «Most javíttatja ki a kormány a török mecsetet, azt, amelyik előbb a katolikusoké volt. Keresztény mérnök vezeti a munkálatokat. Meglelték a hajdan nagyobb templom alapját s eddig kilenc sírkövet, alattuk pedig temérdek embercsontot. Szinte meghatja az embert, mikor olvassa, hogy itt nyugszik feje nélkül Stojkovich Bernát, elesett a katolikus hit védelmében, s vele együtt nemzetségének harcosai. A nemesek akkoron csakugyan megfizették a véradót. 1523-ban esett el a likai harcokban Farkassich Miklós, hős halállal múlt ki a ripacsi vár kapitánya, Izacsics János; Brekovica várának büszke urai: Kobasich János és Gáspár is ide temetkezének. Mellettük nyugodt haló porában nemes Ceritvich Lukács uram, Bihács bírása. A szabó-céh vagyonságára vall, hogy Lukács bihácsi szabó erszénye is megbírt egy sírkövet. A sok cifra címerű sírkő között szerényen meghúzódott Butko építőmester, aki 1502 óta alussza itt örök álmát. Szóval, a régi keresztény temetőt ásták fel, melyről a XVI. század utazói oly gyakran beszéltek. A csontok már össze voltak hányva, számos koponyán meglátszott a kardvágás, némelyiken a golyó vert léket. Most itt nyugszanak csendes békességben a hajdani ellenségek, a csontokból már kiaszott a velő, a halál kiegyenlítette az ellentétet. Nemsokára szép mauzoleum hirdeti majd az új idők alkotó folyamatát».

Thallóczy nemcsak a fakó oklevelek értője volt, hanem a költészetnek és zenének finomult ízlésű élvezője. A síkban folyó ritmust, az ének- és hangszerhangoknak mélységeiben és magasságokban szövődve hullámlását megilletődve fogadta be az ő füle, az ő lelke. És könyvei mondatfűzésében is világosan lehet látni a zeneértőt. Érti a régi és népi magyar nyelvre oly jellemző mellérendelésnek, párhuzamosságnak *henye költőszóval nem lazított* kapcsoló erejét. Például: «A multat kerestük innen a gyepűn, a régi dicsőség lebegett szemünk előtt túl a gyepűn». Azt írja egy

helyen az utolsó Blagayról, akinél Weissenstein várában pihen : «Különös ez a mi magyar földünk mindig : aki azt egyszer megtaposta s ismeri népünket, urainkat, oda vágyik, s minél messzebb esik távolléte, annál szebb előtté minden, ami jót tapasztalt nálunk. Ennek a vén várnak ura, valahányszor magyar embert lát, könnybe lábbad a szeme s megrezzen benne az ősi magyar húr, mely háromszáz év óta más lanton peng. Családja rokon az osztrák és olasz családokkal, egészen krajnaivá lett már, anyanyelve a német, s mégis mintha úzná valami titkos ideg, mindig azt nézi, mindig azt kérdi : mi van Magyarországgal?» Íme, az átérzett nostalgia-nak megzenésítője ez az ősi magyarságú nyelvrítmus : «*mindig* azt nézi, *mindig* azt kérdi : *mi van* Magyarországgal?» A folyamatossággal ellentétes eszköz egy-egy rövid, de mondatokat érő szóval való bevezetés : olyan akkord, mely még elhangzása után is tovább rezeg, képzetekkel gazdagodik lelkünkben. Ebben is mester a mi mesterünk. Íme : «Szlivnicánál vagyunk. Még látszanak a sáncok, itt-ott egy bombadarab hever, s néhány felhányt sírhalom tűnik szemünkbe. Föllovagolunk a klasszikus dombra, mindegyikünk elgondolkozik, egyet gondoltunk valamennyien, ezt az egy szót, hogy : *miért?*» Megint más az előzményekhez símuló hangulata a befejező rövid akkordnak a következő idilli leírásban : «Hanem hát ennek nincs köze az öreg hársfához. Nagy veréb- és harkályhad ütötte fel tanyáját ágai közt s az a fa egymagában van olyan lármás, mint akár valami kisebbforma berek. Megtelepszünk alatta. A grófné s néhány ismerőse előveszik a házimunkát, dolgoznak szorgosan, Blagayval szivarra gyujtunk s nézzük a világot. A családnak egy barátja : agg — de igazi custozzai — harcos, oldalvást szórakoztatás céljából köhög. Egyikünk sem szól. A nap erősen rátűz a várnak repkényövezte falára, az erős visszfénytől itt-ott megcsillámlik a mohája vesztett falazat. Fenn a vár bástyáján apró sólyomfiókák gerregnek, ezeknek olykor az anyjok hoz valami kis verébfiókát, a várbeli kutyák meg jókedvökbe hangosan felkaffognak. Lenn a völgyben varjak kárognak, apró lovait hajszolja az izzadó paraszt, majd megszólal a templom harangja a völgyön, nem búsan, de mintha csak ebédre szólítaná a hívőket. *Szót fogadunk*». Íme, ez a jelentéktelen, rövid, egyetlen hangsúllyal ejtett utolsó mondat mesterien fejezi ki hangzásával is a háborítatlan nyugalmat.

A képzőművészet minden ágáért lelkesedett Thallóczy : festmény és szobor vagy — mint ő régieskedve emlegette — írott kép

és faragott kép, mind az ő gyönyörűségére volt. Meglátszik ez is az ő nyelvén, akár kedélyesen, akár érzelmesen festi le szóval, amit lát szemmel és élvez szívvel. «Az Alduna lassú vizén igyekszünk a híres vár felé» — írja Szendrő váráról. «Az öreg Duna már csak robotban folyik errefelé, szinte jólesik neki, hogy imitt-amott megpihenhet valami névtelen sziget körül». Majd máshol: «Meredek sziklafalak között rohan a Verbász. Medre közepén busa szikladarab mered a Pliva felé, melynek víztömege teljes erejével neki zuhan s milliárdnyi cseppekben törik meg rajta. A szivárvány tündére szállott le ide, hogy a sziklák komoly geniusát kedvre derítse. Azonképpen jár vele a szemlélő: előbb meghatja a természet fensége, aztán az öröm érzése támad föl bennünk, szinte kedvet kapunk az élethöz, melyet ez a természet nyújt».

És most e sorok után ez a Thallóczyt igen jellemző sor következik: «Mondhatni, röstellem is ezt a nagy lelkesedést, de nem tehetek róla».

Igen, lelkesedett Thallóczy minden szépért, jóért, igazért, hazáért, családért, barátért — de leplezgette a lelkesedését a magyar ember szemérmével és — itt érkezünk fő talentumához — a politikus, a diplomata köteles zárkózottságával. Érző szívet és komoly tudást takart az ő néha cinikusnak látszó modora. Ez a jellemvonása üt ki stílusán abban, hogy legmélyebb politikai bölcseségre valló megjegyzéseit szeret itréfás, köznapi formába öltöztetni. Például 1888-ban írja: «Belgrádtól Szófiáig folyton hódít a sör; féltő, hogy Gambrinus ő felsége legyőzi Bacchus ő istenségét. Bizony mondom, ha a szerb trón sörös hordón állana, tán biztosabb alapon nyugodnék, mint az úgynevezett népbizalmon».

Thallóczy gyorsíró is volt, sőt a magyar gyorsírás történetéhez is hozzájárult becses adalékokkal. Mikor a szabadságharc elesett hősről, Vasváry Pálról ír, hangoztatja azt az erényét is, hogy jó gyorsíró volt. Szinte megjeleníti előttünk az ő lelkes gyorsíró voltát ezzel a följegyzéssel, hogy: «Folyton gyakorolta magát, s ha vitatkozott, jobbkezeivel folyvást gyorsíró jegyeket vagdosott a levegőbe». Mai világban, midőn erős az a fölfogás, hogy filológia és gyorsírás szemben áll egymással, sokan nem is gondolják talán, pedig úgy van, hogy Thallóczynak a gyorsírásban való jelessége nagy mértékben hozzájárult az ő stílusa jelességéhez. Hiszen Thallóczy ifjúkori művének hőse, a gyorsíró társaságot is tervező Vasváry Pál, a legjobb szónok is volt, s ugyanezt mondhatjuk Thallóczynak az ő későbbi korszakbeli kedves gyorsírójáról, a még

későbbi idők nyugatmagyarországi áldott eredményű szónokáról, a mi Traeger Ernőnkéről is.

Két okból javítja a stílust a gyorsírás. A gyorsíró, hogy gyorsan író legyen, gyorsan és világosan elemeire tagoltan és elemeiben összekapcsoltan kénytelen áttekinteni az illanó nyelvet. A gyorsírás tehát öntudatosná teszi az író előtt a nyelvet, a szerzőt gondosságra szoktatja. Ez a minden jó gyorsírónál tapasztalható öntudatos műgond megvolt Thallóczyban is. Ebbeli lelkiismeretességében annyira ment, hogy még mással is át szokta nézetni javításra nem igen szoruló fogalmazását. Kegyelettel őrzöm Tudákos Leveleinek azt a példányát, melyben engem «eme semmiskedések borbélyának» nevez.

Aki továbbá egy többszázados könyv és többszázados magánlevél nyelvét összehasonlítja, igen nagy különbséget vesz észre a kettő között a levél nyelvének dallamossága javára. Miért? Mert a levelet legtöbbször úgy diktálták, tehát a diktált régi levélben az igazi élő nyelv hangzik. Miért hát a más hasonló tárgyú könyvekétől eltérő üde dallamosság, változatosság, tárgyhoz simulás Thallóczy mondataiban? Mivel gyorsírással fogalmazta őket, sokszor csak úgy útközben a térdére tett papirosra, úgyhogy a gondolat oly gyorsan, ritmusa-töretlen jelenhetett meg a ceruza hegyén, akár az élőbeszédben.

Thallóczy élete nagyobb részét hazáján kívül, idegenben töltötte s ott megmaradt a legeredetibb magyarnak. Párhuzamos evvel az a jelenség, hogy bár az újabb és régibb korok töméntelen idegen nyelvű irodalmának volt ismerője, idegen nyelvi hatás nincsen az ő művei nyelvében. Ha nagyritkán idegenből idéz, az csak fűszer. A spanyol Geronából írja útja közben: «Csöndesen visszaballagtam szállásomra, elgondolva, vajjon látom-e még azt a napos országot, szívják-e még véretem a szűnyogok? S amint így majdnem önérzelgésre fanyalodtam, akárhogy küzdöttem is ellene, önkéntelenül a fülembé csengett annak a francia nyöszördálnak az ismétlődő végsora: *Partir c'est un peu mourir*»...

A továbbutazás... mintha meghalna az ember... írja négy évvel a herceghalmi halálos út előtt...

Azon az úton is vele volt egy könyv — ha némi stílushatásról szólhatnánk, akkor legfőljebbe az ő kedvelt könyve volna számbavehető. Ez a Károli-biblia volt. Szerette titkon olvasni, néha-néha nyilván idézgetni, de nem mint harcos egyházpolitikus, hanem mint jó keresztyén. Különösen szerette idézgetni a CXXXIII-ik

zsoltárt, hiszen benne van az ő egész világnézete: «Ímé melly igen jó és melly gyönyörűséges dolog az atyafiaknak egyességben való lakások. Ez igaz olyan, mint az ember fejére öntetett drága kenet, melly az Áron pap szakállán mégyen alá, melly lefoly szinte az ő öltözetinek alsó peremjére. Mint a Hermon hegynek harmatja, melly a Sion hegyeire száll, mert ott parancsolja az Úr, hogy legyen áldás és élet mindörökké».

Uraim! Barátaim!

Thallóczynak ezekkel az ő bennünket, társaságunkat illető kedves ígéivel végzem emlékezésemet, abban a hitben, hogy az atyafiaknak Thallóczy példája, szavai és írásai szerint egyességben való lakások csakugyan áldást és életet ad nekünk, — és szép álmot Thallóczynak.

Boldog, szép álmot, hiszen mikor valamely boszniai útjában egy boldog álmát leírta, annak képei között benne volt a vele jó egyességben lakozó barátnak képe is.

«A jó kocsi» — úgymond — «csakhamar álomba ringatott. Álmodtam is szépet. Mintha ezer meg ezer vízcseppet láttam volna, mindegyikben egy-egy külön látomás tükröződött vissza ebben az öreg Bekir bég, amabban a szilvóriumot kínálgató atya, emitt gyönyörű völgyek, majd sziklarózsával fődött falak, gerlék, kapaszkodó lovak keringtek tündéri változatokban. Be kár, hogy nem tartott tovább ez az álmkép, melynek a köde néha a visszaemlékezés kellemes perceiben föl-fölelevenedik lelkemben. Boldogok, kik szépet álmodnak».

Uraim! Barátaim!

Hiszem, hogy a mi mai egyességben való lakásunkra és ennek a serlegnek emelésére is fölérezve, szépet álmodik a mi feledhetetlen elutazottunk, kit ama másik kocsi örök álomba vitt...

Thallóczy Lajos, boldog, szép álmodást, nagy magyar birodalomnak szépséges tájairól, benne való atyafiaknak egyességben való lakásokról!

Huj, huj, hajrá!

(Művelődéstörténeti és nyelvészeti tanulmány.)

1898 november havában Pápay József, nemrég elhunyt debreceni egyetemi tanár, elment megtekinteni osztják rokonaink fegyvertáncát a *Vul-pasl* (Nagy folyóág) mellékén, Obdorszktól északkeletre. Lakoma után „a samán (áldozópap) intésére két ember felnyalábolta a *lonx* (bálvány) mellé fektetett szablyákat és kiosztotta a férfiak között. Erre aztán azok szablyával kezökben a tűzhely két oldalán egymással szemben két sorba állottak. A samán . . . két kalapácsot tartván a kezében az egyik sor elé állt. A két kalapácsot összezsápta, erre aztán éktelen haj! kiáltásban törtek ki és jobbra-balra hajlongva a szablyákat majd letartják, majd fölfelé emelik, közben folytonosan kiabálják: haj! haj!”¹

Áldozatbemutatás alkalmából is felhangzott ez a haj! haj! kiáltás, mikor az áldozás végén a samán az áldozati tűzbe zsírt öntött, mire hatalmas láng csapódott fel és az áldozók óriási üvöltésben törtek ki: *kaj! kaj! kqlaj!*²

A magyarok legközelebbi rokonainál, a voguloknál és osztjákoknál, az áldozat nem áhitatos csöndben ment végbe, hanem hangos kiáltással, miként ez a samánizmust követő többi finn-ugor, török-tatár, szamojéd népeknél is zajos szóval történik.³ Az áldozatot bemutató pap, a samán, előbb *csendes* szóval hívja a szellemeket, mert nem akarja őket parancsszavával nyugalmukból hirtelenül felidézni. „*Mat järe mné, mońsémné pate'in: ānēm saka ul kāsťālñ, lāsēlākñ nqmēlmatēñ!*” „ha valami szükségbe, szorultságba jutsz, engem erősen ne idézz, lassacskán emlegess!” — mondja a kalandra induló ifjú hősnek Kaltēs-istenasszony (Munkácsi: Vogul Népkölt. Gyűjt. I: 7) — mert a bálványszellemek az idézésre akadályt nem ismerve, gondolatnyi sebességgel jelennek meg és nem szeretik, ha túlságos sürgetéssel ily légi utazásra kénykényszerítik őket.⁴ „Miért idéztek engem ily rettenetes erővel? Majd hogy össze nem törtem vén csontjaimat!” — kiált a Jeli-

¹ Pápay József: Nyelvészeti tanulmányutam az északi osztjákok földjén. KNY a Bud. Szemle 1905 évf. 345. számból. 25. o.

² U. o. 29. o.

³ Georg Nioradze: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart 1925. 90 kk.

⁴ Munkácsi: Vog. Népk. Gyűjt. I. kieg. füzet CCIL.

városbeli-öreg (Jeli-ūs-ājkā) bálványszellem.⁵ Ezért a samán előbb lassú szóval csöndesen hívja a szellemeket, éneke azonban mind hangosabb és hangosabb lesz, végül istenhívása vad kiáltással válik, kiáltó szóval mondja el a bővülő igét és a szólamok után „vad üvöltés, vagy izgatott zúgás hangján felkiált”⁶, úgy adja elő az istenidézetet, „hogyminden két-három szó után egy izgatott zúgást tesz, hogy az istenség figyelmét az idéző szókra ráirányítsa.”⁷ Ezért a samánt a vogulok ’kiáltó-ember’-nek is nevezik (*kajné xum*) és mikor a samán idéz, azt mondják: *hajt kajji* (vagy *kaji*) ’a tudó kiált’. Tehát a *kaj* felkiáltás jellemző szava az osztják vallásos fegyvertáncnak és fellelhető az osztják és vogul ritusban is, mint istenidéző ige visszatérő szava. Ezért az istenidéző igének *kaj-saw* ’kaj-szó’ a neve és a *kaj-saw*-t a vogul samán kiáltva adja elő. Az ily imádság kiáltatik (*kajawé*). Munkácsi közli Regulysadatait is, melyek szerint a samán az imát „énekli” (*kājji*), „de ez csak a vogul magyarázó szépítő kifejezésével mondható éneklésnek.”

Az osztjákban is megvannak a fent közölt *kaj! kaj!* felkiáltáshoz tartozó szavak, így ÉO. *kaj-saw* ’istenidéző ige’ (Pápay J.: Osztj. Népk. Gyűjt. 268), továbbá *kēi-* (inf. *kēiti*, u. o. 270) ’varázsolni, igézni’, kazimi, nizjami *kei-*, ’obdorszki *koi-* ’zaubern’ (Karjalainen: Ostj. Lautgesch. 195), *keita xo* ’varázsló tkp. kiáltó ember’ (Ahlgqvist) v. ö. vog. *kajné xum* ’kiáltó ember’, osztj. kondai *kərtəŋ-xəjə* ’Wahrsager tkp. varázsló-kiáltó’ v. ö. *kərtəm* ’zaubern, durch Zaubern heilen’ (H. Paasonen: Ostj. Wb. Helsingfors 1926, No 951) és E. Hoffmann rendkívül értékes adata, mely újra vallásos szertartás ritusához tartozó szónak mutatja e felkiáltást: az osztjások a lakoma után „a szent sátorba mennek s ott két sorba helyezkedve *hou! hou!* kiáltásokba törnek ki, mi közben ide-oda mozognak s kezeikkel tapsolnak; addig tart e kiáltozás, meddig csak erejük bírja.”⁸ (A *hou* jelölés kétségtelenül *hoj* illetve *xoj* alakot jelöl.)

Az igék úgy függnek össze a *kaj!* indulatszóval, mint pl. a magy. *jajong*, *jajgat* a *jaj!* interjekcióval. A *kaj!* fölkiáltás tehát az eredetibb, mely természetesen a mindennapi nyelvnek volt sajátos szava s csak az istenidéző igékben való refrénszerű előfordulása következtében lett vallásos hangulatúvá is, majd végül

⁵ Ibid. CCL.

⁶ Munkácsi: Vog. Népk. Gyűjt. II. 2: 353.

⁷ Munkácsi: A vogul nyelvjárások. Ugor füzetek 11: 72.

⁸ E. Hoffmann: Nördl. Ural XXVIII. 1. idézi Munkácsi VNGy II. 2: 0463.

felvette összetételekben az 'idéző, varázs' jelentést (*kaj-sq̄w* 'varázs-szó-ének') és így lett az ige jelentése 'varázsolni, igézni'. Az egyszerű *kaj!* indulatszó ismert interjekciója a vogul nyelvnek: *kaj, tš' jājēn* 'hé, ide jer'. A medvénekek végén is felhangzik egy bővült kiáltás: *kaja-juj* (III: 58, 108, 265, 282, 333, 519), *kajä-juj* (III: 453), *kaji-juj* (III: 380), *kaja-juj, kaja-juj* (III: 367), *kaja-jūjīn* (III: 253), *kaja-jūjīn, kaja-jūjīn* (az ének elején III: 238), *kaja-jujīn, jujīn* (III: 377, 479), (Reguly) *käje-jui*, egy színjáték végén (IV: 264) *kai hojuu* (Munkácsi VNGy II: 2: 0353). Midőn a medvedalokat befejezik *kajajuj* kiáltással kiáltanak fel az égbe *Numi-Tarēm*-hoz, az ég istenéhez. (Munkácsi: Vogul nyelvjárások. Bp. 1894. 72 o.) Az osztjákban *kaja-juj* felkiáltás a medvénekek végén (Pápay: Osztják Népk. Gy. 238 id. Munkácsi).

A vogul és osztják adatok alapján háromféle használatban figyelhetjük meg a *kaj* szócskát és származékait 1. pusztá indulatszó, 2. kiált jelentésű ige, ebben az esetben többeli magánhangzó-váltakozást is látunk (*a-o-e*), 3. vallásos értékű kifejezés a) ige ('varázsol, igéz'), b) refrénszerűen visszatérő (szellemhívó) felkiáltás. A vogul-osztják felkiáltással kapcsolatban utalhatunk az ugor adatok magyar kapcsolataira.

A kalandozó pogány magyarok *huj, huj!* kiáltással rontottak ellenségeikre és ennek nyomán Nyugaton ismeretessé vált a *huj, huj* harcikiáltás. Liutprand cremonai püspök Antapodosis című művében (959—962 körül) emlékezik meg a 933. merseburgi ütközetrel kapcsolatban a magyarok csatakiáltásáról (II. könyv. 30. bek. 1. Pertz: Mon. Hist. Germ. Scriptorum III: 294), hol a következőket olvassuk: „Haud mora, bellum incipitur, atque ex christianorum parte ac mirabilis vox *Κύριε ἐλεῖσον*, Kyrie eleison, ex eorum (Hungarorum parte) vero turpis et diabolica *húi, húi* frequenter auditur“.⁹

Feltehetjük, hogy valamiként a keresztények vallásos jellegű kiáltással rohantak az ütközetbe (Kyrie eleison; Jézus, Jézus), szintúgy a magyarok is istenségüket hívták segítségül és akkor isten-idéző felkiáltásukat hallatták. Megerősíti a felkiáltás pogány jellegét Liutprand följegyzésének diabolica¹⁰ jelzője, vagyis az a körülmény, hogy ő ezt a *huj, huj* kiáltást ördöginek mondja.

⁹ Jakubovics-Pais: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs 1929. (Tud. Gyűjt. 30) 12.

¹⁰ Du Cange: Dict. mediae et infimae lat. nem említi e szót a középkori latinság nyelvéből.

A *hujrá* alak alapján később arra következtettek, hogy a keresztény Európa a honfoglaló magyarok *hujrá* kiáltását átvette volna (ném. *hurra*, fr. *hourra*, ang. *hurra(h)* (ejtsd: *hurá*) és ezt később *hurra* alakban juttatta volna hozzánk vissza.¹¹

A mai magyar *hurra* eredhet európai *hurra*-ból, de ez nem lehet ó-magyar *hujrá* átvétele, mert akkor *rá* még *roxé*-nak hangzott,¹² már pedig ó-magy. *huj-roxé*-ból aligha lehetett volna nyugateurópai *hurra* !

A *huj* kiáltás, mint puszta interjekció szintén fellelhető nyelvünkben. Megvan Comeniusnál (Vest. 131 RMKV. 227): „*Huj*, mi ördög lőtt mindnyájatokat.” A 17. sz. után már sűrűbben is pl. Faludi Ferenc Jegyzőkönyvéhez csatolt költeményes maradványaiban (1786) a 925 lapon: *Huj* bele Balás, lovat ad az Isten; *huy* (Sz. Molnár A.: Gr. Ung. 252. Tóth B.: Szájrul-szájra 5). Ugyanezen *huj* található a következő felkiáltásban: *heje-huja*, *hejje-hujja*, *haja-huja* 'jubilum, evax' (MA), *hajahujál*, *hajahujálgat*, *hujjágit* 'frohlocken, jauchzen' (NySz), *huj-ki-haj-be*, *hujákol* (Somogy m., Kiskunhalas), *hujángat*, *hujjángat* 'kiabál, kurjongat' (Szeged), *hujánt*, *hujjánt* (Vas m. Örség, Alföld, Szeged, Torontál m.), *hujjogat* (Székelyföld) 'hejehujáz', *hujjogtat* 'kiabálva zaklat' (Székelyföld), *hujjongat* 'kiabál' (Balaton mell. Tsz.), MTSz *heje-huja*, *hejje hujja*, *hujjogat*, *hujogat*, *hujongat* (Cz F), *hujántson föl* (Szeged), (utána)*hujánkodik* (Tápé, saját följegyzésem), *huja haj* (Hortobágy, Nyr 27: 369), *huja* (Nyr 27: 183, 275, 323, 369, 425, 572, 577, 28: 135).

Ezekben az esetekben kétségkívül elementáris érzés kifejezésére szolgál a felkiáltás és hangjelenséget ad vissza, így elementáris érzéseket kísérő artikulálatlan hangjelenségeket utánoz artikulált (beszédben kimondható) hangalakban, míg a valóságos ösztönös felkiáltás beszédhangokba teljességgel át nem alakítható. Itt tehát indulatkifejező hangutánzó szót találunk. E szó a hangutánzó szavak természetének megfelelően sok alakváltozatban fordul elő, ezen alakváltozatok azonban ugor korbeliek, mint ezt az osztjávogul alakok: *kaj-/kei-/koi-/χou* mutatják. Így találjuk a magyar *hé*, *hej*, *haj*, *hoj*, *huj* alakokat, melyeknek többeli magánhangzói

¹¹ Bodonyi Nándor kérdésére lehetségesnek véli ezt Simonyi Zsigmond (Nyr 25: 400); már Thallóczy Lajos is sejtette ezt (Tóth B.: Szájrul szájra 6.) Tóth hallott még a 70-es években is *hujrá* alakot.

¹² Mészöly MNy VI: 435.

azonban kétségkívül a jelentéshangulat kifejezésére szolgálnak, tehát nem esetlegesek. Az interjekció főmagánhangzója sötét (*u, q*) illetve világos (*ε, ě*) színével hangulatot fejez ki, ezt látszik bizonyítani a kiejtés mindenkor hangmagassága, mi a tartalmi és esztétikai érték kifejezését segíti. Ugyanezt látszik bizonyítani a felkiáltás hangszínén kívül a népdalok zenéje is, mikor az alkalmazkodó zenei hang magassága adja meg az interjekció jelentésértékét. Ezért nem is keresünk pontos hangmegfelelést, hanem magánhangzósorozatot, melynek változása megfelel az ugor magánhangzósorozatnak (bár tudunk eseteket, mikor magy. *u* hang felel meg vog.-osztj. *o/a*-nak: m. *huny*, *hunyorit*: vog. *koñ-*, osztj. B. *ħañ-* 'blinzeln'¹³, m. *hurcol*: vog. *kart-* 'ziehen'¹⁴, m. *lugas*: vog. K. *l'onx*, *l'onk* 'via'¹⁵).

Gombocz Zoltán a hangutánzó szavakról beszélve a magyar nyelv szókincsét 3 csoportba osztotta be: 1. finnugor és ugor réteg 2. régiebb és újabb jövevényszóréteg 3. a magyar nyelv életében keletkezett szavak¹⁶ és ezen utolsó csoportba tartozóknak véli a hangutánzó szavakat, melyekről megállapítja, hogy „a hangutánzó szó rendszerint *kis területen él* . . . és aránylag kevés köztük a közmagyar szó.”¹⁷

A *hé, hej, haj, hoj, húj* szócsoporthoz kétségkívül hangutánzó, mégis közmagyar, mert megtalálható Vas megyétől a Hortobágyig, onnan le Erdélyig, alakváltozatainak száma nagy mint a hangot kifejező szavaké (v. ö. *hajdá, hujda* Oklsz) *hajrá, hajsza, hojsz, hajsza* s. i. t. (CzF.); közmagyarságánál fogva máris az első csoporthoz kívánczik, tehát ugor eredetű vallási hangutánzó szó, amint ezt bizonyítani igyekeztünk.¹⁸ A felkiáltás ősi rokonságának

¹³ Budenz J.: Magyar Ugor Szótár 121.

¹⁴ U. o. 122.

¹⁵ U. o. 710.

¹⁶ MNy IX: 386.

¹⁷ MNy IX: 387.

¹⁸ Ha a szó vallásos jellegétől eltekintünk, akkor mint interjekciót más finnugor nyelvekben is fellelhetjük: zürj. *gaħ* 'ach, o weh' (Antwortsruf im Walde), *goħknitni* (o: *goħknitny*) 'aufschreien' (Wiedemann) Fokos Dávid igazgató úr. sz. közlése, Wiedemann: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch 50 és 51 l. Fokos Dávid úr figyelmeztet, hogy *goħknitny* talán orosz jövevény l. Kalima: Die russ. Lehnw. im Syrjänischen (SUS. Toim. XXIX: 50). Votják *kaj*! 'juch, juchhei', *ajkaj! ajyaj!* 'ej-haj, hejje-huj!', mint főnév 'ujjongás, hujja', *kaj šuom* 'felkiáltás', *šu! šü!* indulatszó (Munkácsi: Votják szótár 5, 115). Finnben *kaikkua* 'hurler', *kaikottaa* 'chasser par des cris', *kaikua* 're-

igazolására és az elemi, közös emberi lelki alapokból való önálló, magyar v. vogul v. osztják külön-külön keletkezésének eleve való megcáfolására vessük még össze a *huj-juj-juj* felkiáltást a medvénekek végén felhangzó vogul felkiáltással: *kaja-juj*; *kajä-juj*; *kaji-juj*; *kaja-juj*, *kaja-juj*; *kaja-jujin*, *jujin* és az osztják *kaja-juj* kiáltással, akkor önkéntelenül is fülünkbe csendül a magyar táncdal hajajujos, jujujujos jókedvű kitörése:

Hejje hujja!
Hajja hujja,
Szűröm ujjá! (Siklódi táncdal Cz. F.)

avagy a tokorcsi lakodalmi fölkiáltás¹⁹:

Heje huja lakodalom
Magam is mékházasodom.

Erdődi József.

Pótlék az Oklevéltárhoz*

[A szójegyzék adatai, ha más megjegyzés nincs, az egri káptalan magánlevéltárából származnak.]

Almás völgye. 1435. „supra uallem *Almasvelgye*“ N. 11. D. 1. f. 2. No. 9.

Általárok: 1467. Ujfalunál, Pest m., a határmegállapítás nehéz „quia ipse partes metas *Chewzhomok* et *Althalarok* vocatas in diuersis locis demonstrassent.“ N. 18. D. 4. f. 1. No. 3.

Általföld. 1483. Palkonya határa, Borsod m. „inter terras arabiles *Althalfewld.*“ N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.

Általjáró. 1520. Ároktő határa, Borsod m. „*Althalyaro*“ szántó. N. 5. D. 1. f. 3. No. 2.

A madéhalma. 1464. „Chewz“ puszta határa, Szabolcs: „venissent ad quendam monticulum *Hortobaghalma* alio nomine *Ama-dehalma* vocatum...“ N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.

árnyék l. Kecskéhátárnyéka.

Árok: 1333. Szemere (Borsod m.) határában: „...cadit in quoddam fossatum *Aruk* vocatum...“ N. 17. D. 4. fasc. 1. No. 5. — 1. *Által-árok*, *Füzesárok*.

Aszó l. Nagyaszó.

Átó l. Kenderátó.

tentir', *kajahtaa* 'retentir', *kajahua* 'dire d'une voix retentissante'. Ezen adatok talán valószínűvé teszik, hogy ezen indulatszó fgr. eredetű és lehetségesse teszik, hogy szilárd talajon álló indulatszavakat egyeztessünk, mikor azok egy úgyszólván bizonyítottan rokon nyelvcsalád szavaihoz tartoznak. Közös emberi elemi alaptól keletkezett közös szavakról van itt szó, de rokon nyelvekben, az együttélés idejéből.

¹⁹ Beke Ödön: Kemenesalja nyelve NyF 33: 36.

* Iványi Béla jegyzeteiből Erdődi József rendezte sajtó alá.

- Bagihalma, Bagiréte. 1464. „Chewz” puszta határa. Szabolcs: „penes magnum pratum *Bagyrethe* appellatum eundo venissent ad quendam monticulum *Bagyhalma* vocatum...” N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Balaholma l. halom.
- Batiszere. 1396. Montaj határa. „Per terras paludosas *Batizere* vocatas” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Bérc l. Dolnabérc, Kecskébérce.
- Bodzás: 1399. Cserép és Daróc közötti határ. „...incipit... in loco, qui *Bozyasheg* vocatur” N. 8. D. 2. f. 2. No. 5.
- Bokor l. Fagyalbokor, Hosszúbokor.
- ? Bosaörén(y). 1499. Egyek határa, Hajdú m.: „venissent ad lacum, qui dicitur *Bosaewren*” N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- ? Csátágyhát. 1499. Egyek határa, Hajdú m.: „et veniendo ad parvum collem que vocatur *Chathaghaath*” N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- Csatópincéi, Csatótáva. 1483. Palkonya határa, Borsod m.: „Primo incepissent in portu *Thicie* in opposito *Chathopynczey*... prope piscinam videlicet *Chathothawa*” N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Csenter. 1483. Palkonya határa, Borsod m.: „piscinam *Chenter* dictam et ibi in *Chentherhath* signum metale fecissent...” N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Cseregvölgy. 1479. Bátor határa, Heves m.: „pervenissent ad locum *Cheregwlg* vocatum” N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Csikord, Csikordháta. 1483. Palkonya határa, Borsod m.: „veniendo ad terram *Chykrd-* *hatha*... versus meridiem ubi aqua *Chykord* cadit in fluvium *Zelpes*” N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Csipkés. 1408. Bogács és Zomolya közötti határ Borsodban: „...pervenit ad locum *Cipkes*... descendens de dicta *Chipkes*...” N. 8. D. 2. f. 2. No. 1.
- Csonkafüz. 1516. Tetes puszta határa, Borsod: „venissent ad lacum *Chonkafywz* vocatum...” N. 14. D. 3. f. 1. No. 1.
- Csösz l. Általárok.
- Csücsé. 1396. Montaj határa, „intra alveum *Chyuche* vocatum” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- ? Danád. 1464. „Chewz” puszta határa, Szabolcs: „venissent ad silvam *Danaá*” N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Darvas l. Kisdarvastó.
- Decskéntő. 1396. Montaj határa: „intra lacum *Dethkentcu* nominatum in fine silve *Dechken erdeye* appellatum” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Dolnabérce. 1479. Bátor határa, Heves m.: „ad verticem unius montis *Dolnabercze* vocati” N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Éger l. Holtégervize, Középtarka.
- Égerlátóhegy. 1435. „ad montem *Egerlatchegy* vocatum” N. 11. D. 1. 2. No. 2.
- Egriútközi: 1505. Alsószolát határa, Heves m.: „quendam silvam suam *Egrywthkewzy* appellatum.” N. 16. D. 6. f. 1. No. 5.
- Egyház mögierdő. 1503. Egerszalókon (Heves m.): „*Eghhaz-megyerdew*” nevű erdő. N. 11. D. 1. f. 1. No. 20.
- Egyház mögiszántó föld. 1435. „terrarum arabilium *Eghaz-*

- megyzanthofewld* vocatorum" N. 11. D. 1. f. 2. No. 9.
- Eperjeshalom. 1418. Ohat határa: "...ad quendam collem wlgo *Eperjeshalom* dictum..." N. 9. D. 2. f. 2. No. 12.
- Ér l. Batiszere, Mélyér, Salamontóere, Száraztardere, Székér.
- Erdő l. Decskén, Egyházmögierdő.
- Eresztvény: 1345. Várkonyon egy erdőt „wlgo *Erezthwen* vocatam“ felégetnek. N. 18. D. 6. fasc. 1. No. 1.
- Érhalom. 1396. Montaj határa, „pervenit ad collem *Erhalom* dictam“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Ertvény. 1464. „*Chewz*“ puszta határa, Szabolcs. „venissent ad aliud stagnum *Erthwen* vocatum...” N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Fagyalbokor. 1435. „ad quendam rubetum *fagyalbokor* vocatum“ N. 11. D. 1. f. 2. No. 9.
- Falud l. Kisfalud.
- Farkaskő. 1399. Cserép és Daróc közti határ „...deinde vadit in locum *Farkuskw* vocatum“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 5.
- Fertő. 1388. Kápolnástárkány és Tárkány (Heves m.) határában: „...iuxta quendam lacum paludosam in illis partibus *Ferthew* seu *Thow* vocatum...” No. 17. D. 4. fasc. 2. No. 16. — 1396. Montaj határa: „per terras paludosas wlgo *Fertew* appellatas“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6. — L. még *Kutcsfertő*, *Szászfertő*.
- Fihárság: 1470. Egerszalókon: „*Gerthyanus*“ és „*Fyhasagh*“ erdők. N. 11. D. 1. f. No. 4.
- Fodorpéterréte. 1408. Bégács és Zomolya közti határ Borsodhalom: „pervenit ad pratum *Fedor-*
peterrethe...” N. 8. D. 2. f. 2. No. 1.
- Fő l. Kelefeő, Nyársfőlaposa, Sokorófeő, Szalafő, Zirduskafeje.
- Föld l. Általföld, Egyházmögi szántóföld.
- Fűz l. Csonkafűz.
- Füzesárok. 1396. Montaj határa: „pervenit ad fossata *Fyzesarok*“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Gálosvölgye. 1476. Bödfalván, Gömör m. „*Galoswelgye*“ Egri kápt. orsz. ltár. AB. 29.
- gát l. Polyákgátja.
- Gerenda l. Szalafő.
- Gyalog l. Madarászgyaloguta.
- Gyertyános: 1470. Egerszalókon „*Gerthyanus*“ és „*Fyhasagh*“ erdők. N. 11. D. 1. f. 1. No. 4.
- Gyümölcs l. Mark Gyümölcse.
- halom. 1334. Palkonya (Borsod m.) határában: „...iungit quodam promonthorium wlgo *Balaholma* vocatum...” N. 15. D. 2. fasc. 1. No. 10. — halom l. Amadéhalma, Bagyhalma, Eperjeshalom, Érhalom, Hegyeshalom, Kazáshalma, Kengyelhalma, Köleső, Laposhalma, Makhalma, Nagyhalom, Négyeshalom, Négyeskishalma, Székhalom, Szíjhalom, Walkhalma.
- hás (hárs) l. Fihárság.
- határ. 1467. Tetes puszta határa, Borsod. „Circa tres arbores wlgo *hathar Nyar* appellatas...” N. 18. D. 1. f. 1. No. 12.
- hát l. Csátágyhát, Csenter, Csikord, Kecskéhátárnyéka, Kisfalud, Nyárasfőlaposa.
- Ház l. Egyház.

- hegy l. Hegyeshegy, Ravaszlik, Tarcálhegye.
- Hegyeshalom. 1396. Montaj határa: „ad collem *Hegeshalom* declinassent“. N. 7. D. 1. f. 1. N. 6.
- Hegyeshegy. 1351. Bogács (Borsod m.) birtok „cum monte *Hegeshhegh* dicto.“ No. 8. D. 2. fasc. 1. No. 6.
- Holt l. Középtarka.
- Holtégervize. 1416. Tilaj (Borsod m.) határa: „...pervenissent ad fluvium *Holthegezuze* vocatum...“ N. 18. D. 3. f. 1. No. 4.
- Holtzszikszó. 1435. „Penes fluvium *Holthzykzo*“ N. 11. D. 1. f. 2. No. 9.
- Homok l. Általárok.
- Hortobágyhalma l. Amadéhalma.
- Hosszúbokor. 1454. „Chewz“ puszta határa, Szabolcs: „ab intra aliam silvam *Hozywbokor* nuncupatum.“ N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- hőrcsökös l. Kishőrcsökös.
- Járó l. Általjáró.
- Kappanszigete, Kappantelke: 1396. „cum insula *Cappanzygethe* ac terris sessionalibus *Cappanteleke*“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6. — 1412. Montaj határa, Borsodban: „...cum insula *Cappanzygethe* et terra eiusdem habitatoribus destituta *Kappantheke* vocatis...“ N. 7. D. 1. f. No. 4. [*Kappantheke* o: *Kappantheke* v. ö. fent].
- Kazarhalma. 1464. „Chewz“ puszta határa, Szabolcs. „Primo incepissent in monticulo *Chazarhalma* nuncupato“ N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Kecskebérce. 1479. Bátor határa, Heves m. „ad verticem montis videlicet *Kechke Bercze* vocati.“ N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Kecskehátárnyéka: 1352. Bátor (Heves m.) határában: „in eadem plaga ad montem *Kechkehatarnyka*.“ N. 7. D. 4. fasc. 1. No. 1. — 1479. „ascendendo in eadem plaga ad montem *Kechkehatarnyka* denominatum.“ N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Kecsordhát l. Kisfalud.
- Kelefeő. 1499. Egyek határa, Hajdú m. „Primo incepissent in portu mortue *Ticie* in loco qui dicitur *Kelefew*...“ N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- Kenderátó. 1483. Palkonya határa, Borsod m. „ad quoddam stagnum *Kenderatho* nuncupatum“ N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Kengyelér. 1333. Szemere (Borsod m.) határában: „quoddam alveum quod uulgo *Kengeleer* dicitur transeundo...“ N. 17. D. 4. fasc. 1. No. 5.
- Kengyelhalma, Kengyeltő. 1464. „Chewz“ puszta határa, Szabolcs. „...deinde venissent ad monticulum *Kengyelhalma*... penes quoddam magnum stagnum *Kengeltho* dictum“ N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Kereszt l. Kőkereszt.
- Kisdarvastó. 1483. Palkonya határa, Borsod m.: „venissent ad lacum *Kysdarwastho* dictum“ N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Kisfalud. 1483. Palkonya határa, Borsod m.: „prope piscinam ecclesie b. M. de *Kystalwd* in terra *Kechordhath* dicta“ N. 15. D. 2. f. 3. No. 11.
- Kishőrcsökös. 1520. Ároktő határa, Borsod m. „*Kyshewrchewkews*“ szántó. N. 5. D. 1. f. 3. No. 2.

- Kisrét. 1504. Egerszalókon: „quoddam pratum suum *Kysreth* appellatum.“ N. 11. D. 1. f. 1. No. 21.
- Kovácsa. 1505. Alsószolát határa, Heves m. „penes silvam *Kowacza* nuncupatam.“ N. 16. D. 6. f. 1. No. 5.
- kő l. Farkaskő.
- Kőkereszt. 1476. Bödfalván, Gömör m. „*Kewkereszt*h.“ Egri kápt. orsz. ltár AB. 29.
- Kőleső Szék halom. 1499. Egyek határa, Hajdú m.: „et veniendo ad collem, qui dicitur *Kewlesew Zeek halom*“ N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- Kömlőuta. 1388. Kápolnástárkány és Tárkány (Heves m.) határában: „A plaga orientali unius vie *Kumlewuta* vocate...“ No. 17. D. 4. fasc. 2. No. 16.
- Kövesrév. 1408. Bogács és Zombolya közti határ Borsodban: „...transit ad vadum *Kewesrew* vocatum...“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 1.
- Köz l. Egriútközi.
- Középtarka. 1388. „*Kuzeptarka* alio nomine *Terpezeg*“ határai. „de fluvio *Holthege*r vocato... ad quintam metam terream in ascensu terre *Tetew*... attigissent septimam metam terream in loco *Zekes* nominato positam...“ N. 17. D. 4. f. 2. No. 18.
- Kutasfertő. 1499. Egyek határa, Hajdú m.: „et veniendo ad locum qui dicitur *Kwthwsferthew*...“ N. 9. D. 2. f. No. 5.
- Lapos l. Nyárasfőlaposa.
- Laposhalom. 1447. Tetes határa, Borsod. „...monticulum wigo *Lapysshalom* vocatum...“ N. 18. D. 1. f. 1. No. 8. — 1467. „ad quoddam monticulum wigo *lapushalom* nominatum“. N. 18. D. 1. f. 1. No. 12. — 1516. „pervenissent ad quendam monticulum siue collem *Lapysshalom* vocatum...“ N. 14. D. 3. f. 1. No. 1.
- Látó l. Égerlátóhegy.
- Lázártelek. 1396. Montaj határa: „pervenit ad terram *Lazarielek* dictam“ N. 7. D. 1. f. No. 6.
- lik l. Ravaszlik.
- luga l. Miklósluga.
- Luk l. Ravaszluk.
- Lyukaskő. 1333. Szemere (Borsod m.) határában: „Ubi est una meta lapidea *Lyukaskew* vocata“. N. 17. D. 4. fasc. 1. No. 5.
- Madarászgyaloguta. 1435. „directe per semitam *Madaraszgyalogwtha* vocatum“. N. 11. D. 1. f. 2. No. 9.
- Makhalma. 1467. Tetes puszta határa, Borsod. „...ad monticulum sew collem *Makhalma* alio nomine *Walkhalma*...“ N. 18. D. 1. f. 1. No. 12.
- Makján. 1504. Egerszalókon „in silva *Makyan* nuncupata.“ N. 11. D. 1. f. 1. No. 21.
- Makjánvára, Makjánváravölgye. 1435. „supra montem *Makyanwara* dictum“ N. 11. D. 1. f. 2. No. 9. — „ad pratum *Makyanwarawelgye* vocatum“ Ibid.
- Malom l. Pirotmalma.
- Márk Gyümölcsse. 1479. Bátor határa, Heves m. „In fine cuiusdam loci *Mark Gymewlche* vocati“ N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Megil. Egyház mögiszántó-föld, Egyházmögierdő.
- Mélyér. 1499. Egyek határa, Hajdú m. „pertranseundo lacum *Melyer* vocatum“ N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- Miklós. 1399. Cserép és Daróc közti határ. „deinde vadit... in

- quendam montem qui *Myklousluga* vocatur...“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 5.
 Miklósluga l. Miklós.
- Nádasvölgye. 1449. Uri határa, Pest m. „...pervinessent ad unam vallem *Nadaswelge* vocatam...“ N. 16. D. 4. f. 1. No. 6.
- Nagyszó. 1479. Bátor határa, Heves m. descendendo ad vallem *Nagazou* appellatam“ N. 4. D. 2. f. 1. No. 1.
- Nagygyőr. 1399. Cserép és Daróc közti határ. „separat a terra *Noggeurh* vocata...“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 5.
- Nagyhalom. 1516. Tetes pusztá határa, Borsod. „Primo incepissent in quodam monticulo siue colle *Naghalcm* alio nomine *Walkhalom* vocato...“ N. 14. D. 3. f. 1. No. 1.
- Nagynyárasvölgye. 1408. Bogács és Zomolya közti határ Borsodban. „pertransit vallem *Nauyaraswelge*“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 1.
- nyár(fa) l. határ, Nyáras, Nagynyárasvölgye, Nyárasfőlaposa.
- Nyárasfőlaposa, Nyáras-hát. 1499. Egyek határa, Hajdu m.: „venissent ad locum, qui dicitur *Narasfwlapos[a]* ...attigisset quendam locum qui dicitur *Nyarashath*“ N. 9. D. 2. f. 2. No. 5.
- Négyeshalom. 1396. Montaj határa. „In vertice collis *Negeshalom* dicti“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6. — 1467. Tetes pusztá határa, Borsod. „veniret ad monticulum *Negeshalom* appellatum.“ N. 18. D. 1. f. 1. No. 12.
- Négyeskishalma. 1447. Tetes határa, Borsod: „monticulum wigo *Neygeskyshalma* appellatum...“ N. 18. D. 1. f. 1. No. 8.
- Olaszér l. Száraztardere. Örén(y) l. Bosaörén(y).
- Péter l. Fodorpéterrété. Pince l. Csatópincéi.
- Pirotmalma. 1402. Nagytályán az Eger vizén „*Pyrothmolna*“ N. 28. f. 1. No. 8.
- Polyákgátja. Farmos határa, Heves m. 1513. „...quendam fossatum sive aggerem suum *polyakgathya* nominatum...“ — 1524. „Fossatum istud sive aggerem *Polyakgathya* cum prato...“ N. 17. D. 4. f. 3. No. 5—6.
- Poroszlóút. 1396. Montaj határa. „penes quam et secus viam *Poroslowth* dictam“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Ravaszlik. 1486. Felsőzomolya pusztá határa, Borsod: „...descenderet ad quendam wallem *Rawazlyk* appellatam... ad unum montem similiter *Rawazlykheghe* vocatum.“ N. 17. D. 3. f. 1. No. 5.
- Ravaszlikhegye l. Ravaszlik.
- Ravaszluk. 1396. Montaj határa: „foveas wlpinas wigo *rawazlwk* vocatas.“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- rét l. Bagihalma, Fodorpéterrété; Kisrét.
- Rév l. Kövesrév.
- Salamontáva. 1396. Montaj határa: „per litus laci *Salamonthaua*“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Salamontóere. 1396. Montaj határa: „pertransit alveum *Salamontoere*“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Sokorófő. 1408. Bogács és Zomolya közti határ Borsodban: „ascendit ad locum *sokorofew* nominatum...“ N. 8. D. 2. f. 2. No. 1.

- Szalafő (? Zalafő). 1396. Montaj határa: „ad terram *Zaylafew* alio nomine *Zaylageranda*“ N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Szalagerenda (? Zalagerenda) l. Szalafő.
- Szántó l. Egyházmozgiszántóföld.
- Száraztardere. 1467. Tetes puszta határa, Borsod. „veniret ad fluvium *Zarastardere* alio nomine Olazer vocatum...” N. 18. D. 1. f. 1. No. 12.
- Százfertő 1447. Tetes határa, Borsod. „...usque fluvium *Zazferthew* vocatum...” N. 18. D. 1. f. 1. No. 8.
- Szeg l. Középtarka.
- Szégye. 1323. Palkonya (Borsod m.) említetik: „cum quarta parte clausure *Zege* dicte in fluvio Tycie constructe.” Egri kápt. m. lt. N. 15. D. 2. fasc. 1. No. 8. — 1449. Palkonya „cum... clausura wigo *Zege* vocata in eodem fluvio Ticie existente.” N. 15. D. 2. f. 2. No. 8.
- Szék. 1416. Tilaj (Borsod m.) határa: „...inter duo fossata lutosa wigo *Zeek* vocata...” N. 18. D. 3. f. 1. No. 4. — l. Köleső Szék Halom.
- Székelyút. 1333. Szemere (Borsod m.) határában: „venit ad unam metam terream in quadam via *Zekuluth* vocata...” N. 17. D. 1. fasc. 1. No. 5.
- Székér. 1464. „*Chewz*” puszta határa, Szabolcs m. „venissent ad lacum *Zeeker*” N. 8. D. 6. f. 1. No. 3.
- Székés l. Középtarka.
- Szelpés l. Csikord.
- Sziget l. Kappanszigete, Szílsziget.
- Szíjhalom. 1416. Tilaj (Borsod m.) határa: „...sub quodam monticulo wigo *Scihalom* vocato...” N. 18. D. 3. f. 1. No. 4.
- Szikszo l. Holtszikszo.
- Szílsziget. 1396. Montaj határa: „tota insula *Zylzygeth* dicta...” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Tanya. 1334. Palkonya (Borsod m.) határában: „Et locum ipsius piscature *Tanya* vocatum...” N. 15. D. 2. fasc. 1. No. 10.
- Tarcálhegye. 1516. Tetes puszta határa, Borsod m. „versus montem *Tharczalhegye* vocatum” N. 14. D. 3. f. 1. No. 1.
- Tard l. Száraztardere.
- Tarka l. Középtarka.
- Tetes. 1396. Montaj határa. „terras et lacum *Thetes* appellatum includendo.” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Tekerestő. 1396. Montaj határa: „cum decursibus aquarum *Thekeresto* vocatis” N. 7. D. 1. f. 1. No. 6.
- Telek. 1418. Ohat határa: „pervenissent ad quendam locum *Thelek* appellatum...” N. 9. D. 2. f. 2. No. 12. — l. Kappanszigete, Lázártelek.
- Terpeszeg l. Középtarka.
- Tető l. Középtarka.
- Tó l. Csatópincéi, Decskéntő, fertő, Kengyeltő, Kisdarvastó, Salamontava, Salamontóere, Tekerestő.
- Tolvajvölgy. 1520. Ároktő határa, Borsod m. „*Tholwaywelgh*” föld. N. 5. D. 1. f. 3. No. 2.
- Törpe l. Középtarka.
- út l. Egriútközi, Madarás-
gyaloguta, Poroszlóuta.

Valkhalma l. Makhalma.

Vár l. Makjánvára.

Víz l. Holtégervize.

Völgy l. Almásvölgye, Cse-
regvölgy, Gálosvölgye,
Makjánvára, Nádasvöl-
gye, Nagynyárasvölgye,
Tolvajvölgy.

Walkhalma l. Makhalma,
Nagyhalom.

? Zala l. Szalafő.

Zirduskafeje. 1399. Cserép és
Darócz közti határ: „inde descen-
dit in quendam vallem *Zirduska-
feye* vocatam.“ N. 8. D. 2. f. 2.
No. 5. *Iványi Béla.*

Szegedi tájszavak.

(Harmadik közlemény)

gyalánt: gyanánt.

gyallandó: gyarló. gyallan-
dó az embőr!

gyaporít ~ gyarapít.

gyaporodik: gyarapodik.

gyáva: ügyefogyott, élehetetlen, te-
hetetlen [a szegedi parasztember
ezt a jelzőt érzi a legnagyobb sér-
tésnek].

gyëtra: gyomor, bendő, has [gú-
nyos]. De nagy a gyëtrád.
hél: de sok fér a hasadba!

gyértypéz: téli estéken össze-
ülnek valahol kántyázni. A végén
a világbeliért pénzt hánynak a
gazdaasszonynak össze a vendé-
gek.

gyomászol: gyúr, gyömöszöl,
(főképpen téstát).

gyökér: petrezselyem. Beszélnek
természetesen fa gyökeréről, fog
gyökeréről, de a gyökér: a pet-
rezselyem.

gyömör: gyűr.

gyöngge csírke: fiatal lány
[tréfás]. Assë gyöngge csír-
ke mán!

gyönggefájju: gyönggeszervezetű,
beteges [emberre mondják].

gyöplő: gyeplő.

gyüszméköl: jár-kel [főképpen:

öreg]. Nyócvan esztendő s,
de még nagyon szépen
égyüszméköl!

habók: pars virilis.

habos: a rosszul kalapált kasza
élére mondják.

habódzik: iparkodik, kitartóan
dolgozik, (v. ö. habók: pars
virilis). Mögélsz tē mán
úgyis, ha nem is habódzó'
annyira!

habog: hebeg, hímez-hámoz.

had: család, nemzetség. Kormá-
nyos-had, Kispétör-had
stb.

hagyottszínű: színehagyott.

hajadonféjt: hajadonfővel.

hajma: hagyma.

hajmaposzora: vöröshagyma-
mártás.

hajt: hasonlít. Inkább az apjá-
hon hajt, mint az anyyá-
hon.

hajtós: lusta, akit mindig haj-
tani kell a dologra.

hakkâ: halkán. Nagyon hak-
kâ beszélt.

halamás ~ halomás: elhalá-
lozás.

halából: nyalából.

- halálkocsi: halottas kocsi.
 halálmadár: a temetkezési vállalat díszruhás embere.
 halottak hete: az a hét, amelyikbe halottak napja belesik. Ilyenkor nem szoktak földmunkát végezni.
 halottbíró: leltárbiztos (inkább már csak öregek mondják).
 hamâ: 1. hamar, 2. hamaros, gyors. Hamâ tüzet rak. Hamâ munka sose vót jó.
 hamâlőtőcske: olyan gyerek, aki születésével nem várja meg az esküvőt követő szabályos kilenc hónapot.
 hamardossan: hamarosan.
 hamu: a tűznek hamuja van, a gyertyának, lámpabélnek hamva, vagy hamvájja.
 hancsik: hant.
 hancsikol: széttördeli a kapa fejével a hantokat kapálásközben.
 hanyitt: hanyatt.
 haskadinnya: forradásos, lapos korcsfejlődésű dinnye (v. ö. MNy. 24: 209).
 haszonvőheteetlen: hasznavehetetlen.
 főhatalmasít: felhatalmaz.
 havi: Havi Boldogasszony napja (aug. 5.), az alsóvárosi búcsú napja. Nem soká itt lösszmán havi!
 hálladatos: alkalmas, megfelelő, tartós. Nagyon hálladatos ruhám van, nem sajnálom, hogy ojan soké atták!
 hámíz: hámoz.
 házpásztor: az a családtag, vagy szomszéd, akire házat bízzák, amikor az egész család elmegy hazulról.
 hebejdős: zavarosbeszédű.
 hebrencs: gyors, kapkodós beszédű.
 hecing: hetes a kártyában, pl. makkecing [tréfás].
 heitelen: rendetlen, szeles (főképp: gyerek).
 össze-hercehurcáz: megpirogat.
 [herebere]: gyerekektől szokták öregek kérdezni: vaszisztasz tus macskanadrág tengőri herebere (v. ö. kunmiatyánk).
 hermonika: harmonika.
 hetfe: hétfő, hetfén: hétfőn.
 heti: heti piac. Mék a hetibe.
 hétköznapi ruha: az a ruha, amibe dolgoznak, amibe köznap járnak.
 hézak: hézag.
 héjjándzik: hiányzik.
 hibádzik: hiányzik. Mőhetnénk, de még a János hibádzik.
 hibás: hibáselméjű.
 hídlás: az istálló padozata.
 hinnyáros: hináros.
 hit: természet, magatartás, Nagyon haragos hite van. Nagyhiű: összeférhetetlen természetű.
 hitől: erősködik, bizonygat. Nagyon hitölt, hogy úgy van, ahogy mongya.
 hogyanáz: tétlenkedik, lazás (munkaközben).
 hörcsökös: hirtelenmégű, költözködős ember jelzője.
 hujánt: kiált.
 hum: huny, szunnyad.
 ê-husol: elnyű, elkoptat (pl. ruhát).
 igaz-ê bár: úgy-e? igaz-ê × ugyê bár [újkeletű alakulás].

igazlító: ellenőrző, felügyelő.
Ereggyé fíjam a feles-
hőn igazlátónak.

igenyős: egyenes

ígrű-igre: szóról-szóra.

igyenget: egyenget.

igyít: ügyet vet. Beszéltem
hozzá, de nem igyított
rá.

igyössen: így, ilyen formán,
ezek után.

ijöget: ijesztget.

ikább ~ inkább.

mög-iklant: megfenyít. Mög-
iklantottam egy kicsit
a gyereköket.

ímőjög: émélyeg; ímőjgős:
émelygős.

inderkődik: ingerkedik, incsel-
kedik. Nē inderköggy ve-
lem, mē mögjárod!

legisinkább ~ leginkább.

ingen: ingyen.

ipós: após, ipa × após (újkeletű
„uras" szó).

ispiony: sötétlelkű ember.

istenvilágmöddig: kívárha-
tatlan ideig. Istenvilágmöd-
dig ötözik.

istória: 1. ügy, eset, 2. vásári
ponyvátörténet.

istramentom: eszköz, instru-
mentum, (az eszköz nem élő
szó népünk körében).

istrázsál valakit: várakozik va-
lakire. Majd eggy órájig
istrázsáltam, még éké-
szült.

iszánkodik: jégen csuszkál.

isztrongál: fejéshez tereli a ju-
hokat (ma már inkább a Felső-
tanyán); isztrongás: aki a
fejéshez tereli a juhokat.

(Folyt. köv.)

Bálint Sándor.

Kisebb közlemények, apró megjegyzések.

**Gróf Zichy István: Az eurázsiai lovas-nomád műveltség
kérdéséhez.** Budapesti Szemle, 1936, 17—36.

Zichy István gróf cikkében két bennünket nagyon meglepő
tételt állít fel. Az egyik, hogy a szkíta lovaskultúra elkerült Kelet-
ázsiaiba, úgyhogy ott a hiung-nu nép végeredményben szkíta hatás
alatt vált lovasnomád néppé. A másik tétele pedig arra vonatkozik,
hogy a keletporoszországi pianobori vaskultura hordozói vélemé-
nye szerint bolgártörökök voltak.

Zichy István korábbi magyar őstörténeti elmélete tulajdon-
kép a *hiung-nu* = *hun* = *bolgártörök* azonosításokon épült fel. Al-
kalmunk volt már részletesen kifejteni (v. ö. NNy. IV. 53 ll.), hogy
a hun népnek a bolgártörökkel való azonosítása még csak szóba
sem jöhet. Mészáros Gyula pedig a közelmúltban fejtette ki
(v. ö. NNy. IX.), hogy annak a hun népnek, amely Európában
szerepelt, a legcsekélyebb köze sincs ahhoz a keletázsiai néphez,
amelyet a kínai krónikák *hiung-nu* néven emlegetnek. Az azono-
sítás egyedüli alapja csak a névhasznosság volt. Illetve ez is csak
lett volna, ha t. i. azt a bizonyos ázsiai népet jelölő kínai ideo-

grammot tényleg *hiung-nu*-nak kellene olvasni. Azonban még ez is kérdéses; Zichy például mostani dolgozatában már *hsziung-nu* és *hsiung-nu* néven emlegeti őket. Ha feltesszük, hogy ez helyesebb olvasat, akkor még névhasználatról sem beszélhetünk, az ugyanis nyelvi szempontból elképzelhetetlen, hogy a *hsziung-nu* hangsorból valami nyelvben a *hun* hangsor fejlődött volna vagy hogy a *hsziung-nu* nevet valamely nép *hun* alakban vette volna át. Nagyon messze vezethetne, ha azt a sok feltevést vizsgálat tárgyává tennők, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy Zichy a szkíta lovaskulturát eljuttassa Keletáziába. Csupán néhány állítására kívánunk reflektálni. Szerinte a szkíták Orosz-Turkesztán területéről költöztek Déloroszországba. Nem tudjuk mire alapítja ezt az állítását, mert például az általa is többször idézett *Menghin* szerint az iráni népek, akik közé a szkíták is tartoztak, nyugat felől költöztek a Kr. e. II. évezred elején Déloroszországba (állítását *Menghin* archeológiai adatokkal támogatja). Sőt *Menghin* azt is állítja, hogy az iráni népek tulajdonképp elindogermanizálódott ugoroknak tekintendők és hogy ép ugor népekkel való keveredés révén lettek állattenyésztő nomád lovas néppé. Ez a feltevés így semmiesetre sem állhat meg; azonban ha az ugorok helyébe azt a Mészáros Gyula által hunnak nevezett népet tesszük, amelynek a révén az ugorok is megismerkedtek a lótenyésztéssel, akkor *Menghin* elmélete már egyáltalán nem látszik képtelenségnek. Ebben a kérdésben Zichynek mindenesetre állást kellett volna foglalnia. De a majkopi kurgán vázájának szép loábrázolásáról híres u. n. kubáni kulturáról is szólnia kellett volna, amelyet t. i. *Menghin* lovasnomád szteppe-kulturának mond, pedig hordozói semmiesetre sem voltak iráni népek. Nem szól Zichy a lótenyésztés kérdéséről sem, pedig az *Menghin*nek és másoknak a felfogása szerint is középázsiai eredetű. Nem értjük Zichynek azt az állítását sem, hogy a Kinától északra lakó barbároknak a Kr. előtti VI. században „semmilyen lovuk sem lehetett” (22. l.). Hisz ő is használta jegyzeteinek tanúsága szerint de *Groot* könyvét (*Die Hunnen der vorchristlichen Zeit.* 1921), ahol már a második lapon az olvasható a Kr. előtti XXIV—XXIII. század viszonyaira vonatkozólag: „Bereits vor *T'ang* und *Jü* gab es *Džong* der Berge, *Hein-un* und *Hun-ok*, die unter den *Man* des Nordens wohnten und mit den Herden hin und her wanderten... Ihr Viehbestand setzt sich grössteils aus *Pferden*, *Rindern* und *Schafen* zusammen“.

Nem tartom szerencsésebbnek Zichynek a pianobori kultúra hordozóira vonatkozó elméletét sem. Ha t. i. a pianobori kultúra hordozói bolgártörökök lettek volna, akkor rejtély volna a számunkra, hogy kik voltak a pianobori kulturát a hatodik században felváltó u. n. bolgár-kulturának a képviselői, a két kulturának t. i. semmi köze sincs egymáshoz, vagyis a teljesen más jellegű bolgár-kultúra nem fejlettebb folytatása a pianobori-kulturának; viszont eddig az egyáltalán nem volt senki számára sem kétséges,

hogy a bolgár-kulturának a képviselői az u. n. volgai bolgártörökök voltak. A pianobori kulturának a hordozói között, ha a bolgártörökök nem is, de a magyarok ősei mindenesetre ott szerepeltek. Azok számára, akik ismerik a magyar nép őstörténetére vonatkozó tanulmányunkat, az sem lehet kétséges, hogy miért tűnt el Keleteurópából egy bizonyos időben nyomtalanul a pianobori-kultura. Azért t. i., mert az u. n. volgai bolgártörökök kiszorították hazájukból ennek a kulturának a hordozóit, az ugor népeket. Az obi ugor népek északi irányban tértek ki ekkor a török népek nyomása elől, a magyarok pedig déli irányban elköltözve a kazárok szolgálatába álltak. Ha persze valaki a magyar őshazát Zichyvel és Németh Gyulával Ázsiában keresi és azt hiszi, hogy az ősmagyar nép a törökökkel való érintkezés előtt csak valami primitív „zsákmányoló“ életmódot folytató nép volt, az a pianobori-kultura képviselőivel természetesen nem tudhat mit kezdeni. Egy hibás elmélet azonban még egyáltalán nem lehet alkalmas egy másik hibás elmélet ellenmondásainak kiküszöbölésére.

Moór Elemér.

Yrjö Wichmann: Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó dialekt. Herausgegeben von Bálint CSÜRY und Artturi KANNISTO Helsinki 1936. Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV.—XV. + 219 o.

Yrjö WICHMANN, kiváló finn nyelvész, votják, zürjén és cseremisiz tanulmányútjai után oly nyelvészeti feladatot vállalt magára, melyet tulajdonképpen a magyar nyelvészeknek kellett volna teljesíteniök. Az 1906. és 1907. években Moldvában lakó csángó véreinket kereste fel és körükben folytatott nyelvészeti kutatásokat Roman kerületben, majd midőn 1907-ben Moldvában véres parasztlázadás tört ki, munkásságát Brassó megyében a hétfalusi csángóknál, Hosszúfaluban folytatta. Csángó gyűjtésének csak egy részét tudta tudományosan értékesíteni és közreadni, további munkájában, mint számtalan más finn-ugor nyelvésztársát, a halál akadályozta meg. Mivel a sors kegyetlensége számtalanszor tette lehetetlenné, hogy finnugor nyelvtudósok kutató útjaik eredményét sajtó alá rendezhessék, a finnországi Finn-Ugor Társaság elhatározta, hogy tudóstársainak életét „meghosszabbítja“ és a halott kéziratokat életre kelti. Nagyszabású, államilag és társadalmilag bőkezűen támogatott, munkatervet dolgozott ki és a „fiatalokra“ bízta.

az elhunytak magyar, osztják, cseremis, szamojéd stb. kéziratának feldolgozását és kiadását. Ebbe a munkatervbe tartozott WICHMANN csángó anyagának közzététele. E feladatot KANNISTO Artúr helsinki és CSÜRY Bálint debreceni egyetemi tanárookra bízta a Társaság, két éves munkájuk eredménye most itt fekszik előttünk.

WICHMANN helyszíni munkásságának eredménye nem lehetett egy teljes nyelvjárási szótár, mert ilyen szótár összeállításához évtizedek munkássága szükséges, mint azt CSÜRY Bálint Szamosháti szótárának szerkesztése mutatta. Azonban WICHMANN szótára így is rendkívül értékes, mert viszonylagosan kisebb terjedelme ellenére is sok régiséget őrzött meg (pl. *fel 'zsir'* jelentésben, a régi nyelvi *mony 'tojás'* szó *tyukmonyrátott* összetételben, stb.). Jelentős e szótár szóföldrajzi szempontból is, mivel ily természetű megfigyelések hiányában, szógyűjteményekre vagyunk utalva. Végül fontos e szótár az északi csángó nyelvjárás új szavainak (neologizmusok és román jövevények) megfigyelésére. A román nyelvtengerben elvesző magyar sziget nyelvének kincsét őrzi meg ez a gyűjtemény, melyet rendszeres nyelvtani feljegyzések és 20 oldalnyi népi szöveg egészít ki. A szótár szerkesztői nagyon helyesen egybefoglalták WICHMANN feljegyzéseinek teljes anyagát és a szövegek szavait is beledolgozták az eredeti szótári anyagba, úgy, hogy az egész anyag teljes szótári útmutatóját kapjuk meg. Kifogásolnunk kell azonban, hogy a szótárfeldolgozók nem a köznyelvi alakokat vették abc-rendbe, hanem a fonétikailag túlságosan átírt alakokat, miáltal a szótár kezelése nehézkessé válik.

A szótár szerkesztői, CSÜRY Bálint és KANNISTO Artúr hasznos munkát végeztek e kallódó szótári értékek kiadásával. A magyar nyelvtudomány hálával tartozik finn testvéreinknek, hogy hazai feladatainkban segítenek. Szerencsére már újból vannak magyar nemzetiségű csángó-kutatóink, kik teljesítik nemzeti feladatunkat.

Erdődi József.

Szerkesztői üzenet. Az *Acta — Szegedi Füzetek* ezzel a III. évfolyammal megszűnik. Félbenmaradt cikkeinek és tudományos céljainak folytatása emitt lesz: „*Közérdekű Közlemények a nyelv-, irodalom- és néptudomány köréből*“. Megjelennek e közlemények két füzetben, egyik év szeptembere és a másik júniusa között. Szerkesztője: Mészöly Gedeon.

Deutsche Auszüge.

GEDEON MÉSZÖLY: *A láp szó eredete és rokonsága.* (Ursprung und Verwandtschaft des Wortes *láp*). — — — — — S. 87

Das ung. Wort *láp* bedeutet nicht 'Moor, Moorgrund, Sumpfwiese' wie es in den Wörterbüchern zu lesen ist. Die Bedeutung des Wortes *láp* ist 'schwimmende Insel, Floss': die ursprüngliche Bedeutung des Wortes war also 'schwimmend'. Eine Variante des Wortes *láp* ist *láb*, es ist identisch mit dem altungarischen Zeitwort *láb* 'schwimmt', von diesem Verbum stammt u. a. das Nomen-Verbale *lábóvány* 'schwimmende Insel' und *lábó* 'Floss'.

Vom Hauptwort *láb* stammt das Zeitwort *lábol* 'geht, wadet, schwimmt'. Daraus kann gefolgert werden, dass das Hauptwort *láb* mit dem Zeitwort *láb* 'schwimmt' und mit dem Hauptwort *láp* ~ *láb* 'schwimmende Insel' → 'Floss' identisch ist.

In einer gewissen Periode des Finnisch-Ugrischen konnte man mit dem Namen eines Körperteiles die Funktion desselben bezeichnen z. B. wotjak. *šin-* 'Auge, sehen'. Ein Denkmal dieser Periode ist die Doppelbedeutung des ungar. Wortes *láb* 'Fuss, schwimmt'. Im Sonderleben der ungar. Sprache können wir beobachten, dass dasselbe Wort als Zeitwort die Handlung u. zugleich als Hauptwort den Urheber der Handlung auszudrücken vermag, z. B. *csillag* 'schimmert' und 'Stern'. So bedeutet *láb* < **láp* 'schwimmt' u. 'das Schwimmende, schwimmende Insel, Floss'.

BÉLA ZOLNAI: *Szóhangulat és kifejező hangváltozás.* (Bedeutungsgefühle und expressiver Lautwandel). V. Mitteilung. — — — — S. 143

2. *Lautnachahmung.* Die Reproduktion der Laute der Natur ist eine unwillkürliche Sprachschöpfung, doch werden die so entstandenen Wörter von der folgenden Generation geerbt und so werden diese lautnachahmenden Wörter zu konventionellen Wörtern. Die Literatur gruppiert bewusst gewisse Wörter um dadurch Bewegung oder Töne malen zu können. Doch können wir beobachten, wenn wir nach dem Muster der uralten lautnachahmenden und bewegungmalenden Wörter neue Wörter fertigstellen, dass diese die Bedeutungsnuance ihrer Muster erben. Die akustische Gestalt des unbekannten Wortes ruft irreführende Associationen hervor und dadurch verändert sich die Bedeutung des Wortes. Unser Ideal kann nicht eine ausschliesslich aus lautnachahmenden Wörtern bestehende Sprache sein; im Gegenteil, die Sprache entfernt sich von der sachlichen Welt, sie wird abstrakter und das Wort wird zu einem Zeichen (*signe verbal*). — Warum sind die Schallwörter und die Lautmalenden expressiver Natur? Weil sie nach einem gewissen Lautmuster aufgebaut sind, das uns in Konvergenz mit der Bedeutung in die stimmungsvolle Welt der Uerscheinungen führt. Durch die Lautnachahmung bereichert sich einerseits die Sprache mit neuen Wörtern, anderseits gewinnen diese Wörter

eine konkrete Bedeutung und verschmelzen mit dem expressiven Wortschatz.

3. Lautmetapher und Elementarverwandtschaft.

In vielen Sprachen gibt es Wortpaare mit velarem bzw. palatalem Selbstlaut, von denen das erste die fernliegenden Dinge, das zweite aber die näherliegenden bezeichnet, z. B. ung. *ott* 'dort' — *itt* 'da', wogulisch *ti* 'dieser' — *tu* 'jener'. Im Zusammenhang mit dem Wechsel des Selbstlautes können wir einen Intensitätswechsel bei den Haupt- und Zeitwörtern beobachten, z. B. *kavar* ~ *kever*, *csantra* ~ *csentre*; dagegen gibt es Zwillingswörter mit dunklen und hellen Vokalen zur Zusammenfassung disparater Dinge; franz. *méli-mélo* 'mélange confus', ung. *ringy-rongy*, deutsch *Sing-Sang*. Dieser akustische Zug wird nicht immer durch semantische Differenzierung begleitet und diese Lautmetapher (Lautsymbolik) will nicht bedeuten, dass es eine uralte sprachschöpfende Kraft gibt, trotzdem wir in der Sprache der Kinder im Zusammenhang mit der Verschiedenheit der Ausdrücke eine Verschiedenheit des selischen Hintergrundes beobachten können (*likill* 'Kinderstuhl', *lukull* 'Stuhl des Grossvaters').

4. Betonung und Melodie. a) Expressive Betonung.

Durch die Emotion kann sich die Betonung eines Wortes ändern und dadurch wird der affektive Charakter desselben Wortes oder Ausdruckes ein anderer (*C'est incroyable! C'est incroyable!*). Diese emotionelle Betonung ist besonders bei den oft gebrauchten Adverbien, Hauptwörtern, „Scheltwörtern“ (fr. *beaucoup* anstatt *beaucoup*, *bandit* ~ *bandit*) zu beobachten und sie kann auch die Abkürzung der Wörter mit sich bringen (*mélodrame*: *mélo*, *professeur*: *prof.*). Oft wird bei Aufzählung der Artikel oder das Bindewort betont (*et des larmes, et des jalousies*) im Gegenteil zu der einfach logischen Rede. Die Emotion führt eine gewisse Betonungs-Fluktuation in die Sprache ein und ihr emphatischer Wert ist geeignet zur Hervorrufung von Stimmungen und zur Veränderung der Bedeutung. Letzten Endes führt sie zur expressiven Silbentrennung, jede Silbe wird für sich allein ausgesprochen und betont (*Tem-po! Phan-tas-tisch!*)

b) *Melodie*. Die Melodie schmiedet die aneinander gereihten Wörter zu einem Satze zusammen; je gefühlvoller die Sprache, desto melodischer die Rede. Die Melodie hängt also einerseits vom Temperament des Sprechenden ab, andererseits vom Zweck des Ausgesprochenen (Rede, Konversation, Vorlesung, etc.). Auch den nationalen Charakter zeigt die Melodie (vgl. die Rede eines Franzosen und eines Deutschen). Die Schrift hat keine Zeichen für die Melodie, trotzdem Sprachen existieren, in welchen die Bedeutung einer Lautgruppe der Änderung der Melodie unterworfen ist. Der Dynamik und der Melodie entsprechend kann derselbe Satz 6—7 Bedeutungsvarianten aufweisen, ja die Melodie ist fähig einem Satz die entgegengesetzte Bedeutung zu geben (Ironie). — Die Betonung und die Melodie haben also einen semantischen Wert, groteske Melodie hat einen komischen Erfolg und Wörter ohne Bedeutung (Zahlen)

können eine der Melodie entsprechende Bedeutung erhalten. Man müsste die melodischen Möglichkeiten der verschiedenen Sprachen untersuchen und vergleichen.

ANTAL HORGER: *Pereputty*. — — — — — S. 181

Verfasser widerlegt die Etymologie von N. SEBESTYÉN (NyK 49: 1), laut welcher das ungar. Wort *pereputty* 'Gesindel' finnisch-ugrischen Ursprungs wäre (finn *pereh* > *perhe* 'Familie' + wog. *pūt* 'Söhne'). Verf. glaubt mit ALEXICS, dass das Wort slawischen Ursprungs sei und beweist auf lautgeschichtlicher Grundlage, dass es aus dem rumän. *poroboc* 'Kind' kommt (rum. *poroboc* > ung. *porobok*: **porobokja*, mit Possessivsuffix > *porobottya* > **parobottya* > *pereputtya* > *pereputty*. Wie die meisten rumän Lehnwörter der ungar. Sprache bekam das Wort eine pejorative Bedeutung.

KARL MARÓT: *Refrigerium*. — — — — — S. 187

G. MÉSZÖLY hatte bewiesen, dass im Altungarischen die Wörter *hit* und *hiedelēm* ursprünglich 'Abkühlen, Erholung, Rast' bedeuteten und erst später entwickelte sich ihre heutige Bedeutung 'Zuversicht, Glaube'. Sich an die Arbeit von MÉSZÖLY berufend, bespricht Karl MARÓT das christl.-lat. *refrigerium*, *refrigeratio* als Etymon des ungar. *hiedelem*-, *hit*-Wortbildes. Zunächst folgt MARÓT den neuesten Ausführungen VAN DER LEEUWS, welche die in Ägypten entstandene Metapher (*kḥ* 'Kühl-sein, abkühlen, kühles Wasser', *kḥ-wt* 'Kühle- Kühlmachende; die Götter, die den Toten Wasser einschenkt' usw.) besprechen und laut welchen diese Metapher von dort nach Rom und so in die Vulgata gekommen ist. VAN DER LEEUW schildert den Ursprung, die Lebensgeschichte und die Schicksale des kirchlich-lateinischen *Refrigerium*-Wortes.

Dann werden, auf Grund einer Arbeit von A. TURYN, Einblicke in die Philosophie ähnlicher Bildungs- und Bedeutungslehnwörter gewährt und der psychische Mechanismus des sogen. Bedeutungswandels wird im allgemeinen besprochen: die Übereinstimmungen im Gebrauch von gewissen abstrakten Bildern in den verschiedenen Sprachen können immer auch einen psychologischen Grund und eine kulturhistorische Bedeutung haben.

MARÓT vermag aber auch in der hebräischen Bibel die Bekanntheit des *Refrigerium*-Bildes nachzuweisen und wendet sich so gegen die ägyptisch-römisch-christliche Übernahme wie gegen Turyns *ὄψηναις*-Beispiel, und bezweifelt überhaupt die Möglichkeit eines Wandels. Die richtige Entwicklungsvorstellung muss aus der Erkenntnis ausgehen, dass nicht der geographisch-historische Wandel der Wortkörper (ihr „Sichanbieten“), sondern innere Faktoren (Vorbereitetsein) und Ähnlichkeit sämtlicher Umstände, mit einem Wort entsprechende Konstellationen die Übernahme eines Wortes bedingen, und das neben den ähnlichen Momenten einer Übernahme auch die nichtähnlichen zu beobachten sind. Das biblische

Refugium-Bild ist in seinen zahlreichen Wiederholungen nie ganz gleichwertig. Auch die allein dastehende Entwicklungsbahn des ungar. Falles (*hiedelēm*-refugium und [christlicher] Glaube) hängt mit der spezifisch ungarischen Bedingtheit der Übernahme zusammen: bei unserem Klima nämlich und für das ungarische Bewusstsein bedeuten auch Wind, Regen usw. eine ähnliche Gefahr, wie sie für Ägypten nur die Sonnenwärme bedeutet hat.

An diesem Punkte werden MARÓTS Ausführungen für die Ableitung und Bedeutungswandel des ungar. Wortes *hiedelem* sehr bedeutungsvoll. Auf dieser Grundlage kann man mit bedeutend grösserer Sicherheit behaupten, dass die altungarischen Schriftsteller bewusst das Wort *refrigerium* mit dem ungar. *hiedelem* u. *hüvösülés* übersetzten, denn sie wussten, dass das Wort *refrigerium* zur Wortfamilie von *frigidus* und das Wort *hiedelem* zur Familie von *hüvös* 'kühl' gehört. Das Wort *hiedelēm* bezeichnete einen gegen Wind und Sonne schützenden Gegenstand.

GEDEON MÉSZÖLY: *Thallóczy Lajos mint nyelvművész.* (Lajos THALLÓCZY als Stilist). — — — — — S. 220

Eine Festrede gehalten gelegentlich eines THALLÓCZY-Gedenkmahles.

JÓZSEF ERDŐDI: *Huj, huj, hajrá!* (Huj, huj hajrá!) — — S. 228

Verfasser verbindet den ungar. Kriegsausruf *huj, huj, hajrá* und die Interjektionen *haj ~ huj ~ hoj, haja-huja*, 'jubilum' mit wogul-ostjak. *kaj* 'Anrufung der Götter, Interjektion', wog. *kaj* 'schreit', ostj. *kēl* 'zaubern', (Obdorsk) *koi* id. Nur in den ugrischen Sprachen hat das Wort *kaj* eine religiöse Bedeutung, — in den anderen finnisch-ugrischen Sprachen ist es nur eine Interjektion (vgl. syrj. *gaj*, wotj. *kaj*, finn. *kaikkua* 'hurler'). Verf. betont die Möglichkeit der Vergleichung von Interjektionen der verwandten Sprachen.

BÉLA IVÁNYI: *Pótlék az Oklevélszótárhoz.* (Ergänzungen zum Urkundenwörterbuch). — — — — — S. 233

SÁNDOR BÁLINT: *Szegedi tájszavak.* (Dialektwörter aus Szeged). IV. Mitteilung. — — — — — S. 240

ELEMÉR MOÓR: *Gróf Zichy István: Az euráziai lovas-nomád műveltség kérdéséhez.* (Graf I. Zichy: Zur Frage der Nomaden-Reiterkultur von Eurasien). — — — — — S. 242

JÓZSEF ERDŐDI: *Yrjö Wichmann: Wörterbuch des ungarischen Csángódialektes.* — — — — — S. 244

SZÓ-, NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

az 1936. évfolyamhoz.

Összeállította: *Erdődi József*.

(E szó-, név- és tárgymutatóba nem vettük fel *Bálint Sándor*: Szegedi tájszavak és *Iványi Béla*: Pótlék az Oklevélszótárhoz c. szójegyzékek, valamint *Eckert Irma*: A kalocsai hímzés eredete és fejlődése c. tanulmány szavait.)

- ag-eb* 72
-ag igeképző 107
 áldozatbemutatás az ugor népeknél 228
 álikerszavak 185
alít 190
 álló-fa 136
árnyék 4, 191, 218
b ~ p 125, 183
ballang 60
barlang-kóró 60 k.
barlangó 60
bin 11
bizodalom 6, 218
 BOTA JÁNOS 204
bú 16
 BUDENZ JÓZSEF 18, 95
buzgó 12
buzgóság 13
bűn 11, 16
 cezura 29
 CROCE BENEDETTO 205 k.
 csángó 244
 cseremisiz *šeŋg* 118
 „ *šengač* 118
 „ *wuj-šeŋgel* 118
 csik-gát 131
 CSÜRY BÁLINT 82, 244
 DE SAUSSURE 203
eb 72
ebmankóró 59
ednám-kóró 59
 égi lakoma 193
 egyiptomi *kbh* 194 kk.
 „ *kbh-wt* 194
-éjt < -ëjt képző 3
 elemi rokonság 160
 elvont főnevek 197 kk.
 enjambement 31
 enyhely 4
ezielüt 73
 FAZEKAS JENŐ 83
fel-lább 105
felül-lábbog 106
figyel 122
 finn *kanta* 117
 „ *kantaa* 118
 finnugor nyelvek testrésznevei 117
 finn-ugor nyelvtudomány feladata 214
föl-lábad 112
forró 12
fütel < filel 122

- gólya 138
 GOMBOCZ ZOLTÁN 95, 116, 202 k.
 görög *ἀναψυχή* 192, 196, 212
 " *ἀνάψυξις* 192, 196, 200, 212
 " *συγγέω* 197 kk.
 " *σύγγυσις* 197 kk.
 " *αἰτιαί ψυχήρια* 193
 " *ψυχρόν* 193, 212
 görög nyelv hatása 198 k.
 gyereknyelv 159
 GYÖRFFY ISTVÁN 97, 115
 GYÖRKE I. 83
haj 232
haja-huja, heje-huja 231
halavány 104
 Halotti Beszéd 80
 halotti lakomák 192
halovány 101
 hangfestés 147 kk.
 hanglejtés 168
 hangmetafora 155 kk.
 hangsúly 19, 162
 hangszimbolika 159
 hangutánzás 143 kk., 231 k.
harapou 71
hát 118, *hátal* 118
 héber nyelv hatása 199
hej 232
 HERMAN OTTÓ 99, 115
hëül ~ hiül 11
hideg 1 kk., 189
hiedelëm 1 kk., 187, 218 k., *hiedelmez*
 2 kk., 219
 himzés 47
hit 1 kk., 187 kk., 219
hisz 1 kk., 190, 219
hitt 11
hivéjt 3
hível 11
hiventés 11
hives 3, 10 k., 189
hivesít 2
hivös 11
hivott 11
hivöntöz 4
hivutt 11
hoj 232
 holland *verkoelt* 191 k.
 HORGER ANTAL 203
 HORVÁTH JÁNOS 24
huj 230., *huja* 231., *hujánt, hujjogat,*
 hujongat 231, *huj, huj, hujrá!*
 228 kk., *hujrá* 231, *hujuj* 232
 hurca-gát 133
hurrá 231
hül 11, 16
hülle-fülle 71
hűs 189
hűt 4, 13
hüvös 11, *hüvösülés* 17
 ikerszók 61, ikerítés 185, álikerszók
 185
 indulatszó 39, 232
ingó 101, 103
ingókaszálló 103
ingóláp 101
ingovány 101
irkál-firkál 70
 -it képző 3
 jelentésfejlődés 197 kk.
 jelentésfordítás 196
 jelentésváltozás 201 kk.
 jövevényszavak l. oláh, szláv, tót
 KANNISTO ARTÚR 244
 KARÁTSONYI JÁNOS 97
kā + mgh. > ty ~ tty + mgh. 184
 kifejezés 204
 kifejezések elterjedése 210
 kifejező hangok 39
kivül 11
 kotú 129
 közmondások 78
 kultúrkör (keleti-hellenisztikus-római)
 192 kk
kül 11, 16
 -l igeképző 122
láb 98, *lábád* 109, *lábadozás* 127,
 lábo 97, *lábóló* 113, *Lábován,*
 Lábván, Lábvány 101
lább 98, *lábbád* 109, 112, *lábbag* 106,
 lábbó 97, *lábbog* 106, *lábboló* 113.
 lábbu 106

lábint 134, *lábít* 134, *lábító* > *lábító*
134

lábó-horog 98

Lábován 101, *Lábván* 101, *Lábvány*
101

lakoma (halotti) 192, (égi) 193

lambó 136

láp 86

lápá 139, *lápás* 140

lapp- 127, *lappos-buza* 127

lappad 126

latin *confundere* 197

„ *confusio* 197

„ *refrigerium* 188 kk.

„ *refrigeratio* 188

„ *refrigerare* 188

LAZICZIUS GYULA 203

lebég 104

lén 11

lép 141

lépő 134

les 124

LEWY 18

libég 104

lobog 104

LOVASSY SÁNDOR 101

lön 11

LUX GYULA 203

lűn 11

mál 118

MARK 18

mėghivėl 12

mėghivōhed 13

mėghūl 12

mellérendelő összetétel 182

melódia 168

messelátó, messzelátófá 137

mordvin *k'emems* 18

MUNKÁCSI BERNÁTH 95

NÉGYESY 17

nēm okos 72

népnyelv 89

nomen-verbum 116, 121

N. SEBESTYÉN IRÉN 181

numerus 18

nyelvestétika 18, 143 kk.

nyom 124

óegyházi szláv *vapa* 'Pfütze' 142

-ó, -ō igenévképző 131

o > *u* 183

-og igeképző 107.

okos 72

oláh jövevényszavak jelentésválto-
zása 183

oláh *poroboc* 183 k.

olasz *refrigère* 191, *refrigerio* 191, 209

oltalom 5

osztják *χont-əmt* 'auf den Rücken
nehmen' 120, *χont-ša* 'auf
dem (den) Rücken' 120,

„ *kaj, kaj, kulaj!* 228, *kuj-saw*
228,

„ *kēj-* 'varázsolni' 229, *keita χo*
'varázsló' 229

„ *koi-* 'zaubern' 229,

„ *lāmp* 'talp' 135

Ó-Testamentum nyelvi hatása 199

öklel 123

önik 81, *önöttei* 80

őrfa 138

ősnyelv 159

ösztörű 136

PAIS DEZSŐ 101

Parabuch szn. 185

p ~ b 125

p ~ mp 126

pejoratív jelentésváltozás 183, 186

pereputty 181 kk.

próza-rítmus 25

purgatorium 193

rítmus 18

rokonságjelző szláv jövevényszavak
183

román l. oláh

rövidülés indulatszóknál 40

rutén *parobok* 183

samán elnevezése 229

SAUSSURE 203

SIMONYI ZSIGMOND 219

strófa 34

szamojéd *lāmba* 'talp' 135

SZIGETHY GYÖRFFY ISTVÁN 94
 SZINNYEI JÓZSEF 95
 szláv jövevényszavak 183
 szóalkotás 154
 szóképek 197 kk.
 szórend 22
 szólások 78
szökő 92
tara-fara 70
 tájszavak 73, 240
téb-láb 115, *tib-láb* 115, 126
 testrésznevek jelentéseltolódása: 118
 téves asszociáció 150
 THALLÓCZY LAJOS 220
tib-láb ~ *tip-láp* 115, 126
 TOIVONEN 18, 135
 TOMPA MIHÁLY 86
 tót *porobok* 183
 TURYN A. 197 kk.
ty ~ *tty* + mgh. < *kj* + mgh. 184
 ugr. *-mb-* ~ magy. *-b-*, *-mb-* 136
 úszó-horog 98
üz-füz 61

-v- tövűek 11
v- ~ *l-* 141
 VAN DER LEEUW 188 kk.
 vándor 92
vápa 139, *vápás* 140
vép 141
vitt 11
vívott 11
 víz 192 kk.
 vogul *a* ~ magy. *u* 232
 „ *χunt* 'hát', *χunt-* 'hord' 120,
 „ *kaj-* 'kiált' 229, *kajné-χum*
 'varázsló' 229, *kaj-saw* 'imád-
 ság' 229
 „ *kaja-juj* ~ *kaja-juji*, *kaja-*
 jujiŋ ~ *käje-jui* 230
 „ *lōpi* 96, *lūp* 96, *lūpi* 96 'Baum-
 stamm'
 „ *pūt* ~ *pūt'* 182
 votják *nj̄r* 117
 „ *šin-* 117
 zsombék 127, zsombok 129
 WICHMANN YRJÖ 18, 244

